ISSN 1563-0226
eISSN 2617-1864

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Шығыстану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия востоковедения

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of Oriental Studies

№4 (103)

Алматы
«Қазақ университеті»
2022

ISSN 1563-0226
eISSN 2617-1864

ХАБАРШЫ

ШЫҒЫСТАНУ СЕРИЯСЫ № 4 (103) желтоқсан

04.05.2017 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Куәлік №16506-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Турар А.С., PhD докторант *(Қазақстан)*
Телефон: +7 778 527 3341,
E-mail: aidanaturar1995@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:
Надирова Г.Е., филол.ғ.д., проф. – ғылыми редактор *(Қазақстан)*
Джакубаева С.Т., PhD – ғылыми редактордың орынбасары *(Қазақстан)*
Алдабек Н.Ә., т.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Ким Г.Н., т.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Ерекешова Л.Г., т.ғ.д., доцент *(Қазақстан)*
Шадкам З., ф.ғ.к., доцент *(Қазақстан)*
Кокеева Д.М., ф.ғ.к., қауымд. профессор *(Қазақстан)*
Мевлют Эрдем (Mevlut Erdem), профессор *(Түркия)*
Мустафа Изуддин (Mustafa Izuddin), PhD *(Малайзия)*
Чжао Цюань-шэн (Zhao Quan-sheng), профессор *(АҚШ)*
Нуреттин Демир (Nurettin Demir), профессор *(Түркия)*
Масару Тономура, профессор *(Жапония)*
Жасмин Далл'Аньонала (Jasmin Dall'Agnola), PhD *(Қырғызстан)*
Мехмет Нажи Онал (Mehmet Naci Onal), профессор, доктор *(Түркия)*

Шығыстану сериясы Шығыс елдері тарихы, саясаты, экономикасы, мәдениеті, тіл білімі мен әдебиеті, тіл оқыту әдістемелері бағыттарын қамтиды.

Комитет по обеспечению качества в сфере образования и науки МОН РК
Crossref Content Registration
JOURNALS MASTER LIST
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL
ҚАЗАҚ УНИВЕРСИТЕТІ БАСПА ҮЙІ
DIGITAL OBJECT IDENTIFIER
Национальный центр государственной научно-технической экспертизы
РОССИЙСКИЙ ИНДЕКС НАУЧНОГО ЦИТИРОВАНИЯ Science Index
DOAJ DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS

Жоба менеджері
Гульмира Шаккозова
Телефон: +7 701 724 2911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Компьютерде беттеген
Айгүл Алдашева

Баспа журналдың ішкі мазмұнына жауап бермейді

ИБ № 14853

Пішімі 60x84 $^{1}/_{8}$. Көлемі 10,5 б.т. Тапсырыс №16973.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2022

1-бөлім

ШЫҒЫС ФИЛОЛОГИЯСЫ

Section 1

ORIENTAL PHILOLOGY

Раздел 1

ВОСТОЧНАЯ ФИЛОЛОГИЯ

ҒТАМР 16.01.07 https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v103.i4.01

З. Шадкам[1*], Ө.О. Тұяқбаев[2], Ү.Т. Қыдырбаева[3]

[1] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
[2] Познань А.Мицкевич университеті, Польша, Познань қ.
[3] «Ғылым ордасы» РМК, Қазақстан, Алматы қ.
[*]e-mail: Zubaida.Shadkam@kaznu.kz

«ДАСТӮР АЛ-ʻИЛĀЖ» МЕДИЦИНАЛЫҚ ТРАКТАТЫНЫҢ ОРФОГРАФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ФОНЕТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түркі тілдерінің орта ғасырдағы тарихи даму кезеңдерін еске алатын болсақ, Орта Азия аймағында Қарахан дәуірінен бастап, көптеген зерттеулерде шағатай тілі атауымен аталып, араб әліпбиіне негізделген түркі тілінде жазылған еңбектерді жиі кездестіреміз. Мақаладағы зерттеуімізге арқау болған «Дастӯр ал-ʻилāж» трактаты мәтінінің тілін, орфографиялық және фонетикалық ерекшеліктерін зерттей келе оны шығыс түркі немесе ортағасырлық әдеби түркі тілі деп аталған шағатай тіліндегі шығарма деп санаймыз. XV – XX ғасырларда жазылған шағатай тіліндегі еңбектер ішінара тілдік құрылымы, жазылу кезеңі мен мазмұны жағынан ерекшеленеді. Солардың ішінде түркі тілінің ғылыми тіл ретіндегі әлеуетін дамытқан медициналық шығармалар түркологиялық, лингвистикалық зерттеулер тұрғысынан қаралу керек деп білеміз. Шығарманың парсы нұсқаларында трактат көшпенді өзбек ханы – Әбу Сағид ханның бұйрығымен 1527 жылы аяқталғандығы және оған сыйға тартылғандығы айтылады. Демек, Я. Экманның классификациясына сай, бұл трактаттың жазылу уақыты шығыс түркі тілінің классикалық дәуірінен кейінгі кезеңге келеді. Мақалада «Дастӯр ал-ʻилāж» трактаты негізінде XVI ғ. медициналық шығармалардың тілдік ерекшелігіне тоқталамыз. Ол үшін шығарманың қолжазбасында кездесетін зат есімдердің, өсімдік, аң және адам ағзасына байланысты атаулардың фонетикалық ерекшеліктері мен кірме сөздердің жазылу емлесіне талдау жасаймыз.

Түйін сөздер: салыстырмалы фонетика, орта ғасыр түркі тілі, орфографиялық ерекшеліктер, түркітану, түпнұсқа мәтін.

Z. Shadkam[1], O.O. Tuyakbayev[2], U.T. Kydyrbayeva[3]

[1]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
[2]Poznań University A. Mitskevich, Poland, Poznań
[3]RSE "Gylym Ordasy", Kazakhstan, Almaty
e-mail: zubaida.68@gmail.com,

Spelling and phonetic features of the medical treatise "Dastur al-'ilaj"

If we recall the historical development of the Turkic languages in the Middle Ages, in the Central Asian region since the Karakhanid period, in many studies we see works written in the Turkic language, based on the Arabic alphabet, called the Chagatai language. In this article, having studied the linguistic, spelling and phonetic features of the handwritten text of the treatise "Dastur al-ilaj", we consider it a work in the Chagatai language, called the Eastern Turkic or medieval literary Turkic language. Manuscripts written in the XV-XX centuries. in Chagatai differ in language structure, period of writing and content. In our opinion, medical works that develop the potential of the Turkic language as a scientific language should be considered from the point of view of Turkological and linguistic studies. The Persian versions of the work say that the treatise was completed in 1527 by order of the nomadic Uzbek Khan Abu Sagid Khan. Therefore, according to the classification of J. Ekman, the date of writing this treatise refers to the period after the classical era of the Eastern Turkic language. Based on the treatise "Dastur al-'ilaj", the article examines the linguistic features of medical works of the 16th century.

Thus, in the original text, an analysis was made of the phonetic features of nouns, the phonetic features of the names of plants, animals, body parts and internal organs of a person, as well as the spelling of borrowed words.

Key words: comparative phonetics, medieval Turkic language, spelling peculiarities, Turkic studies, original text.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

З. Шадкам[1], О.О.Туякбаев[2], У.Т. Кыдырбаева[3]
[1]Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
[2]Познаньский университет им. А. Мицкевича, Польша, г. Познань
[3]РГП «Ғылым ордасы», Казахстан, г. Алматы
e-mail: Zubaida.Shadkam@kaznu.kz

Орфографические и фонетические особенности медицинского трактата «Дастур ал-ʻиладж»

Если вспомнить периоды исторического развития тюркских языков в Средние века, то нередко встречаются произведения, написанные на тюркском языке, основанном на арабском алфавите, называемом во многих исследованиях чагатайским языком, начиная с караханского периода в Средней Азии. Изучив языковые, орфографические и фонетические особенности текста трактата «Дастур ал-иладж» на основании нашего исследования в статье, мы считаем его произведением на чагатайском языке, который называют восточно-тюркским или средневековым литературным тюркский язык. Произведения на чагатайском языке, написанные в XV-XX веках, частично различаются по языковой структуре, периоду написания и содержанию. Среди них мы считаем, что медицинские работы, развивающие потенциал турецкого языка как научного языка, следует рассматривать с точки зрения тюркологических и лингвистических исследований. В персидских вариантах произведения сказано, что трактат был закончен в 1527 году по приказу кочевого узбекского хана Абу Сагид хана и подарен ему. Следовательно, по классификации Я. Экмана, дата написания этого трактата относится к периоду после классической эпохи восточно-тюркского языка. В статье на основе трактата «Дастур ал-ʻиладж» рассматриваются лингвистические особенности медицинских произведений XVI века.

Таким образом в данной статье проведен анализ фонетических особенностей существительных, фонетические особенности названий растений, животных, частей тела и внутренние органы человека, а также правописания заимствованных слов.

Ключевые слова: сравнительная фонетика, средневековый тюркский язык, особенности правописания, тюркология, оригинальный текст.

Кіріспе

Қазақ тіл тарихында орта ғасырлық жазба ескерткіштердің алар орны ерекше. Солардың бірі Сұлтан Әли ал-Хорасанидің «Дастӯр ал-ʻилāж» атты медициналық трактатының шығыс түркі тілінде жазылған қолжазба нұсқасы. Аталған еңбекте көшпелі халықтардың дәстүрлі емдеу тәсілдері мен шығыс медицинасын өзара сабақтастыра отырып, адам бойындағы ауру сырқаулардан айығудың жолын көрестуге тырысады. «Дастӯр ал-ʻилāж» трактаты құрылымы жағынан кіріспе және екі негізгі тараудан тұрады. Он алты баптан тұратын кіріспе мен тараулардың әр бабы бірнеше бөлімдерге және бөлімшелерге бөлінген. Кез келген ортағасырлық еңбектерге құран аяттары мен пайғамбар хадистерін негізге алу дәстүрінен кенже қалмаған бұл еңбекте, жалпы медицинаның ғылым ретіндегі және адам өміріндегі пайдасы мен орнына тоқталып қана қоймай, адам денсаулығын сақтауға байланысты өз дәуірінен бұрынғы емшілердің насихаттарын да баян еткен. Жалпы еңбекте ауыр немесе жеңіл дертке шалдыққан адам ағзасына сипаттама бере отырып, оларды дертінен айықтыруда түрлі емдеу шараларын және сол емдік шараларға қолданылатын жануарлар мен өсімдіктер, минералды заттар, тіпті жәндіктердің әртүрлі ағзалары мен сұйықтықтарын пайдалану тәсілдерін және ем-дом алғаннан кейінгі ағзадағы өзгерістердің сипатын айқындауға тырысқан [Шадкам, 2021: 184].

Аталған еңбектің парсы тіліндегі нұсқасы Үндістанның Хайдарабадтағы Низами кітапханасында сақталған ең көне қолжазбаның негізінде 1282/1865 ж. Делиде жарияланып, 1301/1884 жылы Лакхнау қаласында басылып шыққан. Сонымен қатар еңбектің парсы және шағатай тілдеріндегі нұсқалары Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Иран, Түркия, Ресей, Ұлыбритания, Франция, Германияның сирек қорларында сақталған. Батыс Еуропа мен Иран кітапхана қорларында сақталған «Дастӯр ал-ʻилāдж» қолжазбалары Блоше (Blochet) [Blochet, 1905-1934: 121-133], Рье (Rieu) [Rieu, 1895: 11], Перч (Pertsch) [Vierter, 1888: 580. №612, 581, №613], Кешаварз (Keshavarz) [Keshavarz, 1986: 178-183, №56a-n] каталогтарында сипатталған [Шадкам, 2021: 104].

Орта Азиядағы медициналық еңбектердің басым көпшілігі бастапқы кезде араб тілінде жарық көрген. Тек XII ғ. бастап парсы тілінде жарияланған еңбектердің шағатай және көне қыпшақ тілдерінде жарық көрген қолжазба

нұсқаларының Орталық Азияда жеткілікті деңгейде зерттелмеуі нәтижесінде нақты қай кезеңдерге тән екендігі анықталмаған.

Орталық Азия аумағынада Ә. Темір билігі тұсында дамыған шипагерлік дәстүр шайбандықтар, аштархандықтар мен Қазақ, Сібір хандықтарында да жалғасын тауып отырған. Шағатай өңіріндегі медицинаға қатысты мәтіндердің тарихын 1506 жылы грек дәрігері Толозанның шығыс түркі тілінде жазылған Esrāru’l-Eṭıbbā атты еңбегінен бастауға болады. Еңбекті парсы тіліне аударған Ш.Сакип шығыс түркі тіліндегі нұсқаның дұрыстығына көз жеткізген [Vaner,1939:129].

Шағатай өңіріне тән медициналық мәтіндердің біріألبерт Вон Ле Кок тарапынан неміс тіліне аударылып транскрипцияланған 767 жолдан тұратын араб графикасымен жазылған өзбек тіліндегі Ṭıb Kitābı атты шығарма. Түрік ғалымдары Терзиоғлу мен Серткая еңбектің жазылу кезеңін XVII- XVIII ғасыр деп көрсетеді [Arslan, Uysal, 2020: 380].

Әзірбайжан ғалымы, 200-ден астам ғылыми еңбектің авторы, оннан астам ортағасырлық медициналық шығарманы зерттеп, ғылыми айналымға түсірген профессор Ф. Алекберли, Камал ад-Кашанидің «Аруах әл-аджсад» (XIV ғ.), Муртуза Галу хан Шамлуның «Хирга» (XVII ғ.), Абу әл-Хасан Марагидің «Муаллиджат-и мунфарида» (XVIII ғ.) шығармаларын алғаш рет ғылыми тұрғыда зерттелген. Алайда ғалымдардың барлығы жоғарыда аталған еңбектерінде Сұлтан Әли ал-Хурасанидің «Дастӯр ал-‘илāж» атты медициналық трактатына қатысты қысқа ғана сипаттама беріп отырған. Аталған трактаттың далалық халық медицинасын зерттеудегі деректік маңызы жайында терең тоқталмаған және түпнұсқа мәтіні тілдік тұрғыдан толыққанды зерттелмеген.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Сан ғасырлардан бері ұқпақтан ұрпаққа жалғасын тауып келе жатқан тарихи жәдігерлерді зерттеу арқылы әр ұлт төл мәдениетін, дүниетанымын, тілі мен тарихына шолу жасайды. AP09259326 «Дастӯр ал-‘илāж» – далалық медицина дереккөзі» гранттық ғылыми жоба аясында зерттеуге алынған медициналық қолжазба мәтінінің түпнұсқасы мен транскрипциясы зерттеу мақаласының нысаны ретінде алынды. Транскрипцияланған мәтінді талдау, лексикалық, фонетикалық және морфологиялық ерекшеліктерін салыстырмалы және салғастырмалы зерттеу жұмыстың негізгі міндетін құрайды. Зерттеудің мақсаты алға қойылған міндеттерді орындау нәтижесінде мәтін тілінің фонетикалық және орфографиялық ерекшеліктерін анықтау және ұсыну арқылы нәтижеге жетуді көздейді.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Медициналық мәтіндер тіл және ғылым тарихында маңызды орынға ие. Мұндай мәтіндердің тілін зерттеу түркі тілдерінің тарихи даму кезеңдеріндегі ішкі өзгерістері мен ерекшеліктерін, сонымен қатар сөздік қорға әсер еткен шет тілдерінің элементтері негізінде түркі тілдерінің басқа тілдермен өзара қарым-қатынасының сипатын айқындауға мүмкіншілік береді.

Зерттеу жұмысын жүзеге асыруда мәтін талдауға қатысты отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулерін сараптау, салыстыру және жүйелеу арқылы жинақталған материалдар негізінде түркі негізді және кірме сөздерден құралған өсімдік, жан-жануар, ауру түрлері мен адам ағзасына байланысты атаулардың талдануы тарихи-салыстырмалы, салыстырмалы-тарихи және сипаттама әдістерін қолдану арқылы жүзеге асырылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Түркілердің ортағасырлық жазба жәдігерлерінде тіл, әдебиет, өнер, діни және басқа да ғылыми танымдық тақырыптармен қоса, дала дәстүрінің ажырамас бір бөлігі ретінде танылып әлі де жалғасын тауып келе жатқан дәстүрлі емдеу тәсілдеріне қатысты еңбектер де биліктегі тұлғалардың назарынан тыс қалған емес. Солардың бірі 1510-1530 жылдары билік құрған шайбандық сұлтан Әбу Мансұр Көшкінші ханның және оның ұлы Әбу Сайид ханның (1530-1533) ұсынысымен сарай дәрігері Сұлтāн ‘Алӣ ал-Хурāсāнӣдің қаламынан шыққан «Дастӯр ал-‘илāж» еңбегінің шағатай тіліндегі нұсқасы. Шығарма шығыс медицинасының көшпелі халықтардың емдік дәстүрімен өзара байланыстыра зерттеп көрсетуі жағынан өзіндік ерекшелікке ие болған. Аталған шығарманың қазіргі таңда отандық және шетелдік сирек қорларда сақталған парсы және орта ғасыр түркі тіліндегі (шағатай) бірнеше қолжазба нұсқаларын көруге болады [Шадкам, 2021:104].

Зерттеу мәтіні

Тіл дыбыстарының жүйелі әрі күрделі құбылыс екендігі және тілдің дамуы мен өзгеруінде елеулі орын алатындығын ескеру қажет. Тарихи түпнұсқа мәтіндерді зерттеуде дыбыстарға тән басты ерекшеліктерді айтпағанда (биологиялық, физикалық, әлеуметтік) жеке фонетикалық зерттеулердің салалары, атап айтқанда сипаттамалы, тарихи, салыстырмалы фонетика өте маңызды.

Қазақ тілінің фонетикасында Қ. Жұбанов, үндестік заңының тек дауыстыларға ғана тән құбылыс емес, дауыссыз дыбыстарға да байланысты күрделі құбылыс екенін атап көрсеткен [Қалиев, 2014:12]. Әрине, бұл туыстас түркі тілдерінің басым көпшілігіне де тән құбылыс. Қолжазба мәтіндерінің фонетикалық құбылысын зерттеуде жазу емлесінің сақталуы немесе сақталмауы мәселелері назардан тыс қалмауы тиіс. Жазба тілде дыбыстарды таңбалау үшін әріп қолданылады. Егер екеуінің ара жігін ажырататын болсақ, дыбыс – тарихи кезеңдерге қатысты түбегейлі өзгерістерге көп ұшырамайтын табиғи тұрақты құбылыс; әріп – дыбыстың таңбасы ретінде қолданылатын шартты белгі, яғни ол өзгермелі. Зерттеуге алынған мәтіннің таңбалануы араб әліпбиіне негізделгенін ескеретін болсақ, мәтіннің фонетикалық ерекшеліктерін зерттеуде түркі тілдерінің тарихи дамуы мен қазіргі қазақ тіліндегі қолдану мәселелеріне сүйену қажет. «Дастӯр ал-‘илāж» түпнұсқа мәтіні жазылу мерзімі мен түріне қарай ортағасырлық әдеби түркі тілінің соңғы дәуіріне жатады. Сондықтан мәтіннің фонетикалық ерекшеліктерін анықтауда ортағасырлық әдеби түркі тілінің соңғы дәуіріне тән сипаттамалар негізінде жүзеге асырылды. Сонымен қатар қазіргі қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктері және осы ерекшеліктерге кірме сөздердің бейімделуі мәселесі де қарастырылады.

Орфографиялық ерекшеліктері

Шығыс түркі немесе Орта Азиядағы ортағасырлық түркі әдеби тілі – Қарахан және Хорезм дәуірінің жалғасы ретінде XV ғасырда Әмір Темірдің билігі кезінде қарқынды дамып, Әлішер Науаи шығармалары негізінде классикалық әдеби тіл деңгейіне жеткен. XV–XX ғасырлар арасында Анадолы түркілерінен тыс Орта Азиядағы түркі халықтары қолданған тарихи жазба тіл ретінде сипатталады.

«Дастӯр ал-‘илāж» трактатының парсы және ортағасырлық түркі (шағатай) тілінде жазылған екі нұсқасы жайында жоғарыда айтылды. Біздің қолымыздағы түркі тіліндегі қолжазба нұсқасында кездесетін араб және парсы негізді кірме сөздердің, медициналық терминдердің, атаулар мен өлшем бірліктердің түркі тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне қарай қалай бейімделгендігін байқаймыз. Мысалы: қазіргі қазақ тілінде кеңінен қолданылып жүрген *«адыраспан»* өсімдік атауы парсы тіліндегі هزار اسپند (*hezar espand)* сөзінің түркі тілінің фонетикалық ерекшелігіне икемделіп, آدریسمان *adırisman* (55a/1) түрінде берілген.

Сонымен қатар орта ғасырлық түркі жазба ескерткіштеріне тән емле қателіктері көбіне араб және парсы негізді сөздердің жазылуында кездеседі. Мысалы: түп негізі парсы тілінен алынған *tili doroşt* (тілі үлкейіп кету/ ірі) сөзінің соңындағы қатаң дауыссыз */-t/* түсіп қалғандығын دُرُش (3a/7) байқаймыз. Парсы негізді *тұқым* сөзі кейбір жерде توخوم *(toħum)* تخم*(toħm)* (20a/6, 24a/8) түрінде жазылған.

Қолжазбадағы орфографиялық ерекшеліктерге талдау жасағанда, араб тілінде дауысты дыбыстардың таңбаланбауы мен дауыссыз дыбыстардың жуан немесе жіңішкелік белгісіне қарай қолдану ерекшеліктерін де естен шығармау қажет. Кірме сөздерге түркі негізді жұрнақтардың жалғануында үндестік заңдылығының сақталмау ерекшелігі ортағасырлық шығармалардың жазылуында жиі кездесетін құбылыс. Зерттеліп отырған қолжазба мәтінде де *hakim+ġa* (1b/1)*, tabīb+lar+niŋ* (2a/1)*, bende+lar+i+ġa* (2b/3) *т.б.* сөздерде орын алған.

Араб және парсы фонетикасының ерекшелігіне тән дауыссыздардың жуан және жіңішкелік белгісіне қарай /t/ және /s/ дауыссыздары ‘ط’ және ‘ص’ емес, ‘ت’ және ‘س’ түрінде түркі негізді *تفراق (tofraḳ)* (39b/1)*, سریق (sarıḳ)* (62a/5, 62b/1) сияқты сөздерде сақталмағандығын көреміз.

Мәтінде кейбір түркі негізді *sarıḳ* (24b/1, 53a/3) ~ *sarıġ* (4b/9,7a/2)*, boġuz* (31b/4, 57b/4) ~ *buġaz* (5a/1, 9b/9)*, turman* (57b/1,9) ~ *tuman* (53b/6, 57a/8)*, işse* (25a/8) ~ *şişse* (49b/2, 67b/6) сияқты мағыналас сөздердің жазылуында бірізділіктің жоқтығын байқауға болады.

Жалғау және жұрнақтардың кейбір жерде бірге آچلور(açılur) (37b/8), بولغای (bolġay) (38a/5), ал кейбір жерлерде бөлек жазылуы اوفکه سینی (öfkesini) (56b/4), سرمساق نی (sarımsaḳnı) (58a/1)

белгілі бір заңдылықтарға бағынбайды. Сонымен қатар орта түркі жазба тілінде жиі кездесетін қазақ тіліндегі /ң/ дыбысының жазылу ерекшелігі түпнұсқада نک /ng/ дыбыстарының тіркесуі арқылы берілген. Мәтін транскрипциясында /ŋ/ түрінде таңбаланды.

Ортағасырлық әдеби түркі тілінде жазылған шығармалардың араб әліпбиіне негізделгендігі түркі тілінің дауысты дыбыстарын дәл және нақты көрсетуде жеткіліксіз болғандығы зерттеушілер назарынан тыс қалған емес. Жалпы түркі тіліндегі /ė/ дыбысы, яғни Енисей жазба ескерткіштерінде кездесетін кейбір сөздердің жазылуында қолданылған жабық қысаң /ė/ дыбысының қолданылуы және таңбалану мәселесі ортағасырлық әдеби түркі тілінде де нақты көрініс таппаған. Араб әліпбиінің дауыссыз дыбыстарды таңбалаудағы мүмкіндіктері жеткілікті болғанымен, кейбір жағдайда екі түрлі түркі негізді дыбыстарды таңбалауда тек бір әріпті қолданғандығын байқаймыз. Мысалы: ب (бе) әрібі - /б/ және /п/ дыбыстарын; ج (жим) әрібі – /ж/ (/дж/) және /ч/ дыбыстарын таңбалауда қолданылған. Осы кезеңдегі шығыс түркі тілінде дауыссыз дыбыстардың өзгеруі мен үндесуі де біркелкі емес екендігі анықталған.

Түпнұсқа мәтінді зерттегенде дыбыстардың дұрыс таңбалануы маңызды болғандықтан олардың жазылу ерекшеліктері де назардан тыс қалмайды. Олардың кейбірін дыбыстық ерекшеліктеріне қарай төмендегідей топтастыруға болады.

- /a/ дыбысы: сөз басында және сөз ортасында әліп кейде (ا) кейде (آ) түрінде жазылған: انینک(anıŋ) (2a/4), آلدیم (aldım) (1b/5), داروسی (darusı) (4b/9), آط (aṭ) (15a/3) тб. Сөз соңында кейде әліп (ا), кейде he (ه) түрінде берілген: تول ا (tola) (22b/2), بولمسه (bolmasa) (29a/5).

- /e/ дыбысы: сөз басында әліп (ا); сөз ортасында кейде әліп (ا), кейде таңбаланбаған; ал сөз соңында he (ه) кейде әліп (ا) көрсетілген: اکر (eger) (29b/1), برله(birle) (30a/6), کوتارور (köterür) (16a/9), کیشی کا (kişige) (18b/1).

- /i/ және /ı/ (/ы/) дыбыстары: сөз басында (اي) және (ا); сөз ортасында және сөз соңында (ی) кейбір жерде таңбаланбаған: ایط (iṭ) (36b/4), قلیب(ḳılıp) (12a/9), بولغای (bolġay) (2a/4), اوتنی (ötini) (7b/1), اچکای (içkey) (27b/3).

- /o/, /ö/ (/ө/) және /u/, /ü/ (/ү/) дыбыстары: сөз басында (او), сөз ортасы және соңында (و) таңбаларымен көрсетілген: بولور (bolur) (27b/6), اوتنی (ötini) (13a/4), اولدور (oldur) (17a/5), بو (bu) (18b/4).

- /g/ және /ġ/ (/ғ/) дыбыстары: сөз басы, ортасы және соңында (ک) және (غ) түрінде берілген: برکای (birgey) (12b/4), کلنی (gülini) (24b/4), اوروغ (uruġ) (28a/6),یوغوروب (yoġurup) (34a/8).

- /ŋ/ дыбысы: сөз ортасы мен сөз соңында /ng/ дыбыстарының тіркесуімен кездеседі: رنکی (reŋi) (60a/5), کیشی نینک (kişiniŋ) (68b/5), انینک (anıŋ) (69a/8).

- /t/ және /ṭ/ дыбыстары: сөз басында, ортасында және соңында (ت) және (ط) таңбаларымен берілген. Алайда жоғарыда көрсетілгендей, кейбір жердерде араб тілінің жазу ережесін сақтамаған: قورتنی (ḳurtnı) (25b/3), تورت (tört) (26a/2), آط (aṭ) (28a/5), طعام (ṭaġam) (59b/3). Сонымен қатар, жуан және жіңішке қатарда қолданылатын дыбыстардың жазылу ережесі түркі негізді ایط (iṭ) (12a/7) сөзінде сақталмаған.

- /p/ (/п/) және /b/ дыбыстары: сөз басында, ортасында және соңында (ب), кейбір парсы тілінен енген сөздерде (پ) түрінде таңбаланған. Сөз соңында етістіктердің соңына жалғанған көсемше жұрнағында жиі кездеседі: بولور (bulur) (3a/3), قلیب (ḳılıp) (14b/3), پیدا (peydā) (22a/1).

- /s/ және /ś/ дыбыстары: сөз басында, ортасында және соңында (س) және (ص) таңбаларымен берілген. Араб және парсы негізді сөздер араб графикасының негізгі заңдылықтарына қарай жазылса, түркі негізді кейбір сөздерде бұл заңдылық сақталмаған: ساریق (sarıḳ) (60b/4), برسه (birse) (20a/2), فصل (faśıl) (12b/2), صفرا (śafra) (18a/1). Парсы негізді бірнеше сөзде /ŝ/ дыбысы (ث) кездеседі: مثقال (mıŝḳal) (30a/4).

- /k/ және /ḳ/ (/қ/) дыбыстары: сөз басы, ортасы және соңында (ق) және (ک) түрінде таңбаланған: قارا (ḳara) (13b/2), قوینینک (ḳoynıŋ) (14b/2), کراک (kirek) (15b/3).

Фонетикалық ерекшеліктері

Дыбыстардың өзгеріп үндесуі сөздерді айту кезінде бір-біріне артикуляциялық жағынан әсер етуінің нәтижесінде жүзеге асады. Ә. Жүнісбеков зерттеулерінде түркі тілдеріндегі сингармонизмнің басты фонологиялық қызметі – түркі сөздерінің бойында біркелкі дыбыстық бояудың сақталуында екендігін, олай болмаған жағдайда сөздердің жағымсыз естіліп, түсінуді қиындататындығы жайында айтады [Қалиев, 2016: 68].

Түркі тілдеріне тән сингармонизм заңдылығына кірме сөздерге жалғанған түркі негізді жалғаулар мен жұрнақтар бағынбайды. Дауысты дыбыстардың еріндік-езулік заңдылықтары да

тұрақты сақталмаған. Қолжазба мәтінінің фонетикалық ерекшеліктері қазіргі қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтары негізінде салыстырыла отырып анықталды.

Дауысты дыбыстардың өзгеруі

Фонетикада дауысты дыбыстардың бірбірімен үндесуі мәтіндегі түркі негізді жұрнақ алған кірме сөздерде көп жағдайда бағынбайды. Лингвальды сингармонизм – түркі тілдерінің ішінде өзбек тіліне ғана тән емес құбылыс. Мұндай өзгерістерді айтылған қағидаларға сәйкес мәтіндегі *ḥukama+lar+niŋ* (2a/8)*, di-ġan* (2a/9)*, bende+lar+i+ġa, ḳuyruḳ-ı-nı* (67b/9) т.б. кірме сөздерге жалғанған жұрнақтар мен жалғаулардың құрамынан көруге болады. Сонымен қатар түркі негізді *ötka(e)zmaḳ* (66b/1) етістігінде *-maḳ* тұйық етістік жалғауында дауысты және дауыссыз дыбыстардың үндестігі сақталмаған.

Дауысты дыбыстарда, еріннің қатысы жағынан үндесу нәтижесінде болатын құбылыс лабиальдық сингармонизм ретінде сипатталады. Алайда бұл құбылыс түркі тілдеріне бірдей тән емес. Кейбір кезде еріндік дауысты дыбыстардың өзінен кейінгі езулік дауысты дыбыстарға әсері тек ашық дауыстылардың ықпалынан болса, кейбір жағдайда тек қысаң еріндік дауысты дыбыстардың әсерінен болып отырған.

Төменде дауысты дыбыстардың өзгеріске ұшырауы көне түркі Қашқарлы Махмудтың еңбегіндегі және қазіргі қазақ тілінің қолданыстағы сөздерімен салыстыру арқылы көрсетілді.

- /o/ > /a/: KT savuḳ > MK soġuḳ > savuḳ (21b/2,3) > қаз. суық;
- /a/ > /u/: KT baġır > MK baġır > buġır (buġrı) (56b/9) > қаз. бауыр;
- /ü/ > /e/: KT, MK kötür- > köter- (16a/5) > қаз. көтер;
- /ü/ > /i/: KT, MK büt- > bit- (17b/4) > қаз. біт-
- /u/ > /a/: KUT, KT boġuz > MK boġaz > boġaz (7b/9) > қаз. мойын сияқты дауысты дыбыстардың сөз ортасындағы дыбыстық өзгерістерін байқауға болады.

Сөз құрамында қатар тұрған дыбыстардың бірінің екіншісіне ықпал ету бағыты *ілгерінді* және *кейінгі* ықпал арқылы жүзеге асады. Ілгерінді ықпал сөз ішінде немесе екі сөздің арасындағы алғашқы дыбыстың өзінен кейінгі дыбысқа әсер етуі арқылы жасалады. Мәтінде (*KUT) oḳı- > (MK) oḳı- > oḳu- (31a/3) > қаз. оқы-; (KUT) unut- > (MK) unıt- > unut- (5a/8) > қаз. ұмыт-* түрінде көне ұйғыр түркі жазба ескерткіштерінде және «Диуани лұғатта» бастапқы және соңғы буындарда еріндік-езулік дауысты дыбыстары арқылы қолданылған сөздердің мәтінде толықтай алдыңғы буындағы дауыстының ықпалымен соңғы буындағы дауыстының еріндік дыбысқа айналуы орын алған.

Жасалу орнынан қарай ерін мен тістің қатысы арқылы дыбысталатын /v/ дыбысының әсерінен езулік дауыстылардың еріндік дауыстыға айналуын қазіргі қазақ тіліндегі *үй* және *суық* сөздерінің қолданылуынан көрестуге болады: (KT) eb > (KUT) äb, äv > MK ew > üy (41b/9) > қаз. үй; (ET) soġıḳ, soġuḳ > (KUT) soġıḳ > (MK) soġuḳ > savuḳ (44b/7) ~ suvuḳ (67a/9) > қаз. суық.

Жуан дауысты дыбыстың жіңішке дауыстыға айналуы /ı/ (ы) > /i/ дыбыстарында байқалады: (ET) ıd > (KUT) ıd > (MK) ıt > it (12a/7) > қаз. ит; (ET) bıŋ- > (KUT) bış- > (MK) pış- > piş- (20a/7) > қаз. піс-.

Фонетикада дыбыстардың әлсіреп көмескеленуі әсерінен кейбір сөздердің дыбысталуы өзгеріске ұшырап, яғни редукцияланып отырған. Редукция құбылысына дауысты дыбыстардан көбіне қысаң дауыстылар ұшыраған. Әдетте, редукция құбылысына екпін түспеген буындағы дауысты дыбыстар ұшырайды. Осыған байланысты мәтінде кейбір адам ағзасы атауларын білдіретін сөздерде екінші буындағы қысаң дауысты дыбыстар түбір сөзге қосымша жалғанғанда түсіп қалған. Мұны төмендегі мысалдардан көруге болады.

- aġız (30b/1): aġz-ı (15b/3), aġz-ıdıŋ (4b/6), aġz-ına (8b/1), aġz-ıġa (10a/2), aġz-ıdın (65b/1);
- baġır (50a/7): baġr-ı (10a/6), baġr-ıda (10a/5), baġr-ını (11a/2), baġr-ıda (13b/6), baġr-ını (29a/1), baġr-ıġa (63b/1);
- boyun (40b/2): boyn-ı-ġa (7b/9), boyn-u-ġa (11b/5);
- tamur (45a/3): tamr-ı (62b/1).

Дауыссыз дыбыстардың өзгеруі

Түркі тілдерінде дауысты дыбыстардың үндестігі сияқты дауыссыз дыбыстардың да бірыңғай қатаң не болмаса бірыңғай ұяң болып үндеседі. Тарихи түркі тілдерінің дамуы барысында дыбыстардың өзгеріске ұшырауы нәтижесінде фонетикалық бірыңғайлану немесе конвергенция үдерісі орын алып отырған. Екінші жағынан бірыңғайлану нәтижесінде дыбыстардың қалыптасуы біраз сөздердің фонетикалық

дивергенцияға ұшырауына (жаз-жай, бақ-бау, семір-семіз т.б.) себеп болған. Алайда фонетикалық конвергенция үдерісі тілдің сөздік қорын толық қамтымаған. Яғни, түбір сөздердің біразы бұрынғы дыбыстық құрамын сақтай отырып, жаңа дыбыстар негізінде жаңа варианттар қалыптастырып отырған [Томанов, 2010: 88]. Мәтіндегі дауыссыз дыбыстардың сөз ортасы мен сөз соңында фонетикалық өзгеріске ұшырау құбылыстары тарихи түркі тілдерімен салыстырылуы төмендегі ретпен берілді:

- /-d-/, /-d/ > /-y-/, /-y/ өзгеруі: (KUT) adaḳ > (MK) adaḳ > ayaḳ (15b/4) ~ ayaġ (31b/7) > қаз. аяқ; (EUT) kidin ~ kädin > (MK) kid > (HT) kėdin > keyin (35b/9) > қаз. кейін; (EUT) ḳod- > (MK) ḳod- > ḳoy- (12a/9) > қаз. қой-; (EUT) yad- > (MK) yad- > yay- (49b/4) > қаз. жай-;
- /-ġ-/ > /-v-/ өзгеруі: (ET) soġıḳ > (MK) soġuḳ > (HT) sawuḳ > savuḳ (51b/1) > қаз. суық;
- /-ġ/ > /-ḳ/ өзгеруі: (EUT) sasıġ > (MK) sasıġ > (HT) sasıġ > sasıḳ (65a/6) > қаз. сасық;
- /-ḳ-/ > /-ħ-/ өзгеруі: (EUT) oḳşa- > (MK) oħşa > oħşa (73a/5)
- /-p-/ > /-f-/ өзгеруі: (ET) topraḳ > (MK) topraḳ > (HT) topraḳ > tofraḳ (39b/1); (EUT) köpüg > (MK) köpük > (HT) köpük > köfük (25a/8) ~ köfik (52a/6) > қаз. көбік;
- /-w-/, /-w/ > /-v-/, /-v/ ~ /-y-/ өзгеруі: (KT) eb > (KUT) äb, äv > (MK) ew > üy (41b/9) > қаз. үй; (ET) tabışḳan > tavışḳan (42b/9) > қаз. қоян.

Кейбір варианттар жіктеліп, алшақтағаны соншалық олардың түбірлес екенін салыстырмалы материалдар көмегімен ғана анықталады. Мысалы: *ḳat-, ḳatay-, ḳatulan-* етістіктерімен *ḳatıġ, ḳattıḳ* сынды сөздердің о баста бір ғана түбірден тарап осылай қалыптасуы және қазіргі қазақ тіліндегі *қатты* сын есімінің бір түбірден тарауы, ең алдымен дыбыс өзгерістерінің нәтижесінде орын алған. Қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген *қатты* сөзінің көне түркі тіліндегі *ḳatıġdı, ḳatıġ* түбірінен жасалған *ḳatıġlan* туынды етістік сипатында айтылған. Яғни, *ḳatıġdı* сын есімі элизияның нәтижесінде *қатты*, ḳatıġlan етістігі дыбыстық өзгерістердің нәтижесінде ḳatulan түрінде дыбысталған.

Тіл алды және тіл ортасы дауыссыз дыбыстардың қолданылуы

Орта ғасыр түркі әдеби тілінде (шағатай тілі) сөз соңындағы /-ġ/, /-g/, /-ḳ/, /-k/ тіл ортасы және тіл арты дауыссыз дыбыстардың жүйесіз орын ауыстыруы жиі кездеседі. Көп буынды сөздердің соңғы буынындағы /-ġ/ және /-g/ дауыссыздарының қатаң дауыссыз дыбысқа айналуынан сөздердің дыбысталуында бірізділіктің болмағандығы және нәтижесінде сөздердің соңындағы негізгі /-ḳ/ және /-k/ дауыссыздары да ұяң дауыссыз дыбыстарға айналып отырған [Экманн, 1966: 28].

- -lıġ / -luġ > -lıḳ / -luḳ: сын есім жасайтын сөз жасаушы -lıġ / -luġ қосымшасы кейде - қатаң түрге айналып зат есім тудырушы -lıḳ / -luḳ жұрнақтарымен араласып кеткен: ĥürmetlıġ (12b/7) tutḳağlıḳ (24a/4), ḳuvvatlıḳ (37a/6).

Сөз соңындағы қатаң /-ḳ/ > /-ġ/ дыбыстарының ұяң дыбысқа өзгеруі

Мәтінде сөздің соңғы буынындағы /-ḳ/ және /-ġ/ дыбыстарының қолданылуында бірізділік жоқ. Кейбір мағыналас сөздердің жазылуында екі түрлі варианттың қолданылғандығын көрсетеді. Демек, сөздерді соңындағы дауыссыз қатаң /-ḳ/ дыбысының дауысты дыбыстардың ортасында бірте бірте ұяң дауыссыз дыбысқа айналуға бейімделгендігін көрсетеді. Мысалы: sarıġ ~ sarıḳ; ḳatıġ ~ ḳatıḳ; sasıġ (-lıḳ) (65a/9) ~ sasıḳ (66a/2).

-lıḳ > -lıġ

Зат есімнен зат есім тудырушы жұрнақ ретінде кең қолданылатын -lıḳ жұрнағы бірнеше түркі негізді және кірме сөздерден кейін және өзінен кейінгі жалғаулардың алдында -lıḳ > -lıġ ұяң дауыссыз дыбысына айналған. Мысалы: evlya+lıġ+ıŋ (1b/2); tat+lıġ (22a/2); sar+lıġ+la-sa (64a/9); şevhat+lıġ (37a/8); ĥürmet+lıġ (12b/7).

Сонымен қатар бұл жұрнақ бастапқы -lıḳ түрінде де кең қолданылған. Демек, ısıtmaġ+lıḳ (22b/6); tutḳağ+lıḳ (24a/4); bolmaġ+lıḳ (31a/8); tuġmas+lıḳ (39a/2) сияқты сөздерге жалғанған жұрнақтардың соңындағы /-ḳ/ >/-ḳ/ (/-ġ/) дыбыстарының өзгеруін бірқалыпты сипатта көрсете алмаймыз.

-maḳ > -maġ

Тұйық етістік және етістіктен зат есім тудырушы *–maḳ* жұрнағы мәтіндегі көптеген bol+maḳ (32a/1); ḳıl+maḳ (32a/6); sal+maḳ (19b/6); yafur+maḳ+nı (20a/3) сияқты етістіктерде бастапқы қалпын сақтаған. Алайда кейбір bol+maġ+ay (41a/4); ısıt+maġ+lıḳ (22b/6); bol+maġ+lıḳ (31a/8) сияқты өзінен кейін жұрнақ

алған сөздерде *-maġ* түрінде /-ḳ/ > /-ġ/ өзгерісіне ұшыраған.

Дауысты дыбыстардың көмескеленіп түсіп қалуы сияқты редукция мен элизия құбылыстары тек дауысты дыбыстарда ғана емес, сонымен қатар дауыссыз дыбыстар да түрлі фонетикалық жағдайларда әлсіреп көмескеленеді немесе мүлдем түсіп қалады. Жалпы түркі тілдерінде */r/, /l/, /n/* дыбыстары тұрақсыз дауыссыздар қатарына енгізіледі. Сөз ортасындағы */-l-/* > /ø-/ және /-r-/ > /-ø-/ дыбыстарының түсіп қалғандығын: (EUT) kältür- > (MK) keltür- > ketür- (25a/5) ; (EUT) birlä > (MK) birle > bile (31b/3) мысалдарынан көреміз. Сонымен қатар сөз ортасында /-g-/, /-ġ-/ > /-ø-/ және сөз соңында /-w/ > /-ø/ дыбыстарының элизияға ұшырауы кездеседі. Мысалы: (ET) kergek > (MK) kerek > kirek (28a/3) > қаз. керек; (KT) sub > (MK) suw > su (28a/4) > қаз. су.

Сөз басына /y-/ дыбысының қосылуы арқылы протеза құбылысы тек (KUT) ıġla- > (MK) yıġla- ~ ıġla- > yıġla- (12a/5) > қаз. жыла- сөзінде кездеседі.

Бірнеше сөздердің жасалу формасында -ġuça / -güçe жұрнақтарына -ġınça/ -ginçe көсемше формаларының әсерінен сөз ортасында қосалқы /-n-/ дыбысының қосылуы арқылы пайда болған ḳızıġunça (17a/6), yumaġunça (36a/4) эпентеза құбылысы байқалады.

Түркі тілдерінің дамуында дыбыстардың сөз басы, ортасы немесе соңындағы өзгеруі, көмескеленуі немесе керсінше пайда болуы көп жағдайда түбір сөзге қосалқы жұрнақ жалғанғанда, екі сөздің бірігуінде, сонымен қатар түркі негізді сөздердің тарихи үдеріс салдарынан дамуы барысында бірқатар өзгерістерге ұшырағандығы жоғарыда берілген мысалдар арқылы көрініс тапқан. Осындай дыбыстық өзгерістің тағы бір түрі эпитеза құбылысы тек (KUT) ärmäk > (KM) erki > iken (40a/8) көмекші сөзінде кездеседі.

Дауыссыз дыбыстардың қосарлануы

Түркі негізді сөздерде екі дауыссыз қатар келмейді. Алайда мәтінде түркі негізді бірнеше сөздердің құрамында дауыссыз дыбыстардың қосарлануын байқаймыз. Мысалы: yiti (EU) > yetti, yėtti (HT) > yetti (58a/3) > жеті (қаз.); ısıġ (KUT) > ıssıġ (HT) > ıssıġ (57b/6) > ыстық, ыссы (қаз.); açıġlı (KUT) > açıġ (HT) > aççıġ (57b/9) > ашық (қаз.); äşgäk (KUT) > eşgek, eşyek, eşek (MK) > eşgek, eşek (HT) > işşek (55b/3) > есек (қаз.).

Дауыссыз дыбыстардың қолданылуына байланысты айтар болсақ, шағатай тілінде дауыссыз дыбыстардың арасында /ng/ (نک) дыбысының шет тілінен енген сөздерде қолданылмауы негізгі ерекшеліктердің бірі. Алайда мәтінде шет тілінен енген сөздерге түркі негізді жұрнақтар құрамында /ng/ (نک) дыбысын жиі көреміз. Түркі негізді сөздерде: /f/, /ġ/, /g/, /ħ/, /l/, /ng//ŋ/, /r/, /ş/, /v/, /z/, /c/, /j/ дыбыстары сөздің басында қолданылмайды. Тек /n/ дыбысы сөз басында ne? демеулік шылауында қолданылады. Сөз басында /p/(/п/) дыбысының келуі тек кірме сөздердің басында кездеседі. Сонымен қатар түркі негізді сөздерде сөз соңында /b/ (/б/) және /d/ (/д/) дыбыстары кездеспейді. Сөз басында екі дауыссыз дыбыс қатар қолданылмаған [Ergin, 2006:66].

Қорытынды және тұжырымдама

Түркі халықтарының дәстүрлі медицинасы, Қарахан дәуірінің бірінші жартысында әлеуметтік көмек көрсету салаларында және құрылымдау жүйесінде айтарлықтай дамып отырған. Қарахан дәуіріндегі және одан кейінгі билік басшыларының, ауқатты адамдардың назарына іліккен мәселелердің бірі – адам денсаулығын сақтау және жақсартуға байланысты орындарды ашу болған. Мысалы, әр билік өкілдері мен ауқатты адамдар өз қарамағындағы елді мекендер мен аймақтарда аурухана (darüşşifa), сауықтыру (şifâiyye) сияқты атаулармен монша және қарттарды қарау орындарын ашқан. Мұнымен қоса, түрлі жәрдем қорлары арқылы жетімжесірлер мен кедей-кепшіктердің, ауру-сырқау және жәрдемге мұқтаж адамдардың барлық қажеттіліктерін реттеп отырған. Мұндай әлеуметтік қызметтер түркі халықтары өмір сүрген аймақтардағы билік басшыларының арқасында ұзақ уақыттар бойы түркі әлемінің әр жерінде жүзеге асырылып келген. Осы сияқты медицина саласына тікелей қатысты жүйелі қызметтердің артуы нәтижесінде қоғамдағы қажеттіліктер уақытында шешімін тауып отырған. Ислам дінінің ықпалымен қоса, жергілікті халықтардың ықылым заманнан бері қолданып келген шипагерлік дәстүрдің даму үдерісінің іздері әлі күнге дейін жалғасын тауып келе жатыр. Қазірдің өзінде басқа түркі халықтарын алмағанда, қазақ халқына тән сан алуан емдеу тәсілдері қолданыстан тыс қалған жоқ. Тақырыпқа байланысты алдыңғы зерттеулерге сүйене отырып, дәстүрлі немесе халық медицинасы адам ағзасын емдеудің барлық құралдары мен әдістерін

қамту тұрғысынан зерттелуі керек. Осы тұрғыдан алғанда зерттеу тақырыбы түркі халықтарының ұлттық құндылықтарын және басқа елдермен болған өзара мәдени байланыстардың даму деңгейін анықтауға зор мүмкіндік беретіндігі айқын. Сол мүмкіндіктердің бірі, әрине, түнұсқа мәтіннің тілі мен жазылу ерекшеліктері.

Мәтіннің жазылу және дыбыстық ерекшеліктерін зерттеу нәтижесінде мынандай қорытынды шығаруға болады. Ең әуелі мәтіннің негізі тілдік ерекшелігі шағатай дәуіріне тиесілі классикалық кезеңнен кейінгі ортағасырлық түркі тіліне (шағатай тілі) тән. Ал орфографиялық және фонетикалық ерекшеліктеріне тән зерттеу нәтижелерін төмендегідей көрсетуге болады.

- араб және парсы негізді сөздердің жазылуы емлесіндегі қателіктердің болуы;
- дауысты дыбыстардың сөз басы, ортасы және соңындағы жазылу емлесі басқа да ортағасырлық мәтіндерде қолданылған араб графикасындағы ه , ى , و , ا сияқты төрт әріптің бірімен таңбалануы;
- дауыссыз дыбыстарының жазылуында ب (бе) әрібі - /б/ және /п/ дыбыстарын; ج (жим) әрібі - /ж/ (/дж/) және /ч/ дыбыстарын таңбалауда қолданылуы;
- /ң/ дыбысы نک /ng/ дыбыстарының тіркесуі арқылы берілуі;
- түркі негізді сөздерде жиі ұшырасатын құбылыс /t/ және /s/ дауыссыздары ‘ط’ және ‘ص’ орнына ‘ت’ және ‘س’ түрінде жазылуы;
- мағыналас сөздердің жазылуында бірізділіктің сақталмауы;
- ортағасырлық мәтіндерге тән жалғаулар мен жұрнақтардың жазылуындағы бірізділіктің жоқтығы кездеседі.

фонетикалық ерекшеліктер бойынша:

- қысаң дауысты дыбыстардың редукцияға ұшырауы;
- кейбір кірме сөздерге жалғанған жұрнақтар мен жалғаулардың қолданысында лингвальды сингармонизмнің сақталмауы;
- лабиальдық сингармонизмнің сақталмау құбылысының кейбір сөз ортасындағы дыбыстық өзгерістердің нәтижесінде орын алуы;
- /v/ дыбысының әсерінен езулік дауыстылардың еріндік дауыстыға айналуы;
- сөз ортасы және сөз соңындағы дауыссыз дыбыстардың элизияға ұшырауы;
- жартылай дауыссыз /y-/ дыбысы арқылы протеза құбылысының орын алуы;
- /-n-/ дыбысының қосылуы арқылы сөз ортасындағы эпентеза құбылысының пайда болуы;
- сөз басындағы эпитеза құбылысының орын алуы;
- бірнеше сөзде дауыссыз дыбыстардың қосарлануы кездеседі.

Алдағы уақытта жоба аясында осы уақытқа дейін жасалған жұмыстардың нәтижелерін өзара сабақтастыру және мәтіннің лексикалық, семантикалық және құрылымдылық ерекшеліктерін анықтау мәселелері қолға алынады. Сонымен қатар қол жеткізген нәтижелер негізінде болашақта қолжазба мәтіндерін зерттеудің өзіндік әдіснамасын қалыптастыру көзделеді.

Әдебиеттер

Arslan M. & Uysal İ.N. (2020), Tarihsel ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Tıp: Metinler, Tarih, Uygulamalar, Kavramlar, Terimler // Türk Dili Tarihinde Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinleri ve Ṭabībçılıḳ, Detay Yayıncılık, Ankara.

Eckman, J. (1988). Çağatayca El Kitabı, çev., G.Karaağaç, Edebiyat Fakültesi Basınevi, İstanbul.

Ergin, M. (2006). Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayın., İstanbul.

Қалиев, Б.А. (2014). Қазақ тілінің фонетикасы. Алматы: Эверо, 168 б.

Қалиев Б.А. (2016). Қазақ тілінің фонетикасы. – Қарағанды, 150 б.

Томанов М. (2010). Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. С.Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар.

Шадкам, З., Қыдырбаева Y., Тұяқбаев, Ө. (2021), «Ортағасырлық түркі шипагерлік дәстүрі және жазба жәдігерлері», Bulletin of history. №3 (102). – 178-187 бб.. https://doi.org/10.26577/JH.2021.v102.i3.18

Шадкам, З., Тұяқбаев, Ө., Қыдырбаева Y., Абдраханов Д., (2021), «Дастӯр ал-‘ілāж» медициналық трактаты және қолжазба нұсқалары», Хабаршы ҚазМҰУ, Шығыстану сериясы, №3 (98) – 101-109 бб. https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v98.i3.10

Vaner H. (1939). “Esrarü’l-Etibba Türk-Çağatay İllerinin Tıb Kitabı”. Türk Tıb Tarihi Arkivi. 3/12. – 128-134 b.

Сөздіктер

А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты. (2011). *Қазақ әдеби тілінің сөздігі*. 15 томдық, 2-басылым. – 752 б.).

Alyılmaz, D. (2004). *Eski Türkçenin Sözvarlığının Düz ve Ters Dizimi*, (1.baskı, 705 s.).

Gemalmaz, E. (1988). *Eski Türkçenin Lügâti*, (2.baskı, 53s.).

Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (1.baskı, 320 s.)

Suat, Ü., (2012), *Harezm Altınordu Türkçe Sözlüğü*, (1.baskı, 716 s.).
Türk Dili Kurumu. (2008). *Divanu Lugati't-Türk* (2.baskı, 995 s.).
Toprlı, R., Vural, H., Karaatlı R.. (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (2.baskı, 338s.).

References

Arslan M. & Uysal İ.N. (2020), Tarihsel ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Tıp: Metinler, Tarih, Uygulamalar, Kavramlar, Terimler // Türk Dili Tarihinde Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinleri ve Ṭabībçılıḳ, [Medicine in Historical and Contemporary Turkish Dialects: Texts, History, Practices, Concepts, Terms // Medical Texts Written in Chagatai Turkish in the History of Turkish Language and Ṭabībçılıḳ], Detay Yayıncılık, Ankara.
Eckman, J. (1988). Çağatayca El Kitabı, [Chagatai Handbook], çev., G.Karaağaç, Edebiyat Fakültesi Basınevi, İstanbul.
Ergin, M. (2006). Türk Dil Bilgisi, [Turkish Grammar], Bayrak Yayın., İstanbul.
Qalïev, B.A. (2014). Qazaq tiliniñ fonetïkası, [Phonetics of the Kazakh language]. – Almatı: Évero, 168 b.
Qalïev B.A. (2016). Qazaq tiliniñ fonetïkası, [Phonetics of the Kazakh language], Qarağandı, 150 b.
Tomanov M. (2010). Qazaq tiliniñ tarïxï grammatïkası, [Historical grammar of the Kazakh language], S.Torayğırov atındağı PMW, Pavlodar.
Şadkam, Z., Kydyrbayeva, U., Tuyaqbaev, Ö. (2021), «Ortağasırlıq türki şïpagerlik dästüri jäne jazba jädigerleri», [Medieval Turkic healing traditions and written artifacts], Bulletin of history. №3 (102), 178-187. https://doi.org/10.26577/JH.2021.v102.i3.18
Şadkam, Z., Tuyaqbaev, Ö., Kydyrbayeva, U., Abdraxanov D., (2021), «Dastūr al-'ïlāj» medïcïnalıq traktatı jäne qoljazba nusqaları», [«Dastūr Al-'Ilāj» medical treaty and its manuscripts], Xabarşı QazMUW, Şığıstanw serïyası, №3 (98), 101-109. https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v98.i3.10

Dictionaries

A.Baytursınov atındağı til bilimi ïnstïtwtı. (2011). *Qazaq ädebï tiliniñ sözdigi,* [Dictionary of the Kazakh literary language], (15 tomdıq, 2-basılım, 752b.).
Alyılmaz, D. (2004). *Eski Türkçenin Sözvarlığının Düz ve Ters Dizimi*, [Straight and Reverse Syntax of Old Turkish Vocabulary], (1.baskı, 705s.).
Gemalmaz, E. (1988). *Eski Türkçenin Lügâti*, [Dictionary of Old Turkish], (2.baskı, 53s.).
Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, [Old Uyghur Turkish Dictionary], (1.baskı, 320s.)
Suat, Ü. (2012). *Harezm Altınordu Türkçe Sözlüğü*, [Harezm Golden Horde Turkish Dictionary], (1.baskı, 716s.).
Türk Dili Kurumu. (2008). *Divanu Lugati't-Türk,* [Divanu Lugati't-Turk], (2.baskı, 995s.).
Toprlı, R., Vural, H., Karaatlı R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü,* [Kipchak Turkish Dictionary], (2.baskı, 338 s.)

IRSTI 16.41.25 https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v103.i4.02

T. Ninomiya*, M. Umeshova, A. Kanapia

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
*e-mail: s0430062.ninomiya@gmail.com

PERSONAL AND ANIMAL NAMES IN JAPANESE AND RUSSIAN TEXTS TRANSLATED FROM A FANTASY NOVEL

This paper analyzed a Russian translation text and the Japanese translation text of Harry Potter and the Philosopher's Stone from the viewpoint of Descriptive Translation Studies proposed by Toury (1995). First, the present researchers situated the texts within the target culture systems, looking at their acceptability. The results revealed that although Japanese and Russian famous bookstore companies categorized the translated books as children's literature, the Japanese version's translator did not choose a certain readership and the Russian version's translator and publishing company categorized it as роман, namely novel. In the Russian-speaking world, not children but adolescence people and adults usually read роман. Second, the present authors surveyed translation features of personal and animal names in the Japanese and Russian translation versions of Harry Potter and the Philosopher's stone. Based on the seven translation procedures that Davies (2003) proposed (i.e., Preservation, Addition, Globalization, Omission, Localization, Transformation, and Creation), the present researchers classified the names and counted the number of each of the translation procedures. The results showed that Preservation was most frequently used in both the Japanese and Russian texts. In the Japanese translation version, the percentage of Preservation was about 80%. In the Russian translation version, the percentage of Preservation was about 50% and the percentage of Localization was about 30%. The Russian translator used Preservation and Localization frequently. According to Jaleniauskienė and Čičelytė (2009), Preservation was the procedure that emphasized the Source language and Localization was the procedure that emphasized the Target language. These results showed that the Russian translation version put more emphasis on the Target language than the Japanese translation version.

Key words: Descriptive Translation Studies, personal and animal names, translation procedures

Т. Ниномия*, М. Умешова, А. Қанапия

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: s0430062.ninomiya@gmail.com

Қиял-ғажайып романнан аударылған жапон және орыс тілі мәтіндеріндегі адам және жануар атаулары

Авторлар бұл мақалада «Harry Potter and the Philosopher's Stone» (Гарри Поттер мен пәлсапа тас) деген ағылшын тіліндегі кітаптың орыс және жапон тіліндегі аударма нұсқаларын Тури (1995) ұсынған сипаттамалық аударма тұрғысынан зерттеді (Descriptive Translation Studies). Біріншіден, аударылған мәтінді аударылатын тіл, яғни нысана тілінің (Target language) мәдениетпен байланысын анықтап, олардың оқырмандармен қабылдану деңгейіне талдау жасады. Зерттеу нәтижесі бойынша Жапония және Ресейдегі атақты кітап дүкендерінде аударылған мәтін балалар әдебиеті ретінде жіктелгендігі анықталды. Жапон нұсқасындағы аударма оқырмандардың белгілі бір аудиториясына бағытталмаған, ал орыс тіліндегі аударма мен аударманы жариялаған компания кітапты роман санатындағы әдебиетке жатқызған. Орыс тілді мемлекетте әдетте романды балалар емес, жасөспірімдер мен ересектер оқиды. Екіншіден, авторлар «Harry Potter and the Philosopher's Stone» кітабында адамдар мен жануарлардың жеке атауларын жапон және орыс тілдеріне аударудың ерекшеліктерін қарастырды. Дэвис (2003) ұсынған жеті аударма процедурасына сүйене отырып (яғни сақтау, қосу, жалпылау, қалдырып кету, нақтылау, түрлендіру, және құрастыру), авторлар жеке атауларды жіктеп, аударма процедураларының әрқайсының сандық көрсеткішін есептеді. Талдау нәтижесі бойынша жапон және орыс аудармаларында аударманың Preservation (сақтау) түрі ең көп қолданылғандығы анықталды. Жапон тіліндегі аударма нұсқасында Preservation аударма түрінің пайызы шамамен 80%. Ал орыс тіліндегі аударма нұсқасында Preservation шамамен 50% және Localization шамамен 30% көрсеткішке ие болды. Орыс аудармашысы Preservation мен Localization түрлерін көп қолданды. Литва зерттеушілері Jaleniauskienė and Čičelytė (2009) пікірінше, Preservation дереккөз

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

тіліне (Source language) көбірек мән береді, ал Localization нысана тіліне көбірек ден қойды. Бұл нәтижелер аударманың орыс тіліндегі нұсқасында жапон тіліндегі аудармаға қарағанда мақсатты тілге көбірек көңіл бөлінгендігін аңғартады.

Түйін сөздер: Сипаттамалық аударма зерттеулері, адамдар және жануарлардың жеке атаулары, аударма процедурасы.

Т. Ниномия*, М. Умешова, А. Қанапия

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: s0430062.ninomiya@gmail.com

Личные имена и имена животных в японском и русском текстах перевода фантастического романа

В данной статье анализируются тексты переводов на русский и японский языки романа «Harry Potter and the Philosopher's Stone» («Гарри Поттер и философский камень») с точки зрения дескриптивного исследования перевода, предложенного Тури (1995). Во-первых, исследователи рассматривали тексты в рамках систем целевой культуры, обращая внимание на их приемлемость. Результаты показали, что хотя японские и российские известные книжные магазины отнесли переведенные книги к детской литературе, в японской версии перевода не отмечена определенная читательская аудитория, а перевод и издательство русской версии отнесли ее к категории романа. В русскоязычном мире роман обычно читают не дети, а подростки и взрослые. Во-вторых, авторы исследовали особенности перевода личных имен и имен животных в японском и русском вариантах перевода книги «Гарри Поттер и философский камень». Основываясь на семи процедурах перевода, предложенных Дэвисом (2003) (т.е. сохранение, добавление, обобщение, опущение, локализация, преобразование и создание), настоящие исследователи классифицировали имена и подсчитали количество каждой из процедур перевода. Результаты показали, что сохранение наиболее часто использовалось как в японском, так и в русском текстах. В японском варианте перевода процент сохранения составил около 80%. В русском варианте перевода процент сохранения составил около 50%, а процент локализации – около 30%. Русский переводчик часто использовал сохранение и локализацию. Согласно Jaleniauskienė и Čičelytė (2009), сохранение – это процедура, которая подчеркивает исходный язык, а локализация – процедура, которая подчеркивает целевой язык. Эти результаты показали, что в русском варианте перевода больше внимания уделяется целевому языку, чем в японском.

Ключевые слова: описательное переводоведение, личные имена и имена животных, процедуры перевода.

Introduction

What is a proper noun? Cambridge Online Dictionary (See No1 in Reference websites) explained as follows: "the name of a particular person, place, or object that is spelled with a capital letter" (e.g., Joseph, Vienna, and the White House). This paper investigated personal and animal names within the proper names. This study's animals indicated not only real animals but also imaginary creatures. Blount (2015: 618) said that personal names are consisted of given names (birth names), surnames, middle names, nicknames, and descriptors in English. The descriptors are, for example, the adjective part *Big* in *Big John* and *the Terrible* in *Ivan the Terrible*. Unlike in the case of personal names, animal names may include basically no surnames and middle names. While personal and animal names belong to proper nouns, titles belong to common nouns. In English, the first letter in a title can be written with a capital letter like proper nouns. However, the first letter can be also written by a small letter in some positions. For instance, (i) We asked Chairperson Leong to join us at the meeting; (ii) The chairperson, Sarah Leong, will join us at the meeting. Nord (2003: 183) stated that proper nouns (i.e., namely personal names) "may be non-descriptive, but they are obviously not non-informative." English native speakers associate the name of *Alice* with a woman and will think that the name has no meaning. According to Nord (2003: 184), literary authors sometimes make names that explicitly describe the referent in question ("descriptive names"). Nord said that readers of a Spanish novel would understand the name Don Modesto as a description of the character." In addition, Nord (2003: 184) stated that the author of *Alice's Adventures in Wonderland* used capital letters in order to turn the descriptive denomination into a proper noun for the character (e.g., White Rabbit and Caterpillar).

What is a nickname? According to the Cambridge Online Dictionary (See No2 in Reference websites), it is "an informal name for someone or something, especially a name that you are called by

your friends or family, usually based on your real name or your character." For example, the nickname *Beth* is an abbreviated form of *Elizabeth*. Also, the name *Darwin* can be a nickname. This nickname derives from the natural scientist *Charles Darwin*. Because of liking science, he/she may be called as *Darwin*. Furthermore, Blount (2015: 618) said that one calls a woman as *Blondie*, because she has blonde hair. The nickname *Blondie* has the feature of a descriptive name.

Justification of the Choice of this Article and the Goal

This study aimed to reveal translation features of personal and animal names in the Japanese and Russian translation versions of *Harry Potter and the Philosopher's stone* by the methodology of Descriptive Translation Studies. Based on the results of the translation features, the present researchers clarified which of the two languages put more emphasis on the Source or Target language. This paper analyzed given names, middle names, surnames, nicknames, and descriptors, excluding titles. To analyze the names, the present researchers followed Davies's (2003) seven translation procedures.

Previous Works

This paper referred to the following studies as works that surveyed personal and animal names in *Harry Potter and the Philosopher's stone*: e.g., Davies (2003), Inggs (2003), Mussche and Willems (2010), Jaleniauskienė and Čičelytė (2009), Dukmak (2012), Brockman (2016), and Kojima (2018). Based on Aixelá's (1996) classification of Culture-specific items, Davies (2003) showed the seven translation procedures (i.e., Preservation, Addition, Omission, Globalization, Localization, Transformation, and Creation). Davies's examples were as follows. (I) Preservation: Ron Weasley → Ron Weasley (translation from English to French, German, and Italian); Wormtail → Wurnschwanz (to German). The former was an example of copying. In the example, the Source text's (ST) form was same as the Target text's (TT) form. The latter was an example of literal translation. Davies (2003: 75) classified literal translation into Preservation, because the literal translation preserves the descriptive meaning of a name rather than its form. (II) Addition: Snape → Rougue (to French); Snape → Piton (to Italian). The French word *rougue* means arrogant, and the Italian word *piton* means python. Addition was basically the translation procedure where a note was placed in or outside the text. Furthermore, with or without a note, changes that increased explicitness in translating to a TT were also grouped into Addition (Davies 2003: 79). (III) Omission: Davies (2003) did not give an example of personal names' translation. According to Davies (2003: 79, 81), Omission was used when a translator could find no adequate way of conveying the original meaning, and when the translator thought that the cost of finding adequate words for translation outweighed the benefits of translation. (IV) Globalization: Instead of personal names, Davies (2003) gave examples of foods names. A translator replaced certain British foods names with more general names in the TT (e.g., mint humbugs → bonbons à la menthe (mint sweets)). (V) Localization: Hermione → Hermine (to German); McGonagall → McGranitt (to Italian). Regarding the latter example, Davies (2003: 86) pointed out that the ST's *Mc-* was preserved in the TT, but the rest of the name might be related to morphological or phonological constraints of the Target language. (VI) Transformation: Filch → Rusard (to French); Dumbledore → Silente (to Italian). Transformation has clearly a link of meaning between a ST's referent and TT's referent. Concerning the latter example, the part *dumb* in the ST's "Dumbledore" and the TT's "Silente" (namely silent) had a meaning relationship of sound or voice. Transformation and Addition have a meaning relationship between a ST and TT. Addition requires that the TT's explicitness is higher than the ST's explicitness. The translation procedure that did not differ in explicitness of descriptive meaning between the ST and TT fell into Transformation. (VII) Creation: Crabbe → Tiger (to Italian); Professor Sprout → Profesora Sprite (to Italian). In contrast to Transformation, Creation does not have a meaning link between a ST's referent and TT's referent. Regarding the latter example, while the word *sprout* was a shoot of a plant, the word *sprite* was an imaginary creature. The two words did not have a meaning link.

Translation procedures can be applied to a name. The change "Severus Snape (ST) → Severus Sneep (TT)" shown by Brockman (2016) was an example of Preservation and Localization. The given name *Severus* in the Dutch TT had Preservation and the surname *Sneep* in the TT had Localization.

Brockman (2016) found out the five translation procedures (i.e., Preservation, Transformation, Localization, Creation, and Omission) in the Dutch translation version of *Harry Potter and the Philosopher's Stone*. Jaleniauskienė and Čičelytė (2009) established the five categories (i.e., Preservation, Addition, Localization, Transformation & Creation,

and Omission & Globalization) and found only the three categories (i.e., Preservation, Localization, and Transformation & Creation). Their research's valuable point was that they divided Davies's (2003) seven translation procedures into Source languge (SL)-oriented translation, Target language (TL)-oriented translation, or neutral translation. Jaleniauskienė and Čičelytė (2009: 33) classified Preservation into high SL-oriented translation, Addition into low SL-oriented translation, Transformation & Creation into high TL-oriented translation, Localization into low TL-oriented translation, and Omission & Globalization into neutral translation. Why did Omission and Globalization fall into neutral translation that did not belong to a SL or TL? Omission is the change that a name in a ST is deleted in the TT. Omission has no relation to a specific language. Whatever a SL is Japanese or Arabic, the name can be deleted in the TT. Globalization is the change that a translator replaces a name with a common noun that all languages have. For instance, a man named John can be translated as *shoonin* in the Japanese TT and *торговец* in the Russian TT by Globalization. The two languages' words mean merchant. Whether a TL is Japanese, Russian, or the other language, there is no difference in concreteness of the meaning.

Preservation (copying) and Localization have relation to form. When identifying the two translation procedures, it is not necesary to reveal the meaning of a referent in a ST. However, when identifying Transformation, Creation, and Preservation (literal translation), it is necessary to reveal the meaning of a referent. If the meaning of the referent in the ST and TT are unclear, one cannot apply to these three procedures. Regarding Addition, Omission, Localization, and Globalization, it does not matter whether one clarifies the meaning.

In most cases, English personal names in Japanese literature are written not in Latin characters but in Katakana characters. Correspondingly, the names in Russian literature are written in Cyrillic characters, not in Latin characters. Is the conversion of a character system to another character system Preservation (copying) or Localization? According to Davies (2003: 76), Japanese children reading Harry Potter works series were "apparently quite used to coping with sometimes long and unwieldy transliterations of English names, and the translator of the series, Yuko Matsuoka, has followed this convention." Based on her statement, the transliteration from Latin characters to Japanese Katakana characters was Preservation (copying). The transliteration from them to Cyrillic characters also fell into the Preservation. On the other hand, Localization is related to morphological or phonological constraints (Davies 2003: 86). Localization may happen as case inflection by receiving morphological constraints. When the transliteration from English to Japanese or Russian occurs, the character system not only converts but also phonological constraints work. Davies noted that Localization was related to phonological constraints. However, this paper classified the translation that only received phonological constraints into Preservation. Besides morphological constraints, this paper regarded translation under syntactic constraints, that Davies did not point out, as Localization. Word order changes like "surname + given name" → "given name + surname" were also classified into Localization in this paper.

Regarding the personal names in the Japanese translation version of *Harry Potter and the Philosopher's Stone*, Kojima (2018) found only "Transation" and "Phonetic or Morphological Adaptation" in the translation procedures that van Coillie (2006) showed. The "Transation" meant literal translation and the "Phonetic or Morphological Adaptation" meant transliteration. Choosing the Russsian three versions, Inggs (2003) gave examples of personal names' translation. Based on Kojima (2018), the Japanese translation version adopted SL-oriented translation. However, it was unclear whether the Russian versions adopted SL-oriented translation, TL-oriented translation, or neutral translation.

Scientific Research Methodology

This paper analyzed the Japanese translation version and a Russian translation version of *Harry Potter and the Philosopher's Stone* from the viewpoint of Descriptive Translation Studies suggested by Toury (1995). The three-phase methodology that Toury (1995: 36-39, 102) and Munday (2008: 111) showed was as follows: (1) Situate the text within the target culture system, looking at its significance or acceptability. (2) Compare the Source Text (ST) and the Target Text (TT) for shifts, identifying relationships between 'coupled pairs' of ST and TT segments. (3) Attempt generalizations, reconstructing the process of translation for this ST-TT pair. This paper focused on translation of personal and animal names. As generalization, the present researchers classified whether the Japanese or Russian version adopted more SL(or TL)-oriented translation. The texts that this paper refered to were as follows: English text (ET): J. K. Rowling (1997) *Harry Potter and the Philosopher's stone*. London: Bloomsbury Publishing (the digital edition, Pottermore limited,

2012); Japanese text (JT): J. K. Rooringu (1999) *Hariipottaa to kenja no ishi* (translation by Matsuoka Yuko). Say-zan-sha Publications, Ltd.; Russian text (RT): Дж. К. Роулинг (2009) *Гарри Поттер и философский камень* (перевод И. В. Оранский). Москва: Росмен.

According to Davies's (2003) classification, the present researchers classified personal and animal names into one of Preseravation (copying, literal translation), Addition (note, explicitness), Globalization, Localization, Omission, Transformation, and Creation. Regarding the translation procedures, when a name had translation procedures, the present researchers adopted TT-oriented translation. For example, when a translator translates the ST's name literally and localized the affix attached to the name, this paper classified the translation into not Preservation (literal translation) but Localization. When a name consisted of parts like "surname + given name," each part was analyzed. If the name *Doris Crockford* are translated into «Дорис Крокфорд», the present researchers label the given name and surname as Preseravation (copying). In addition, if the order of a given name and surname changes, the present researchers regard that Localization happens twice. This paper did not analyze all the personal and animal names in the ET, but analyzed the names of which the number of occurences was within five times.

This study showed the RT's words in the Cyrillic characters and the Japanese characters in the JT in uppercase Latin characters. Japanese is a mora langauge. This paper connected each mora with a hypohen. For instance, the name *Alice* is written as A-RI-SU in the JT. Moreover, the Japanese *sokuon* marking a geminate consonant is shown as X in this paper (e.g., ET: Agrippa → JT: A-GU-RI-X-PA).

Results and Discussion

What is the acceptability of *Harry Potter and the Philosopher's stone* in Japan and Russia? In the two countries, Harry Potter books have been very famous. When the literary work was published in 1997, the readership was children (See No3 in Reference websites). Haverals and Geybels (2021: 1) introduced the interview of J.K. Rowling, the author of the Harry Potter books: "I wrote something that I knew I would like to read now, but I also wrote something that I knew I would like to have read at age 10." Also, they said, "the series seems to be ageless and age-specific at the same time and Rowling did not start writing the series with a specific audience in mind." As a marketing strategy, the Japanese famous bookstore company Kinokuniya-shoten sells them, selecting the readership as *jidou*, namely children (See No4 in Reference websites). However, according to the explanation by Hiro Takashi, the JT's translator Matsuoka Yuko translated it without considering the readership such as mothers or children so that everyone could read it (See No5 in Reference websites). Regarding the selling the RT, the bookstore company «Читай-город» selling books offline or online in Moscow and the other cities in Russia classified Harry Potter books into *детская художественная литература*, namely children's literature. However, the bibliographic information page of the RT showed that the translator and publishing company categorized it as *роман* (novel): «Ролинг Дж. Гарри Поттер и философский камень: Роман/ Пер. с англ. И. В. Оранского». Readers older than children (e.g., adolescence people and adults) usually read *роман*. The JT's translator did not narrow down the readers' age and the RT's translator selected not children but adults as the readers. If the two TT's translators had chosen the readership as children, Harry Potter books might not have been so famous in Japan and Russia.

According to the translation procedures suggested by Davies (2003), this paper categorized personal and animal names in the work. The present researchers did not find Preservation (copying) and Creation in the translation procedures.

●**Preservation (copying)**: (1) ET (p.79) Agrippa → JT (p.153) A-GU-RI-X-PA; (2) ET (p.79) Agrippa → RT (p.153) Агриппа. **Preservation (literal translation)**: (3) ET (p.98) Baron → JT (p.192) DA-N-SHA-KU; (4) ET (p.94) Nearly Headless Nick → RT (p.155) Почти Безголовый Ник. Regarding example (4), the RT's translator translated the part *Nearly Headless* by literal translattion and the part *Nick* by copying, namely transliteration. The example showed the broad distiction between literal translation and copying. However, example (3) where the RT's translator translated *Baron* into «Барон» showed that the translation was transliteration in Cyrillic characters or literal translation to a Russian common noun. The example did not give the distiction between literal translation and copying.

●**Addition (note)**: (5) ET (p.22) Dinky Duddydums → JT (p.38) DA-X-DO-CHA-N, DA-DO-RI-I-CHA-N; (6) ET (p.139) Bell → RT (p.241) Кэти Белл. **Addition (explicitness)**: (7) ET: (p.30) H. Potter → JT (p.54) HA-RI-I PO-X-TA-A; (8) ET (p.94) Nicholas de Mimsy-Porpington → RT (p.155) Николас де Мимси-Дельфингтон. In ex-

ample (5), the JT's translator translated *Duddydums* into DA-X-DO-CHA-N "Dud-chan (endearment form)" and DA-DO-RI-I-CHA-N "Dudly-chan (endearment form)." The latter might be made to clarify to readers who *Duddydums* was. Regarding example (6), the RT's translator probably added «Кэти» to make it clear who *Bell* was. Examples (7, 8, 9) displayed explicitness. Concerning example (7), English readers can understand that *H.* means *Harry* from the context. For Japanese readers who did not get familiar with acronyms, the JT's translator changed the acronym *H.* into HA-RI-I "Harry." Regarding example (8), the site harrypotter.fandom.com (Russian) explained that *Porpington* derived from porpoise, namely a blunt-snouted usually dark gray whale of the North Atlantic and North Pacific (See No6 in Reference websites). For Russian readers who did not know the meaning of *Porpington*, the RT's translator might replace *Porpington* with «Дельфин» (namely "dolphin") that was more generic than the word "porpoise."

●**Globalization**: (9) ET (p.101) Binns → JT (p.198) SE-N-SE-I "teacher"; (10) ET (pp.144-145) Mr and Mrs Weasley → RT (285) родители "parents." It is usually not possible to call a professor or teacher by his/her given name or surname alone in Japan. In the case, the Japanese call by the combination "surname + SE-N-SE-I" or SE-N-SE-I alone as shown in example (9).

●**Omission**: (11) ET (p.123) Oliver Wood will meet you tonight → JT (p.241) U-X-DO GA MA-X-TE-I-MA-SU "Wood will wait (you)"; (12) ET (p.95) On Harry's other side, Percy Weasley and Hermione were talking about lessons → RT (p.157) Тут Гарри прислушался к тому, о чем говорили сидевшие слева от него Перси и Гермиона "Here Harry listened to what Percy and Hermione, sitting to his left, were talking about"; (13) ET (p.22) he had to look at Tibbles, Snowy, Mr Paws and Tufty again → RT (p.30) ему снова придется рассматривать снимки Снежинки, мистера Лапки и Хоholка. "he will have to look at the pictures of Snowflake, Mr. Paws, and Tufty again." Regaridng example (11), the given name *Oliver* was deleted in the JT. When a Japanese talks about a known person, he/she may say only surname, not "given name + surname." As shown in example (12), the surname *Weasley* was omitted and only the given name *Percy* remained. In example (13), the ET' translator enumerated the four names but the RT' translator omitted only the name *Tibbles* among them.

●**Localization**: (14) ET (p.79) Ptolemy [tɔləmi] → JT (p.154) PU-TO-RE-MA-I-O-SU; (15) ET (p.80) Circe [sə:si] → RT (p.129) Цирцея; (16) ET (p.15) Albus → RT (p.18) Альбус; (17) ET (p.54) Switch → RT (p.83) Свитч; (18) ET (p.108) Ron had already had a big argument with Dean Thomas → RT (p.182) Из-за квиддича Рон уже успел ввязаться в серьезную ссору с Дином Томасом "Because of Quidditch, Ron had already gotten into a serious altercation with Dean Thomas"; (19) ET (p.92) Neville Longbottom → JT (p.179) RO-N-GU-BO-TO-MU, NE-BI-RU; (20) ET (p.91) 'Brocklehurst, Mandy' went to Ravenclaw too, but 'Brown, Lavender' became the first new Gryffindor → RT (p.149) Мэнди Броклхерст тоже отправилась за стол факультета Когтевран, а Лаванда Браун стала первым новым членом факультета Гриффиндор. "Mandy Brocklehurst also went to the table of the Kogtevran (Ravenclaw) faculty, but Lavender Brown became the first new member of the Gryffindor faculty"; (21) ET (p.54) Arsenius Jigger → RT (p.83) Жиг Мышьякофф; (22) ET (p.184) Draco → RT (p.326) Малфой. As shown in example (14), the JT's translator translated from *Ptolemaîos* of Ancient Greek instead of the ET's *Ptolemy*. In history textbooks used in Japanese junior high and high schools, European historical names are transliterated in the original language, not in English. If the JT's translator had translated it as (PU-)TO-RE-MI-I "Ptolemy", the translation procedure would be not Localization but Preservation. Example (15) showed that «Цирцея» corresponding to Greek mythology's *Kirkē* that was used in the RT. If the RT's translator had repleced «Цирцея» with «Кирке» transliterated from characters or «Co(p)си» transliterated from sounds, the translation procedure would fall into Preservation. When observing the RT's names, the present authors found out the two letters that could function as an indicator of Localization: «ь» and «в». In example (16), the ET's *Albus* was translated as «Альбус» in the RT. The symbol «ь» did not need to be inserted, based on Russian phonological changes. The symbol may be a marker of Localization added to the element «ал-» in Russian. When observing translation of *Albus* other than Harry Potter works, the present researchers found out the name literally transliterated like «Албус»: this change was Preservation. In addition, in Russian loanwords from English, the letter "w" usually changes to «в». However, the closest Russian letter to sound of "w" is «у». As shown in the following translation, "w" was replaced with «у» in RT: ET (p.112) Weasley → RT (p.190) Уизли. Concerning example (17), the translation from *Switch* to «Свитч» fell into Localization. If *Switch* had changed to «Суитч», the present researchers would regard the translation as Preservation. Exam-

ple (18) showed Localization by case inflection. The RT's given name and surname, namely «Дином Томасом», signified instrument case. Moreover, the RT had Preservation without case inflection like «Дин Томас» (p.242). Example (19) showed the JT's word order change. The order of "given name + surname" like *Neville Longbottom* changed to the order of "surname + given name" like RO-N-GU-BO-TO-MU, NE-BI-RU "Longbottom Neville" in the JT. The Japanese usually use the order of "surname + given name." Example (20) showed the RT's word order change. See the English part 'Brocklehurst, Mandy.' The name had the order of "surname + given name" and was punctuated with single quotation markers. However, the name in the RT showed the Russian basic order "given name + surname" and was not punctuated. Regarding example (21), which was the surname or given name in the name *Arsenius Jigger*? The following Table showed the eight book titles and authors names written on p.54 in the ET. From the table results, the order of the authors names was "given name + surname." Therefore, *Arsenius* was a given name and Jigger is a surname.

Table 1 – Book titles and the authors in the ET and RT

ET		RT
The Standard Book of Spells (Grade 1) by Miranda Goshawk	→	«Курсическая книга заговоров и заклинаний» (первый курс). Миранда Гуссокл
A History of Magic by Bathilda Bagshot	→	«История магии». Батильда Бэгшот
Magical Theory by Adalbert Waffling	→	«Теориямагии». Адальберт Уоффлинг
A Beginner's Guide to Transfiguration by Emeric Switch	→	«Пособие по трансфигурации для начинающих». Эмерик Свитч
One Thousand Magical Herbs and Fungi by Phyllida Spore	→	«Тысяча магических растений и грибов». Филлида Спора
Magical Drafts and Potions by Arsenius Jigger	→	«Магические отвары и зелья». Жиг Мышьякофф
Fantastic Beasts and Where to Find Them by Newt Scamander	→	«Фантастические звери: места обитания». Ньют Саламандер
The Dark Forces: A Guide to Self-Protection by Quentin Trimble	→	«Темные силы: пособие по самозащите». Квентин Тримбл

From the Table above, it cab be seen that the order of the given names and surnames between the ET and RT is same. See the sixth book's author name «Жиг Мышьякофф» in the RT. This name's translation was a remarkable point. The RT's translator changed the surname *Jigger* as the given name and the given name *Arsenius* as the surname. Regarding the surname «Мышьякофф», the male surname marker «-офф» was added to the word «мышьяк» meaning arsenic. The suffix probably corresponds to the Russian suffix «-ов»: e.g., «Сокуров». The site harrypotter.fandom.com (Russian) has already explained this exchange in the page of «Жиг Мышьякофф» (See No7 in Reference websites). Another remarkable point was why *Jigger* was shortened to «Жиг». Regrettably, the present researchers could not explain the reason in this paper. Regarding the name *Draco Malfoy*, the ET's author wrote the given name *Draco* but the RT's translator selected the surname «Малфой», as shown in example (22). Russians sometimes call the surname instead of the given name to a person who he/she dislikes. The RT's translator would select the surname to show that one disliked *Draco Malfoy*.

●**Transformation**: (23) ET (p.88) the Fat Friar → RT (p.144) Толстый Проповедник. There is no example of Transformation in the JT. Regarding example (23), the word «Проповедник» in the RT means not friar but preacher. Both friar and preacher have the commonality of "a member of a church organization." However, since there was a difference in meaning between them, this study classified this translation procedure into Transformation.

Among the seven translation procedures shown by Davies (2003), the presen researchers found no example of Creation. Each translation procedure's numbers and percentages were as follows:

Table 2 – Number of the translation procedures in the JT and RT

	JT	RT
Preservation	291	189
Addition	7	10
Globalization	2	6
Omission	4	11
Localization	36	111
Transformation	0	11
Creation	0	0

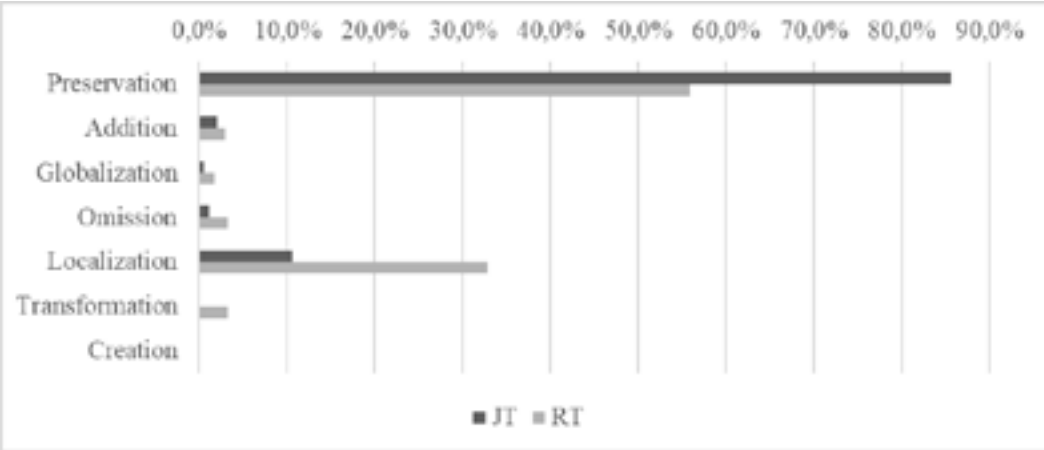

Figure 1 – Percentages of the translation procedures in the JT and RT

As shown in Figure 1, Preservation was the most frequent in the JT and RT. In the JT part, the percentages of the translation procedures other than Preservation were relatively low. In the RT part, not only Preservation but also Localization was used frequently. The percentage of Localization of the RT was about three times of the JT. This result showed that the RT put more emphasis on TT-oriented translation than the JT. Why did the RT also use Localization frequently? One of the causes was case inflection of Russian. When counting the number of Localization of the RT, this paper found that the total number was 111 and the number of Localization expressed by case inflection was 54 among them. In other words, about half of Localization's number of the RT was due to case inflection.

Conclusion

First, according to the the methodology of Descriptive Translation Studies, this paper placed the JT and RT in each of the target culture systems and surveyed their acceptability. The interviews with the translators and the bibliographic information revealed that both the Japanese and Russian translators translated the TTs, without focusing on the genre of children's literature. Second, the present researchers compared the translation procedures of personal and animal names in the JT and RT of *Harry Potter and the Philosopher's Stone*. The present authors confirmed the seven translation procedures indicated by Davies (2003), cited the JT and RT's examples, and counted the numbers. The results revealed that since the JT's translator used only Preservation frequently, the JT put more emphasis on the ST-oriented translation. On the other hand, since the RT's translator used not only Preservation but also Localization frequently, the RT put more emphasis on the TT-oriented translation than the JT. The RT had various patterns of Localization. The most frequently used Localization was due to case inflection; that is, the percentage of the case inflection was almost half of the total. Localization patterns other than the case inflection were as follows. First, example (15) showed replacement by the counterpart conventionally used in the TLs. Van Coillie (2006: 126-127) termed this translation "Replacement by a counterpart in the target language (exonym)" and explained it as follows: "some popular first names and the names of well-known historical figures have counterparts in Target languages." For example, the English name John corresponds to Jan in Duch and the French name Charlemagne corresponds to Karel de Grote in Duch. Second, although the names in examples (16, 17) were not popular first names or the names of well-known historical figures, the translation was replacement by the counterpart. Furthermore, example (20) showed translation due to a word order change and example (22) showed that a given name replaced the surname. This paper did not indicate examples of Creation. When comparing the ET and RT, the present researchers found a example of Creation in translation from the ET to the RT: ET (p.110) Hooch → RT (p.185) Трюк. According to the Cambridge Online Dictionary (See No8 in Reference websites), because *Hooch* means "strong alcohol, especially whisky," the word has no semantic relationship with «Трюк» meaning "trick, stunt." Because the example appeared twelve times in the ET, it was removed from the analysis.

This paper analyzed the personal and animal names of which the number of occurences was within five times. In future survey, it is necessary to analyze the names that appear more than 6 times.

For instance, the name *Hermione* appeared more than 200 times and the name *Harry* appeared more than 1000 times in the ET. Such names will have a significant impact on this paper's results. The present researchers analyzed the text translated by И.В. Оранский as a Russian translation version in this paper but will also analyze the other Russian versions.

Acknowledgment

This work was supported by the Grant-in-Aid for Scientific Research (B) "Formation of the training program for Japanese language teachers who can ready themself for new social demands" (Ono Masaki, 2020-2022, Grant Number: JPJSC-CB20200001).

References

Aixelá, J. F. (1996) Culture-specific items in translation. In: R. Alvarez and M. C.-A. Vidal (eds.) *Translation, Power, Subversion*. 52-78. Clevedon, Philadelphia, and Adelaide: Multilingual Matters Ltd.

Blount, B. (2015) Personal names. In: J. R Taylor (ed.) *The Oxford handbook of the word*. 616-633. Oxford: Oxford University Press.

Brockman, S. (2016) Dutch translations of character names in *Harry Potter and the Philosopher's Stone*. University of Oulu. (Master's thesis)

Davies, E. E. (2003). A goblin or a dirty nose? The treatment of culture-specific references in translations of the Harry Potter books. *The Translator* 9(1): 65-100.

Dukmak, W. (2012) The treatment of cultural items in the translation of children's literature: The case of Harry Potter in Arabic. Leeds University (Ph.D dissertation)

Inggs, J. (2003) From Harry to Garri: Strategies for the transfer of culture and ideology in Russian translations of two English fantasy stories. *Meta* 48(1-2): 285-297.

Jaleniauskienė, E. and V. Čičelytė (2009) The strategies for translating proper names in children's literature. *Studies about Languages* 15: 31-42.

Kojima, A. (2018) Why was "You Know Who" translated as "Rei no ano hito": Translation of proper names in *Hariipottaa to kenja no ishi.* In: Omonov Qudratille and Hiraishi Noriko (eds.) *Yapoiniya madaniy alowaqalarining zolzarb masalalari: Til, tarjima va adabiy jarayonlar*. 182-189. (in Japanese)

Munday, J. (2008) *Introducing translation studies: Theories and applications*. Second Edition. London/New York: Routledge.

Mussche, E. and K. Willems (2010) Fred or farīd, bacon or bayḍun ('egg')? Proper names and cultural-specific items in the Arabic Translation of Harry Potter. *Meta* 55(3): 474-498.

Nord, C. (2003) Proper names in translations for children: Alice in Wonderland as a case in point. *Meta* 58 (1-2): 182-196.

Rooringu, J. K. (1999) *Hariipottaa to kenja no ishi* (translation by Matsuoka Yuko). Say-zan-sha Publications Ltd. (in Japanese)

Rowling, J. K. (1997) *Harry Potter and the Philosopher's stone*. London: Bloomsbury Publishing (the digital edition, Pottermore limited, 2012)

Роулинг, Дж. К. (2009) *Гарри Поттер и философский камень* (перевод И. В. Оранский). Москва: Росмен. (in Russian)

Toury, G. (1995) *Descriptive translation studies and beyond*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Van Coillie, J. (2006) Character names in translation: A functional approach. In: J. Van Coillie and W. P. Verschueren (eds.) *Children's literature in translation: Challenges and strategies.* London and New York: Routledge.

Reference websites

No.1 https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/proper-noun (last access date: 27.12.2021)
No.2 https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/nickname (last access date: 27.12.2021)
No.3 https://kokoronotanken.jp/harry-potter-fan-sekai/ (last access date: 27.12.2021)
No.4 https://www.kinokuniya.co.jp/f/dsg-01-9784863895201 (last access date: 27.12.2021)
No.5 http://www.rui.jp/message/03/51/83_b203.html (last access date: 27.12.2021)
No.6 https://harrypotter.fandom.com/ru/wiki/Сэр_Николас_де_Мимси-Дельфингтон (last access date: 27.12.2021)
No.7 https://harrypotter.fandom.com/ru/wiki/Жиг_Мышьякофф (last access date: 27.12.2021)
No.8 https://dictionary.cambridge.org/ja/dictionary/english/hooch (last access date: 27.12.2021)

IRSTI 16.01.07 https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v103.i4.03

S.B. Utebekov

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan
e-mail: senuteb@gmail.com

DENOMINATIVE AND DEVERBAL SUFFIXES IN KÖKŞETAV COPY OF DIVÂN HIKMET

Denominative and deverbal suffixes in the historical texts of Turkish are rich both in terms of number and their functions. We encounter different functions of denominative and deverbal suffixes which is the main subject of our article in the Kökşetav (Kazakhstan) copy of Div*â*n-*ı* Hikmet. We confirmed nearly twenty suffixes like {+Aç}, {+An}, {+çI}, {+dAş}, {+ĠA}, {+ĠU}, {+lIḳ}, {+lUĠ}, {+nçI}, {+mAn}, {+sIz}, {+rAḲ}, {-AḲ/ -Ḳ}, {-(U)Ḳ/ -(I)Ḳ}, {-(U)Ġ/ -(I)Ġ}, {-ĠAn}, {-ĠUçI}, {-ĠUlUĠ}, {-ḲUn}, {-ş}etc. in the text. In general, these suffixes have the same phonetic features as Chagatai Turkish but besides that, we can see the traces of these suffixes not only in Old Turkish but also in contemporary Turkish Dialects. Therefore, we can regard these suffixes as a follow-up of suffixes that were used before the Chagatai period. In the article, these issues will be examined in detail.

Key words: Ahmed Yesevi, Divan-i Hikmet, the version of Kokshetau, Deverbal Suffixes, ancient works.

С.Б. Өтебеков

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.
e-mail: senuteb@gmail.com

«Диуани Хикметтің» Көкшетау нұсқасында есім тудырушы жұрнақтар

Түркі тілдерінің көне және ортағасырлық ескерткіштерінің тілінде есім тудырушы жұрнақтар саны жағынан мол, қызметі жағынан көпқырлы болып келеді. Мақаламыздың зерттеу нысанына айналып отырған «Диуани хикметтің» Көкшетау қаласында сақталған нұсқасында да түрлі қызметтер атқаратын {+Ач}, {+Ан}, {+чЫ}, {+дАш}, {+ҒА}, {+ҒУ}, {+лЫқ}, {+лҰғ}, {+нчЫ}, {+мАн}, {+сЫз}, {+рАҚ}, {-АҚ/ -Қ}, {-(Ү)Қ/ -(Ы)Қ}, {-(Ү)Ғ/ -(Ы)Ғ}, {-ҒАн}, {-ҒҰчЫ}, {-ҒҰлҰҚ}, {-ҚҰн}, {-н} секілді жиырмадан аса зат есім тудырушы жұрнақтың қолданылғанын көруге болады. Бұл қосымшалар фонетикалық жақтан шағатай тілінің ерекшеліктерін көрсетеді десек те, бұлардың ізін түркі халықтарының көне дәуірлік тілінен де, қазіргі түркі тілдерінен кездестіре аламыз. Сондықтан да ескерткіш тілінде қолданылған зат есім тудырушы жұрнақтар көне дәуірлерден бері қолданылып келе жатқан қосымшалардың шағатай тілі дәуіріндегі нұсқалары ретінде бағалануы керек. Мақалада осы мәселелер арнайы қарастырылады және әрбір формаға тілдік талдау жасау барысында синхронды және диахронды әдістер қолданылатын болады.

Түйін сөздер: Ахмет Ясауи, Диуани хикмет, Көкшетау нұсқасы, жұрнақтар, көне ескерткіштер.

С.Б. Утебеков

Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави, Казахстан, г. Туркестан
e-mail: senuteb@gmail.com

Словообразовательные аффиксы в Кокшетауской версии рукописи «Диван-и Хикмет»

В языке древних и средневековых памятников тюркских языков словообразующие суффиксы многочисленны и многогранны в функциональном отношении. Словообразовательные аффиксы, встречающиеся в Кокшетауской версии рукописи «Диван-и Хикмет», названной по местности, где она была сохранена (Казахстан), и составляющие основу нашей статьи, использованы в разных функциях. Количество словообразовательных аффиксов и других аффиксов и окончаний, определённых нами в этой рукописи, как {+Aç}, {+An}, {+çI}, {+dAş}, {+ĠA}, {+ĠU}, {+lIḳ}, {+lUĠ}, {+nçI}, {+mAn}, {+sIz}, {+rAḲ}, {-AḲ/ -Ḳ}, {-(U)Ḳ/ -(I)Ḳ}, {-(U)Ġ/ -(I)Ġ}, {-ĠAn}, {-ĠUçI}, {-ĠUlUĠ}, {-ḲUn}, {-ş}, составляет около двадцати. Несмотря на то, что эти аффиксы с точки зрения фонетических явлений имеют характеристики чагатайского языка с точки зрения фонетики, следы этих окончаний можно увидеть как в исторических, так и в современных тюркских языках. Исходя из этого, можно сделать вывод, что словообразовательные аффиксы

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

данного произведения использовались в периоды до чагатайского языка. Это тема подробно исследуется автором статьи. При исследовании аффиксов используется как диахронический, так и синхронные методы.

Ключевые слова: Ахмет Яссауи, Диван-и Хикмет, Кокшетауская версия рукописи, словообразовательные аффиксы, древние произведения.

Introduction

Hodja Ahmed Yesevî who is the founder of Turkish Sufi Literature lived in Karakhanid Period so we also need to look for the linguistic features of this period in his works. Even though some examples show the linguistic features of Karakhanid Turkish in the *Kökşetav (Kazakhstan) copy of Divân-ı Hikmet*, in general, it is seen that it wrote out in the Period of Chagatai Turkish (after XVII. century) We examined the subject in our Ph.D. dissertation and the articles and notices as well (Utebekov, 2020; Utebekov, 2022; Akar-Utebekov, 2020a; Akar-Utebekov, 2020b).

Denominative and deverbal suffixes in the historical texts of Turkish are rich both in terms of number and their functions. The number of denominative and deverbal suffixes in the *Kökşetav (Kazakhstan) copy of Divân-ı Hikmet* is twenty. 12 of them are denominative suffixes and 8 of them are deverbal suffixes. These suffixes need to be evaluated as a follow-up of denominative and deverbal suffixes in Old Turkic and periods before the Chagatai period. The derivational suffixes in the text have the linguistic features of Chagatai Turkish. Besides, we can encounter suffixes that have the features of the other Turkish Dialects.

Justification of the choice of article and goals and objectives

It is well known among Turkologists that different views are depending on, which of the Turkic languages "Divani Hikmet" refers to. Scholars such as E. Rustamov, and T. Menzel say that it was written in the ancient Turkic language, F. M. Koprulu, G. Aidarov, A. Kuryshzhanov, M. Tomanov claims that it was written in the Turkic language Karakhan / Kahaniya, K. Eraslan, A. Guzel in the Chagatai language, A. Najip, A. K. Borovkov, R. Syzdykova, E. Bertelster assert that it was written in the Oguz and Kypchak languages, A. N. Kononov, N. Baskakov, L.K. Kadyrov believe that it was written based on the Karluk-Uigur languages, and A. Vamberi, A. Mukhtarov, U. Sanakulov – that it was written in Uzbek, whereas K. Eraslan, U. Tursunov, B. Urunboev and A. Aliyev show that in each variant there are features of different local dialects. Scholars such as K. Zhubanov, A. Kaidar, and M. Orazov consider it as the work of mixed languages. And Kemal Eraslan says that Kazakh, Turkmen, Tatar, and especially Uzbek linguistic features prevail in the book of wisdom (2010: 429), as well as Uzbek in the Tashkent manuscript and Kazan Tatar in the Kazan print (2000: 38). The inconsistency of opinions requires a special study of the linguistic features of "Diwani Hikmet", even an in-depth analysis of the grammatical forms, phonetic phenomena, and stylistic features used in the work based on diachronic and synchronic methods. At the same time, the problem of word formation is also waiting for its solution. Thus in our article, taking into consideration that the main way of forming words is the grammatical way, we strive to analyze the name-forming suffixes used in Divani Hikmet (Kokshetau version) based on ancient, medieval works and documentations of contemporary Turkic languages.

Scientific research methodology

The main topic of the article is "Divan-i Hikmet", one of the most common monuments of the Turkic people, therefore, the description and comparison of the use and features of derivational suffixes in historical periods will be described and compared. In this regard, in the article, we will use the diachronic and synchronous methods. Each grammatical form is analyzed in the narrative based on scientific opinions and the conclusions of linguists.

Results and their discussion

A. Denominative Suffixes

The suffix {+Aç}: This suffix adds the word the meaning like love, diminutive, extension, caressing and has "the function of strengthening" in Ergin (Ergin, 2009: 224). And Eker stated that when adds to the couple of adjectives that mean color (kıraç "like grey", bozaç "like grey") this suffix gives the meaning of "approach, closeness, similarity" (Eker, 2006: 348).

The suffix can be seen in a few examples in the different periods of Turkish (Tekin, 2016: 80; Ga-

bain, 2007: 43; Eraslan, 2012: 94; Hacıeminoğlu, 1996: 13; Kalsın, 2004: 95; Toparlı, 1992: 77; Argunşah, 2013: 101; Eckmann, 2017: 47).

In Old Turkish, this suffix is seen as the form of {+(X)ç}(Tekin, 2016: 79-80), in the Old Uyghur Period {+ç},(Eraslan, 2012: 94), in the texts in the Period of Karahanid and after {+(A)ç} (Taş, 2015: 24; Hacıeminoğlu, 1996: 13; Eckmann, 2017: 47). This suffix preserved itself in some examples in Contemporary Turkish Dialects (Korkmaz, 2009: 34; Alkaya, 2008: 210; Serebrennikov-Gadjieva, 2011: 98).

We can see this suffix in just one example in the text:

yalaŋaç "naked" (75b/1) (< *yalaŋ* "naked"ET.)

The suffix {+An}: The function of this suffix is seen in rare examples like *eren* "saint", *oğlan* "boy", *bodun* "clan", *and kızan* "girl" and used in nearly all periods of Turkish and especially in Old Turkish, has not become definite " (Korkmaz, 2013: 104). Accordingly, there are different views about the function of the suffix. In Gabain's opinion, this suffix gives the meaning of loyalty and reinforcement to the word (Gabain, 2007: 44). In Şinasi Tekin's opinion, the suffix {+An}is used for people who have a particular power (Tekin, 1976: 160). Gürer Gülsevin explained that the suffix "makes plural as the categorical suffix" (Gülsevin, 2017: 122). Mehmet Ölmez counts this suffix as one of the suffixes which give the meanings of "community, plurality, collectiveness" in Old Turkish (Ölmez, 2019: 249).

Talat Tekin stated that this suffix has a connection with the plural suffix in Mongolian {+n}(Tekin, 2016: 97). Necmettin Hacıeminoğlu thinks that the suffix may derive from the denominative suffix {+A} deverbal suffix {+n} (Hacıeminoğlu, 1996: 14).

The suffix appeared in some stereotyped words in the texts of periods after Old Turkish (Hacıeminoğlu, 1996: 14; s. 92; Taş, 2015: 24; Kalsın, 2004: 92; Toparlı, 1992: 77; Akar, 2018: 126; Gülsevin, 2017: 122; Argunşah, 2013: 101). As Korkmaz stated, this suffix "lost its vitality allied with the stem" in Turkey Turkish and other contemporary Turkish Dialects (Korkmaz, 2009: 35). B. A. Serebrennikov and N. Z. Gadjieva stated that the suffix "lost its meaning of reduction in most instances" (Serebrennikov-Gadjieva, 2011: 98).

We determined just the example *ėren* "saint" (11a/2; 48b/2) (< *er* "man, person") that is derived from this suffix in *DHK*. When we look at the research, the word *ėren* was used with the meaning of "men" in Orkhon Turkish (Tekin, 2016: 299) and "saint, man, sir" in Old Uyghur Turkish (Gabain, 2007: 264).

The suffix {+çI}: The main function of this derivational suffix which has been used since Old Turkish and the other periods of the Turkish language, is to derivate words relevant to profession and occupation. The suffix has been transferred to the other languages from Turkish. For example, the form of +ci has still been used in Mongolian (Poppe, 1992: 114; Gabain, 2007: 42; Eraslan, 2012: 95). Some proposed that this suffix is related to the denominative suffix {+çIK} and some proposed it is related to the suffix {+sA}. Some researchers affiliated the suffix with the word "human, person" in Chinese and Korean (Qazaq Gramatikası, 2002: 297). E. V. Sevortyan stated that the suffix is related to the suffix {+LI} which is used as an adjective (Sevortyan, 1996: 84), and A. N. Kononov stated that the suffix has a relation with the suffix {+şIl} which also derivates adjectives (Kononov, 1972: 103).

In the text, we can see the suffix in the following examples.

yalġançılar "liars" (66a/10; 85b/7),

elçi "ambassador" (23b/10),

yol başçısı "leader, head" (23b/11).

As we can see from the examples we have identified, this suffix reports a person's inclination, addiction, and habit for an action. Sızdıqova stated that in the St. Petersburg copy of Hikmet's (saying of Hodja Ahmed Yesevi) there are no examples of derivational suffix {+çI}that directly added to a noun without the word *yalġançı* liar" (Sızdıqova, 2004: 112).

The suffix {+dAş}: This suffix adds to word meaning like togetherness, companionship, commitment, connection, etc. (Eraslan, 2012: 97; Gabain, 2007; 46; Toparlı, 1992: 78; Eker, 2006: 350), has been seen in all periods of Turkic Language (Tekin, 2016: 80; Gabain, 2007: 43; Hacıeminoğlu, 1996: 14; Taş, 2015: 24; Kalsın, 2004: 99-100; Toparlı, 1992: 78; Yavuz, 2002: 215; Karamanlıoğlu, 1994: 26; Akar, 2018: 129; Gülsevin, 2017: 125; Argunşah, 2013: 103; Eckmann, 2017: 48). Gabain stated that this suffix is related to suffixes {+tag} and {+tam} and consisted of locative case suffix {+ta} and the word *iş* "companion" (Gabain, 2007; 46). In the opinion of Serebrennikov and N. Z. Gadjieva, "the first part of this suffix is the affix of the locative case, the second part is the reflection of the old suffix of the collective plurality" (Serebrennikov-Gadjieva, 2011: 98). K. Menges and S. H. Moratov stated that "daş" is a word that means "friend" and it is formed through conjugation.

There are two stereotyped examples was derived from this suffix in *DHK.*

ḳarındaş "brother/sister" (43b/4; 46a/10),

yoldaş "companion, fellow" (55b/2).

The suffix {+ġA}: This suffix, which is not active in Old Turkish, appears in some stereotypes in different periods of the Turkish Language (Gabain, 2007: 43; Eraslan, 2012*:* 97; Taş, 2015: 40; Karamanlıoğlu, 1994: 28). The suffix gives to noun the meaning of "be out of" and is similar to suffix {+ġA} which is seen newly formed words like *belge* "document" in Turkey Turkish (Ergin, 2009: 224; Eker, 2006: 351). Also used with animal words like *çekürke* "grasshopper", and *kumursga* "ant" (Eraslan, 2012: 97) and the words have diminutive meanings like *awıçga* "old", *kurtga* "granny, an old girl" (Taş, 2015: 38).

In our text, {+ ġA} suffix is included in the following stereotyped examples. These examples we identified are used as nouns, adjectives, and prepositions.

özge "else, other" (10a/9; 27a/2; 37b/7),

birge "together" (3b/3; 20a/9).

The suffix {+ġU}: We can see this suffix in Old Turkish words which notify qualities like *edgü* "good, useful", *başgu* "have a white spot on the forehead", *inçkü* "rest, peace", *oglangu* "polite, fresh", *karagu* "blind" (Tekin, 2016: 81; Eraslan, 2012: 97; Taş, 2015: 40), words which notify feature of characters like belgü "mark, sign" (Taş, 2015: 40), words like ülgü "scales", çalgu "instrument", yangu "echo", uyku "sleep", sevgü "love", yiygü "food", kaygu "worry" that derivate stuff names and abstract nouns (Eraslan, 2012: 97; Taş, 2015: 40). This suffix appears in some stereotyped words in various periods of Turkish (Gabain, 2007: 45; Karamanlıoğlu, 1994: 28).

The suffix is mentioned in the DHK only in the following two examples:

ḳarangu "darkness" (49a/10; 85a/4),

ḳaygu "worry, sorrow" (56b/8).

The suffix {+lIḳ}: This suffix has been the most active and widely used suffix from Old Turkish, which derivates abstract nouns, tool, community, qualification, profession, rank, authority, and place names, both temporary and permanent words expressing loyalty (Tekin, 2016: 83; Eraslan, 2012: 97; Gabain, 2007: 44; Hacıeminoğlu, 1996: 14; Taş, 2015: 57-66; Kalsın, 2004: 108-109; Karamanlıoğlu, 1994: 29; Akar, 2018: 130; Gülsevin, 2017: 127). The suffix is also "same in Mongolian" (Gabain, 2007: 44).

In *DHK*, this suffix is used not only in Turkish words but also in loan words, and sometimes it comes up with examples that do not have vowel harmony.

ʿāşıḳlıḳ "amorousness" (22a/2) (< *ʿāşıḳ* Ar. "lover"),

bendelik "slavery" (8b/5) (< *bende* Far. "slave"),

dünyālıḳ "wealth" (57b/6),

ġāfillıḳ "inattention" (28b/6), (< *ġāfil* Ar. "unwary"),

ḫārlıḳ "valuelessness" (4b/4; 44a/9), (< *ḫār* Far. "worthless")

ḳarılıḳ "old age" (53a/8) (< *ḳarı* "old"),

ḳulluḳ "slavery; worship" (6b/6; 40b/9),

mėnlik "selfishness, arrogance" (8b/7; 40b/3) (< *mėn* "I"),

mėnminlik "selfishness," (48a/10) (< *mėn* "I"),

yaşlıḳ "tearful" (9a/10) (< *yaş* "tear"),

yigitlik "youth" (53a/7) (< *yigit* "young"), vb.

The suffix {+lUġ}: This suffix, which adds an expression of presence, belonging, affiliation, and interest to the word to which it is added in Old Turkish, was widely used in different periods of Turkish (Gabain, 2007: 44; Eraslan, 2012: 99-100; Ercilasun, 2007: 167; Taş, 2015: 48-57; Kalsın, 2004: 106-107; Argunşah, 2013: 105; Eckmann, 2017: 50). In Old Turkish, the consonant at the end of the suffix was always in tone. In the text we have examined, the tone at the end is preserved in a few examples:

atlıġ "named" (69b/7) ~ *atlıḳ* (10b/1; 55a/9),

derdlig "sorrowful" (40b/10),

muŋluġ "worried" (14a/3) (< *muŋ* "worry, sorrow"),

türlüg "various" (12b/1; 34b/2),

yaŋlıġ "like similar" (11b/4; 38a/10),

yüzlüg "faced" (19a/1), vb.

In our text, as in the texts of the Chagatai Turkish period (Argunşah, 2013: 104; Eckmann, 2007: 49-50), generally, the consonant at the end of the suffix becomes toneless and is altered with the other denominative suffix.

ḥāṣiyetlıḳ "sacred" (30b/7),

iḫlāṣlıḳ "eager" (27b/8),

ḳulaḳlıḳ "clever" (53b/3),

neçe yıllıḳ "a lot of years" (40a/7),

riyāżetlik "mortify the flesh" (33b/1),

siyāḥatlıḳ "travel" (43b/3),

tīġlıḳ "with sword" (33b/7),

toḳuḳluḳ "nubbly" (70a/10), vb.

However, there is no incident of elision of the sound / ġ /, / g / of the suffix {+ lIġ} as in the Khorezm, Kipczak, and Old Anatolian Turkish in *DHK* (Akar, 2018: 130; Gülsevin, 2017: 127-128; Kalsın, 2004: 110; Toparlı, 1992: 79; Karamanlıoğlu 1994: 31; Yavuz, 2002: 216). R. Sızdıqova stated that she did not encounter the example in which the

consonant / ġ /, / g / disappeared in the St. Petersburg copf of Divan-ı Hikmet (Sızdıqova, 2004: 111).

The suffix {+nçI}: This suffix which derives ordinal numeral adjectives, was used in all periods of the Turkish Language. The suffix is seen in Old Turkish as {+(X)nç} (T.Tekin, 2016: 82; Eraslan, 2012: 101). In the text of Karakhanid Turkish, it is seen {+InçI} form of this suffix (Hacıeminoğlu, 1996: 62). Also, this form of the suffix also can be seen in the texts of Khorezm, Alton Orda, and Kipczak, Chagatai Turkish (Hacıeminoğlu, 1997: 71-72; Karamanlıoğlu, 1994: 96; Eckmann, 2017: 85; Argunşah, 2013: 105). In the meantime, while the {+lAnçI} form of the suffix can be seen in Chagatai Turkish (Eckmann, 2017: 85), in the period of Old Anatolian Turkish it was used just in the form of {+IncI} (Akar, 2018: 130). There are various and complex views on the origin of the suffix. Şçerbak suggests that this suffix is the same as the deverbal suffix {+ nç} (Şçerbak, 1977; 147). Bang considers the vowel/i / at the end of the suffix as a 3rd person-possessive suffix (Bang, 1934: 18).

In our text, this suffix is only seen in the example of *törtünçi* "fourth" (75b/6).

The suffix {+mAn}: There are different views about the origin and function of this suffix. Especially in terms of its structure and function, we come across various opinions about the origin of this suffix, since it is similar to the words *man* "person, human", *manend* "similar", *manang* "similar, like" seen in Indo-European and Arabic languages. Some claim that this suffix is a quotation, while others claim that this suffix was also used in old Turkish and passed from Turkish to other languages. Another opinion about the suffix is whether this suffix is the same as the deverbal suffix {+ mAn}

The suffix appears in a few words in Old Turkish, such as *ataman* "high, head (title)", *kökmen* "bluish", *kölmen* "little lake" (Tekin, 2016: 82; Eraslan, 2012: 100) and derivates adjectives. That is why T. Tekin explains this suffix as "derives diminutive adjectives" (Tekin, 2016: 82). K. Eraslan reports that this suffix is "seen in certain words with the expression of diminution and resemblance as a denominative suffix" (Eraslan, 2012: 100). Z. Korkmaz "+ mAn suffix is a suffix that derives adjectives that characterize individuals from adjectives. She stated that it adds the function of "exaggeration, excessive" to the adjective (Korkmaz, 2013: 58). M.Ergin defends the same idea as Z. Korkmaz and he compared the suffix of deverbal noun {+mAn} and pays attention that the suffixes *göç ~ göç-, şiş ~ şiş-* in the words *göçmen* "migrant", *şişman* "fat" both used as noun and verb in Turkey Turkish. He accepted that the words *göçmen* and *şişman* was denominative nouns (Ergin, 2009: 224). According to T. Banguoğlu "With the more or less vivid aspect in our language, the suffix -men comes to adjectives and almost all of them have derivated adjectives that characterize people with the expression of "a little" " (Banguoğlu, 2015: 197).

This suffix can be seen in the texts of Middle Turkish in the words like *Türkmen* "very strong > a name of an ethnic group" *kölemen* "a name of a political Turkish group", *karaman* "very dark > a kind of sheep", *kösemen* "ram which goes ahead of the herd and butt so much" (Korkmaz, 2018: 42-43). And it appears in two examples in the text we have examined:

aḳmen "white, whitish" (27b/1),
ḳaraman "black, blackish" (27b/1).

The suffix {+sIz}: This suffix, which has been widely used in Turkish for a long time, derivates words expressing absence, absence, incompleteness, and negativity from nouns as the negative form of {+ lUĠ} which derives adjective words in our text. In this respect, {+ sIr} in Old Turkish is similar to the privative suffix {+ sÄr} in Chuvash Turkish. According to some linguists, this is the combination of the suffix of denominative verb {-sI} and deverbal suffix {-z} (Gabain, 2007: 45-48; Eraslan, 2012: 101-102; Levitskaya, 1976: 128-129). This suffix, which is generally widespread in Turkish with the form of a narrow vowel, has the form of a wide vowel{+sAz}in Old Uyghur Turkish texts (Gabain, 2007: 45; Eraslan, 2012: 102). While both unrounded and rounded forms of this suffix are used especially in Old Turkish and Karakhanid, Khorezm, Chagatai, and Kipchzak area, (Hacıeminoğlu, 1996: 15; Taş, 2015: 75-81; Hacıeminoğlu, 1997: 43-44; Karamanlıoğlu, 1994: 33; Tekin, 2016: 83; Paketlı, 1985: 26; Eckmann, 2017: 51), in Anatolian Turkish texts written up to the 17th century, it appears only in the form of a round vowel (Akar, 2018: 112-113; Korkmaz, 2013: 104).

In the text we are examining, this suffix is always used with an unrounded vowel. Therefore, when the round vowel comes after words ending with syllables, it is seen that it is out of labial harmony. The suffix added to Turkish and quoted words and derives nouns, adjectives, and adverbs:

aḳılsız "stupid" (45a/9),
amelsiz "worshipless" (14a/8),
bāġsız "gardenless" (74a/6),
ışḳsız "without love" (38b/6),
köŋülsiz "reluctant" (33a/5),
melāmetsiz "condemning" (44b/1),

miḥnetsiz "effortless" (44b/1),
pīrsiz "pir, founder of an order" (7a/6),
sansız "countless" (31b/6; 42a/8),
şuʿlesiz "without flash" (49a/10),
tüpsiz "bottomless" (50a/3; 72a/2),
uyatsız "shameless" (60b/8), vb.

However, in the text, we can see the suffix {+ sIzIn}, which consists of the combination and fusion of the instrumental suffix {+ In} and the abessive suffix {+ sIz} as seen in some texts of Karakhanid Turkish (Taş, 2015: 81). This suffix derivates adverb which express absence and the lack of expression like in Turkey Turkish:

iḳrārsızın "without accepting" (48b/5).

The suffix {+rAḲ}: This suffix that we can see in different periods of Turkic Languages (Gabain, 2007: 105; Eraslan, 2012: 101; Taş, 2015: 70-73; Ata, 2002: 68; Karamanlıoğlu, 1994: 96; Eckmann, 2017: 82; Argunşah, 2013: 130; Akar, 2018; 131), gives the meaning of superiority, strengthening and comparison to the word to which it is added to nouns, adjectives, and adverbs. The suffix is used in nearly all Turkish Dialects except Yakut, Altay, Gagauz, and Turkey Turkish (Serebrennikov-Gadjiev to 2011: 98). This suffix can be added to loan words like Eckmann said (Eckmann, 2017: 82).

In the text we analyzed, the suffix {+ raḳ} was added to the Persian word *bih* "beautiful, good", which is mentioned in thirteen places:

bihraḳ "more beautiful, better" (37a/1, 37a/10, 37a/2, 37a/6, 37a/8, 37b/10, 37b/2, 37b/4, 37b/6, 37b/8, 38a/1, 38a/3, 37a/4).

B. Deverbal Suffixes

The suffix {-AḲ/ -Ḳ}: This suffix, which derivates object names from verbs, is thought to be in the form of {-ĠAḲ} in Old Turkish and {-AḲ} in Middle Turkish by lowering the palatal consonant in Old Turkish (Yelten, 2009: 158). However, the suffix appears both in the form of {+ GAk} and {+ Ak} in some words such as Kulak ~ kulgak in Old and Middle Turkish. It can be seen elision the /ġ/ sound of this suffix has become widespread since Karakhanid Turkish and its two forms are used together (Taş, 2015: 129).

Regarding the origin of this suffix, B. A. Serebrennikov and N. Z. Gadjieva state that it is formed as a result of the compound of -ḳı and -aḳ suffixes (Serebrennikov-Gadjieva, 2011: 98).

In the text we examined, this suffix is used in the following examples:

bölek "division" (43b/10) (< *böl-* "divide"),
ḳorḳaḳ "fearful" (33a/4) (< *ḳorḳ-* "fear"),
tilegim < *tilek* "wish" (86b/8) (< *tile-* "wish"),
yürek "heart" (5b/7; 63a/1;74a/3) (< *yür-* "walk"),
ḳulaḳ "ear" (28a/6; 72b/11) (< **ḳul-* "hear").

The suffix {-(U)Ḳ, -(I)Ḳ}: It can be said that this suffix, which derives nouns and adjectives from verbs, is much-used in Old Turkish (Tekin, 2016: 88; Eraslan, 2012: 106). It was also much used in periods of Karakhanid, Khorezm, Old Anatolian Turkish, Kıpchak, and Chagatai (Hacıeminoğlu, 1996: 20-21; Hacıeminoğlu, 1997: 49-50; Taş, 2015: 153; Akar, 2018: 133-134; Karamanlıoğlu, 1994: 41; Argunşah, 2013: 108).

We can see several examples of this suffix in *Kökşetav Copy of Divân-ı Hikmet.*

büçik (1b/3) ~ *büçük* "half, semi-" (72a/5) (< *biç-* "cut"),
sınuḳ "broken" (1b/6; 9a/10; 25a/5) (< *sın-* "break"),
açuḳ "open, bare" (3b/7) (< *aç-* "open"),
yazuḳ "sin" (8b/1) (< *yaz-* "sin"),
çürük "decay" (41a/4) (< *çürü-* "decay"),
ḳuruḳ "dry; empty" (57b/9) (< *ḳur-* "set up, stretch"),
buyruġın < *buyruḳ* "order" (45b/4; 55b/8) (< *buyur-* "order"),
artuḳ (37b/11) (< *art-* "increase"), vb.

The suffix {-(U)ġ/ -(I)ġ}: This suffix which is much-used and extensive, seen in different periods of Turkish (Tekin, 2016: 87; Eraslan, 2012: 105; Hacıeminoğlu, 1996: 18-19; Kalsın, 2004: 124). However, in some periods of Turkish, especially in Khorezm Turkish, the consonants / ġ / and / g / at the end of this suffix have started to disappear. Although the suffix / ġ /and / g / at the end of words with more than one syllable has disappeared in Khorezm, Kıpchak, and Chagatai texts, it is preserved in some stereotyped words (Kalsın, 2004: 125; Karamanlıoğlu, 1994: 41; Argunşah, 2013: 107).

In the Anatolian area, the suffix / ġ /, and / g / disappeared and their place was replaced by a connecting vowel (Akar, 2018: 135). In *DHK*, the suffix / ġ / and / g / have been preserved in many examples. In some examples, the suffix of / ġ / and / g / is seen to get unvoiced and compounded with – (U) ḳ / – (I) ḳ. Therefore, it is a little difficult to separate these suffixes from each other.

ḳattıḳ (48a/10) ~ *ḳattıġ* "severe, hard, strong; unmerciful" (46b/5; 50a/4) (< *ḳat-* "harden, become tough"),
tirig "alive" (45a/4) (< *tir-* "live, survive"),
yaraġ "gun, equipment; preparation" (31b/7) (< *yar-* "split"),
yaruġ "light, bright" (79b/1) (< *yaru-* "brighten, shine"), etc.

Sometimes, we can encounter examples that formed elision of /ġ/ and /g/ consonants.

aġrı "pain, bother" (60b/6) (< *aġrıġ*) (< *aġrı-* "get sick"),

ölü (45a/1) "dead" (< *ölüg*) (< *öl-* "die").

The suffix {-ĠAn}:, this suffix which is a verbal adjective suffix, derived permanent nouns from some verbs. This suffix tends derivates permanent words and it is seen in the textes in periods of Karakhanid, Khorezm, Kıpchak, Old Anatolian Turkish, Chagatai, and especially in Old Turkish (Tekin, 2016: 87; Kalsın, 2004: 127-128; Taş, 2015: 130; Karamanlıoğlu, 1994: 37-38; Akar, 2018: 132-133; Argunşah, 2013: 107). But later, in Oghuz Turkish this suffix become widespread as {-An}. Regarding this, A. Akar explains, "In Oghuz Turkish, the suffix takes on the task of verbal-adjective as -An with the elision of / g / at the beginning of the suffix, in some words (*çalışkan* "hardworking", *yapışkan* "sticky", *dövüşken* "combative" ...) it is seen that the suffix is transformed into -Gan form through semi- stereotyped " (Akar, 2018: 133). Some researchers claim that the suffix is compounded with the deverbal suffixes -k and -An (Serebrennikov-Gadjieva, 2011: 99-192). This suffix which derivated from words has the meaning of habit and duration, found in DHK in an example of *yaratḳan* "creator".

yaratḳan (5b/10; 6a/3; 41b/10) (< *yarat-* "to create").

The suffix {-ĠUçI}: This suffix, which has been used extensively since Old Turkish, derivates nouns that indicate profession and occupation. The consonants of / ġ / and / g / exist within the structure of the suffix which compounded with {-ĠU} and + {-çI} preserved in the texts of Old Turkish, Karakhanid, Khorezm and Chagatai periods (Tekin, 2016: 87-88; Gabain, 2007: 52-53; Taş, 2015: 136-140; Kalsın, 2004: 110; Argunşah, 2013: 133). In the text of Kıpchak and Old Anatolian Turkish, firstly consonants / ġ / and / g / turn into / y/ and then disappeared (Karamanlıoğlu, 1994: 39; Akar, 2018: 133). In some of the contemporary Turkish Dialects, the consonants / ġ / and / g / turned into / v / ~ / w /. In Kyrgyz Turkish, which has strong labial harmony, this suffix turned into -Oç (U) / -UÇU (Kasapoğlu Çengel, 2005: 149).

In some examples in the text we have examined, this suffix is preserved in its old form.

ėşitküçi "audient" (70b/3) (< *ėşit-* "to hear"),

bėrgüçi "giver, supplier" (87a/1) (< *bėr-* "to give, to supply"),

sorguçılar "inquirer, an interrogator" (28b/3) (< *sor-* "to ask, to inquire").

The suffix {-ĠUlUĠ < -ĠU-lUĠ}: The suffix is compounded with the suffix {+ ĠU} which derivates abstract and concrete nouns, equipment names, and adjectives the denominative suffix {+lUĠ}and we can see in two examples in the text.

The suffix adds the meaning of quality to the word:

bilgülüg "knowledgeable" (77b/9) (< *bil-* "to know"),

sorgülüg "to be asked" (77b/10) (< *sor-* "to ask"),

körgülüg "to be seen" (78b/10) (< *kör-* "to see").

The suffix {-ḲUn}: This suffix which drives permanent nouns from verbs, has been used in Turkish from of old (Tekin, 2016: 89; Eraslan, 2012: 106). According to Gürer Gülsevin this suffix derivates words which means "passive voice –mış" as adding to "both transitive and intransitive verbs" (Gülsevin, 2017: 146). According to Korkmaz, "the addition to more intransitive and less transitive verbs has derived adjectives stating that the verb is complete because it shows in terms of function ... Some of these adjectives have become known by going through the stage of stereotyping "(Korkmaz, 2009: 81-82). Different examples of this suffix have been determined in the texts of the periods of Karakhanid, Khorezm, Kıpchak, Old Anatolia, and Chagatai (Hacıeminoğlu, 1996: 20; Kalsın, 2004: 110; Karamanlıoğlu, 1994: 41; Akar, 2018: 133; Argunşah, 2013: 108). B. A. Serebrennikov and N. Z. Gadjieva stated that this suffix which appears in stereotyped words in contemporary Turkish dialects, is related to the verbal-adjective suffixes {-ḲAn} < {- ĠAn}and just separated from them in terms of vowels. They declared that the suffix {-ĠAn}is the "ablaut" form. (Serebrennikov-Gadjieva, 2011: 99-100, 193).

In the text we have examined, we encounter only one example derived from this suffix:

ṣatḳun "betrayer" (23b/6) (< *sat-* "to betray").

The suffix {-ş}: This suffix, which derives names expressing the outcome of an action, has been widely used from Old Turkish to today (T. Tekin, 2016: 90; Gabain, 2007: 55; Hacıeminoğlu, 1996: 26-27: Taş, 2015: 169-172; Kalsın. , 2004: 110; Karamanlıoğlu, 1994: 44). B. A. Serebrennikov and N. Z. Gadjieva point out that this suffix is seen as a part of the verbal adjective suffix {-mIş} (Serebrennikov-Gadjieva, 2011: 103). The suffix is also used as a verbal noun in Kirgiz and Tatar Turkish (Alkaya, 2008: 235; Öner, 1998: 76). Such usage is based on very old texts (Hacıeminoğlu, 1996: 163; Akar, 2018: 190; Karamanoğlu, 1994: 44). Z. Korkmaz stated about the stereotyping of the suffix that this suffix like the suffixes of -mak / -mek and -ma / -me which essentially derivates movement and occupation names from verbs, lost its main feature using ste-

reotyping and derivated object names which means mainly abstract concept (Korkmaz, 2018: 55-56).

This suffix appears in the example of *ülüş* "share, percent" (10b / 6) (<üle- "to distribute, to share" ET), which has been used in *DHK* for a long time.

Conclusion

There is information that Hodja Ahmed Yesevi's most famous work, Divan-ı Hikmet, which has even introduced the name of Yesevi to the world, has hundreds of copies in different countries all over the world. One of them is the copy in the Museum of Literature and Art in the city of Koksetav, Kazakhstan. The copy has the characteristic features of Chagatai Turkish both phonetically and morphologically like in other copies of the work. However, it is not true to say that about twenty suffixes (12 of them are denominative suffixes, 8 of them are deverbal suffixes) pertain to Chagatai Turkish. Because in the work, besides Chagatai, we can see the characteristics of Kipchak Turkish and sometimes Oghuz Turkish. Therefore, we can evaluate denominative and deverbal suffixes in the work as the continuation of the suffixes used in the periods before Chagatai, especially in Old Turkish.

It is remarkable that in the text we examined, the suffix {+mAn}which states comparison as agglutinated to adjectives (*aḳmen*, *ḳaraman*), and the suffix {+sIzIn}which derivates adverbs (*iḳrārsızın* "without keeping quite) are rarely used. The suffix {+lUĠ} which derivates adjectives, gets voiced and turned into {+lUḲ} (*ḥāṣiyetlıḳ kaʿbe*, *iḫlāṣlıḳ ḳul*, *ḳulaḳlıḳ ṭālibler*). Consonant /G/ which is, in the end, adverbial suffixes of {-(U)ġ/ -(I)ġ}, sometimes preserved and sometimes disappeared (*yarağ*, *tirig*, *ağrı* < *ağrıġ, köfri* ~ *köfrüg* < *köprüg*, *ölü* < *ölüg*).

References

Akar, Ali – Senbek Utebekov (2020a). "Divân-ı Hikmet'in Ses Uyumu Üzerine (Kökşetav Nüshası)". Karadeniz Araştırmaları. XVII/65: 217-233.

Akar, Ali – Senbek Utebekov (2020b). "Divani Hikmettiŋ Morfonologiyalıq Siypatı (Kökşetav Nushasının Negizinde". El-Farabi atındağı Qazaq Ulttıq Universiteti Habarşısı, Şığıstanıv Seriyası. Sayı: 2 (93): 107-115.

Akar, Ali (2018). *Oğuzların Dili, Eski Anadolu Türkçesine Giriş*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Alkaya, Ercan (2008). *Sibiriya Tatar Tükçesi*. İstanbul: Turkish Studies.

Argunşah, Mustafa (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Ata, Aysu (2002). *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*. İstanbul: Kebikeç Yayınları.

Bang, W. (1934). *Turkologishie Briefe aus dem Berliner Ungarichen İnstitut*, Ujb. XIV, 3, 18.

Banguoğlu, Tahsin (2015). *Türkçenin Grameri.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Eckmann, János (2017). *Çağatayca El Kitabı* (Günay Karaağaç, Çev.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Eker, Süer (2006). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Eraslan K. Ahmed Yesevi Dîvân-ı hikmet'ten seçmeler. – Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000. – 504 s.

Eraslan K. Hoca Ahmed Yesevi ve Emir Timur hakkında bir belge // Hacettepe Üniversitesi Türkiyat araştırmaları. – Ankara, 2010. s. 353-448.

Eraslan, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (2007). *Makaleler, Dil-Destan-Tarih-Edebiyat.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Ergin, Muharrem (2009). *Türk Dili*. İstanbul: Bayrak Yayınları.

Gabain, A. von. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gülsevin, Gürer (2017). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hacıeminoğlu, Necmettin (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hacıeminoğlu, Necmettin (1997). *Harezm Türkçesi ve Grameri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Kalsın, Şirvan (2004), *Harezm Türkçesinde İsim,* Ankara Üniversitesi Doktora Tezi, Ankara.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kasapoğlu Çengel, Hülya (2005). *Kırgız Türkçesinin Grameri.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Kononov A. N. (1972). Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka. Moskova-Leningrad.

Korkmaz, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (2018). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Levitskaya, L. S. (1976*). İstoriçeskaya Morfologiya Çuvaşskogo Yazıka*. Moskva: Nauka. Sevortyan, E. V. (1996). *Affiksı İmennogo Slovoobrazaniya v Azerbaydjanskom Yazıke. Opıt Sravnitel'nogo İssledovaniya.* Moskva: Nauka.

Levitskaya, L. S. (1976*). İstoriçeskaya Morfologiya Çuvaşskogo Yazıka*. Moskva: Nauka. Sevortyan, E. V. (1996). *Affiksı İmennogo Slovoobrazaniya v Azerbaydjanskom Yazıke. Opıt Sravnitel'nogo İssledovaniya.* Moskva: Nauka.

Ölmez, Mehmet (2019). *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
Öner, Mustafa (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Poppe, N. (1992). *Moğol Yazı Dilinin Grameri* (Terc: G. Karaağaç). İzmir.
Qazaq Gramatikası (2002). Astana: A. Baytursınov atındağı Til Bilimi İnstitu, 2002.
Şçerbak (1977). *Oçerki po Sravnitel'noy Morfologii Tyurskih Yazıkov (İmya).* Leningrad.
Serebrennikov, B. A. ve Gadjieva, N. Z. (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri*. (Tevfik Haciyeva, Mustafa Öner, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Sızdıqova, Rabiğa (2014). *Yasavi Hikmetteriniñ Tili*. Almatı: El-Şejire Baspası.
Taş, İbarahim (2015). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Tekin, Şinasi (1976). Eski Türkçe. *Türk Dünyası El Kitabı* (ss. 142-192). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
Tekin, Talat (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Toparlı, Recep (1992). *İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Utebekov, Senbek (2020). *Divân-ı Hikmet'in Dil İncelemesi – Kökşetav Nüshası – (Metin – Gramer – Dizin).* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, Muğla.
Utebekov, Senbek (2022). Divân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshası Giriş – Gramer Özellikleri – Metin – Dizin. Monografi/ Senbek Utebekov. İstanbul: Paradigma Yayınları. – 446 s.
Yavuz, Orhan (2002). *Kansu Gavrî'nin Türkçe Divanı*. Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Fakültesi Yayınları.
Yelten, Muhammet (2009). *Eski Anadolu Türkçesi ve Örnek Metinler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.

2-бөлім

АЗИЯ МЕН АФРИКА ЕЛДЕРІНІҢ САЯСАТЫ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫ

Section 2

POLITICS AND INTERNATIONAL RELATIONS OF THE COUNTRIES OF ASIA AND AFRICA

Раздел 2

ПОЛИТИКА И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ СТРАН АЗИИ И АФРИКИ

МРНТИ 39.15:39.17 https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v103.i4.04

Ж.Ж. Шалгынбай*, П.Т. Ауесбаева

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: stkok-su@mail.ru

ВОЕННОЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ В РОССИИ И ЕВРОПЕ: КНИГОВЕДЧЕСКИЙ ДИСКУРС

Центральная Азия, Китай, Тибет, Индокитай, Индия, Афганистан – вот неполный перечень стран Востока, которые входили в сферу военно-политических интересов царской России и многих европейских стран. Цель статьи – показать, как на протяжении веков через это огромное пространство, раскинувшееся на необъятном евразийском континенте, прошли маршруты путешественников, миссионеров, дипломатов, ученых, многочисленные караваны купцов и армии завоевателей и что пребывание чужестранцев не осталось бесследным. Путевые впечатления и заметки, историко-этнографические зарисовки и фундаментальные труды по различным отраслям знаний, сохранившиеся в рукописях и опубликованные на протяжении нескольких столетий, составляют ныне богатейший материал источниковедческого содержания. Методологической основой исследования стало тщательное изучение сотен биографий военных деятелей европейцев и, в особенности, российских. Мы знаем, что многие военные агенты (это были и англичане, и французы, и немцы и, конечно же, русские), не считая сотен тысяч простых солдат, участвовавших в военных походах, поплатились своей жизнью, добывая информацию для своих правительств, в их числе Александр Бекович-Черкасский, Адольф Шлагинтвейт, Александр Борнс и др. Безусловно, торгово-экономические интересы и колонизация азиатских стран были главным движителем многих, растянувшихся на несколько столетий, военных кампаний.

Азиатский Восток стал местом столкновения и соперничества имперских интересов ряда европейских морских держав (Англия, Франция, Голландия, Германия и др.) с Россией. Наглядным примером тому служат биографии известных и не очень военных деятелей XVII-XX вв., оставивших после себя бесценные материалы в виде рапортов, донесений, писем, отчетов, карт, описания военных походов, отчетов и пр. Многие из них были опубликованы как в периодике, так и в книжных изданиях того времени.

Ключевые слова: Восток, Азия, ученые-востоковеды, военные востоковеды, труды.

J.J. Shalgynbay*, P.T. Auyesbayeva

Institute of Literature and Art. M.O. Auezov, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: stkok-su@mail.ru

Military Oriental Studies in Russia and Europe: a Book-study Discourse

Central Asia, China, Tibet, Indochina, India, Afghanistan – this is an incomplete list of the countries of the East that were in the sphere of military and political interests of tsarist Russia and many European countries. The purpose of the article is to show how, over the centuries, the routes of travelers, missionaries, diplomats, scientists, numerous caravans of merchants and the army of conquerors passed through this vast space, spread over the vast Eurasian continent, and that the stay of foreigners did not remain without a trace. Travel impressions and notes, historical and ethnographic sketches and fundamental works on various branches of knowledge, preserved in manuscripts and published over the course of several centuries, now constitute the richest material of source study content. The meteorological basis of the study was a thorough study of hundreds of biographies of European and, in particular, Russian military leaders. We know that many military agents (they were British, French, Germans and, of course, Russians), not counting hundreds of thousands of ordinary soldiers who participated in military campaigns, paid with their lives, obtaining information for their governments – Alexander Bekovich -Cherkassky, Adolf Schlagintveit, Alexander Borns and others. Undoubtedly, trade and economic interests and the colonization of Asian countries were the main driving force behind many military campaigns that stretched over several centuries.

The Asian East has become a place of clash and rivalry between the imperial interests of a number of European maritime powers (England, France, Holland, Germany, etc.) with Russia. A good example of this is the biographies of famous and not so military figures of the 17th-20th centuries, who left behind invaluable materials in the form of reports, reports, letters, reports, maps, descriptions of military

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

campaigns, reports, etc. Many of them were published as in periodicals, as well as in the book editions of the time.

Key words: East, Asia, orientalists, military orientalists, works.

Ж.Ж. Шалғынбай*, П.Т. Әуесбаева

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: stkok-su@mail.ru

Ресей мен Еуропадағы әскери Шығыстану: кітаптану дискурсы

Орталық Азия, Қытай, Тибет, Үндіқытай, Үндістан, Ауғанстан – бұл патшалық Ресей мен көптеген Еуропа елдерінің әскери-саяси мүдделері аясында болған Шығыс елдерінің толық емес тізімі. Мақаланың мақсаты – ғасырлар бойы саяхатшылардың, миссионерлердің, дипломаттардың, ғалымдардың, көптеген сауда керуендерінің және жаулап алушылар әскерінің осынау ұлан-ғайыр кеңістіктен қалай өткенін, кең байтақ Еуразия құрлығына қалай тарағанын көрсету. Шетелдіктердің өмір сүруі із-түзсіз болмады. Қолжазбаларда сақталған және бірнеше ғасырлар бойы жарияланған саяхат әсерлері мен жазбалар, тарихи-этнографиялық очерктер мен ғылым-білімнің әртүрлі салаларындағы іргелі еңбектер қазір деректану мазмұнының ең бай материалын құрайды. Зерттеудің методологиялық негізі еуропалық және ресейлік әскери қайраткерлердің жүздеген өмірбаянын мұқият зерттеу болды. Біз көптеген әскери агенттердің (олар британдықтар, француздар, немістер және орыстар болды) әскери жорықтарға қатысқан жүздеген мың қарапайым сарбаздарды есептемегенде, өз өмірін қиып, үкімет үшін ақпарат алғанын білеміз, оның ішінде Александр Бекович-Черкасский, Адольф Шлагинтвейт, Александр Борнс және т.б. бар. Бірнеше ғасырға созылған көптеген әскери жорықтардың негізгі қозғаушы күші сауда-экономикалық мүдделер мен Азия елдерін отарлау болғаны сөзсіз.

Азия Шығысы бірқатар еуропалық теңіз державаларының (Англия, Франция, Голландия, Германия және т.б.) Ресеймен империялық мүдделерінің қақтығысы мен бәсекелестік орнына айналды. Бұған 17-20 ғасырлардағы атақты және қатардағы әскери қайраткерлердің өмірбаяндары мысал бола алады, олар баяндамалар, рапорттар, хаттар, карталар, әскери жорықтарды сипаттау, есеп және т.б. түріндегі баға жетпес материалдар қалдырды. Олардың көпшілігі сол кездегі мерзімді басылымдармен қатар кітаптарда да жарық көрді.

Түйін сөздер: Шығыс, Азия, шығыстанушылар, әскери шығыстанушылар, еңбектер.

Введение

Актуальность темы очевидна с точки зрения современной историко-политической ситуации, сложившейся между Россией и ее бывшими колониями, коими являются страны Центральной Азии. Также данная тематика представляет особый интерес с точки зрения развития геополитической истории в странах Азиатского Востока, бывших в свое время регионами имперского притязания Великобритании и царской России. Долгое время тема захватнических войн российской империи замалчивалась, а роль военных востоковедов в этом контексте не получила объективной оценки ученых и политиков. В период средневековья на Восток, Центральную Азию, включая территорию нынешнего Казахстана, устремились европейцы, ставшие знаменитыми благодаря описанию своих странствий по этим землям. В XIII-XIV в.в. здесь прошли маршруты путешествий европейских монахов – францисканца Плано Карпини, фламандца Вильгельма Рубруквиса (Рюйсбрук), доминиканца Андрея де-Лонжелю, итальянских купцов генуэзцев Николо, Маттео и Марко Поло, флорентийца Франческо Бальдуччи Пеголотти и многих других (Шалгынбай, 2017: 10). Таким образом, благодаря путешественникам и исследователям Средневековья было охвачено громадное пространство от Норвегии до Китая – изучены берега Атлантического океана, Средиземного и Красного морей, Индийского океана и Китайского моря.

Путешественники проникали во внутренние области разных стран – от Египта до Эфиопии, от Малой Азии до Кавказа, от Индии и Китая до Монголии. Корабли хорошо ориентировались в режиме ветров, появились навигационные приборы, что позволяло уже уверенно пускаться в далекие плавания и создавало перспективу для новых открытий (Макаренко С.Н., Саак А.Э.).

К числу ценных источников средневекового востоковедения относится словарь половецкого (кыпчакского) языка, известный в науке под названием “Кодекс Куманикус” (XIII-XIV вв.), единственная рукопись словаря находится в библиотеке церкви св. Марка в Венеции. По

существующей легенде рукопись словаря привез с Востока итальянский поэт средневековья Петрарка.

Всестороннее и более глубокое изучение Азиатского Востока было инициировано русским правительством еще в первой половине XVIII в. После длительного, почти в полтора столетия периода военной колонизации, царская Россия инициировала в Центральную Азию сотни военно-разведывательных экспедиций. Сам процесс завоевания сопровождался многочисленными кровопролитными сражениями коренного населения с экспансионистами. Известный казахский историк С.Д. Асфендиаров открыто писал, что политика царизма была "политикой разбоя, грабежа, часто бессмысленного истребления покоряемых народов (в том числе и казахов), политики, прикрытой высокопарными словами о внедрении начал "культуры и цивилизации", о введении гражданственности и "истинно-христианских начал" в среду "полудиких народов". В духе великодержавного шовинизма выдержаны сочинения целого ряда царских военных деятелей, чиновников, администраторов, миссионеров (Алекторов, Витевский, Катаринский, Романовский и др.), "которые при всей неприкрытости их взглядов, как проводников царской политики, все же не смогли скрыть тех примеров разбоя и грабежа, которыми отличалась царская колониальная политика. Кроме того, в их произведениях отчетливо вскрываются движущие пружины царской политики" (Асфендиаров, 1936: 3-6). Ф.И. Лобысевич, чиновник русской администрации, сам будучи ссыльным, тем не менее, во взглядах на обустройство Казахской степи высказывается в унисон великодержавным взглядам русских (Лобысевич, 1871: 271-282.).

Весьма точно определил политику самодержавия известный историограф Оренбургского края В.Н. Витевский: «В настоящее время внимание Правительства и частной русской предприимчивости, торговых и промышленных сил Империи преимущественно обращено на восток, куда безостановочно и неудержимо стремится колонизационное движение великорусского племени, которому стало тесно и трудно жить внутри Европейской России...», – он также отметил, что «историческое изучение восточных владений Российской империи и населяющих их инородческих племен должно иметь особенную важность и служить, так сказать, комментарием современного нам поступательного движения русских на восток» (Витевский, 1897: 13).

Среди гражданских востоковедов необходимо особо отметить имена выдающихся европейских ученых с мировой известностью Г.Ф. Миллера, И. Георги, П.-С. Палласа, И.П. Фалька, Н.Я. Бичурина, Г. Вамбери, В. Радлова и др. Большинство из них состояли членами различных научных обществ и институтов, организованных в России для изучения народов Востока, в том числе Центральной Азии (Берг, 1949: 36, 37, 38).

Материал и методы

В качестве основного материала послужили биографии военных востоковедов, чьи имена были выявлены в процессе изучения многочисленной востоковедной литературы, в особенности библиографических источников XIX-XX веков. Важнейшим источником послужили несколько изданий справочно-библиографического содержания: «Казахстан в зарубежных источниках // Труды, исследования и путешествия российских и европейских ученых досоветского периода // Биобиблиография. – Алматы: лингвострановедческий инновационный центр «Кие», 2009. – 600 с.; «Казахская культура, литература и фольклор: персонифицированный взгляд (архивные, музейные и библиотечные источники РК, РФ и РУзб: Средневековье – XVIII – начало XX вв). Энциклопедия ученых», а также труды русских историографов и библиографов А.Е. Алекторова, С.А. Венгерова, Г.Н. Геннади, В.В. Бартольда, В.И. Липского и др.; энциклопедии, словари, монографии известных ученых РАН, а также труды различных научных обществ. Кроме того, использована обширная литература советского периода, в том числе энциклопедии, словари, сборники, монографии и другие издания, в которых отложились бесчисленные материалы по историографии Востока. Среди них – труды А.Н. Кононова, Б.В. Лунина, О.В. Масловой и др.

В современной востоковедной науке известны как собственные труды ученых-востоковедов, так и капитальные историографии востоковедного содержания: «Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов. Дооктябрьский период». (1974; 1989), «Биобиблиографический словарь советских востоковедов» (1975). В XX в. появляются издания собраний сочинений выдающихся востоковедов В.В. Радлова, В.В. Бартольда, Е.Э. Бертельса, В.А. Гордлевского, И.Ю. Крачковского и других. Большой научный интерес представляют научные био-

графии М.С. Андреева, В.В. Бартольда, Н.В. Ханыкова. Ценными являются библиографические указатели по востоковедению: “Востоковедение в изданиях Академии наук. 1726-1917. Библиография” (1966), “Аннотированная библиография трудов В.В. Бартольда” (1976), библиографии отдельных стран Востока.

В странах Центральной Азии были изданы работы по истории дореволюционного и советского востоковедения применительно к данному региону: “Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане” (1958), “Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность” (1962), “Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении” (1965). Очерки о многих востоковедах, чья научная и практическая деятельность тесно связана с Центральной Азией, содержатся в «Историографии общественных наук в Узбекистане. Биобиблиографические очерки» (1974).

Относительно содержания и существа опубликованных работ историко-политического характера следует отметить, что в советской востоковедной науке, наряду с объективным изложением исторических фактов и научным освещением событий досоветского периода, часто встречаются материалы субъективного характера, которые искажают, вуалируют многие вопросы истории Востока. Истинные цели и задачи русской дореволюционной востоковедной науки в отношении центрально азиатского региона нередко замалчивались. Советская историческая наука, в том числе и востоковедная, зачастую избегала давать оценку самодержавной политики России, использовавшей в своих экспансионистских интересах всю мощнейшую российскую науку того времени – труд огромной армии военных востоковедов, ученых и практиков, а также весь чиновно-административный аппарат. В этом прослеживается некая преемственность: советская власть, ее тоталитарный режим, в еще большей степени подчинил науку, диктуя ей и используя ее результаты в интересах обслуживания своих идеологических интересов. Наука была загнана в так называемое «прокрустово ложе» и могла развиваться только при условии признания догматов и постулатов коммунистической партии и пропаганды идей марксизма-ленинизма. В особенности это воздействие тлетворно отразилось в области гуманитарных наук, в частности, исторических. Исключением являются работы С. Асфендиярова, а также известный труд В.В. Бартольда (Бартольд, 1925), в котором он прямо пишет: «С изучением Сибири было тесно связано изучение Средней Азии, особенно киргизских степей. Иртышская линия, наравне с Оренбургской, была исходным пунктом целого ряда посольств, научных экспедиций и военных походов для исследования степей и для подчинения их русской власти». Фридрих Энгельс в работе «Внешняя политика русского царизма» писал: «Любой захват территории, любое насилие, любое угнетение царизм осуществлял не иначе, как под предлогом просвещения, либерализма, освобождения народов» и «Никогда ещё Россия не достигала такого могущественного положения… Но она сделала также ещё один шаг за пределы своих естественных границ. Здесь уж и говорить не приходится о воссоединении рассеянных родственных племен, носящих русское имя, тут мы имеем дело с неприкрытым насильственным завоеванием чужой территории, с простым грабежом» (Энгельс).

Основу методологии составляют базовые теоретические и исторические направления исследований отечественной и зарубежной востоковедной науки, историографии, документалистики и т.д. Важным компонентом исследования выступает биографический метод. Метод, нацеленный на рассмотрение биографии и личности ученого, при котором и биография, и личность рассматриваются как определенный момент творчества. Биографический метод предполагает изучение жизни ученого на основе знакомства с мемуарами о нем, анализа автобиографии, исследования дневников, записных книжек, эпистолярного наследия, различных архивных материалов, авторских предисловий и послесловий, рецензий, критических статей и т.д. Биографический метод основан на допущении, что за каждым текстом стоит личность автора, поэтому этот метод позволяет лучше понять творения исследуемого ученого. Не исключается и метод синхронизации, когда анализируются между собой временные рамки деятельности разных ученых во время их пребывания на Востоке.

Результаты исследования и обсуждение

В этой связи примечательна жизнедеятельность одного из выдающихся военных востоковедов Михаила Ивановича Венюкова (Есаков, 1993: 117-126). Он состоял членом Русского, Парижского, Лондонского и Женевского Географических обществ. Плодовитый ученый оставил после себя труды по этнографии, истории, картографии, геологии и статистике. По окончании кадетского корпуса в Петербурге (1854)

М.И. Венюков был зачислен слушателем топографического отделения Академии Генерального штаба (Глиноецкий, 1882), после окончания которой в 1856 г. был послан в Иркутск для топографических съемок Восточной Сибири. В 1859-1860 годах М.И. Венюков возглавлял в Семиречье военно-рекогносцировочную экспедицию и партию топографов. В своих многочисленных трудах он дал этнографическое описание казахов Старшего жуза и отдельно казахов, кочевавших по границе. 1861-1863 гг. Венюков провел на Кавказе, 1864-1866 – в Польше, 1868-1870 – путешествовал по Китаю и Японии, 1874 – в Турции, 1880-1900 – в Индокитае, Африке, Центральной Америке и других странах. Венюков был организатором 1 съезда русских натуралистов (1868). За многочисленные труды в пользу русской географической науки ИРГО присудило ему Малую золотую медаль. В 1872 г. по его инициативе подготовлена новая этнографическая карта России, высоко оцененная П.П. Семеновым-Тянь-Шанским. В 1872-1874 гг. работает ученым секретарем ИРГО, принимает участие в составлении программы по научному изучению Аму-Дарьи и ее старого русла. В 1875 г. участвовал в работах Международного географического конгресса в Париже, где продемонстрировал карту русских путешествий по Азии. По заданию Генерального штаба (1872-1875 гг.) М.И. Венюков составляет первое военное обозрение русских границ в Азии от Сахалина до Кавказских гор. В 1877 г. вышла его книга «Россия и Восток», в которой приведено описание истории географических исследований Сибири и Северной Азии.

Еще в кадетском корпусе М.И. Венюков сблизился с петрашевцами; на службе в Иркутске в 1857 г. стал другом М.В. Петрашевского. Был постоянным корреспондентом «Колокола» А.И. Герцена, где опубликованы его письма о Сибири, Кавказе, Китае, часть которых была издана отдельным нелегальным сборником. В 1877 г. М.И. Венюков эмигрировал из России и принимал активное участие в вольной русской печати, публикуя различные историко-географические очерки. В 1878-1880 гг. в Женеве были напечатаны «Исторические очерки России со времени Крымской войны до заключения Берлинского договора» в 4-х томах, в которых М.И. Венюков с антиимперских позиций выступает против русского самодержавия. «Исторические очерки..» вышли анонимно с вымышленными выходными данными (Лейпциг) и были запрещены царской цензурой. Ценным источником являются автобиографические заметки «Из воспоминаний», выпущенные в 3-х томах в Амстердаме (1895-1901), которые также были запрещены в России. В 1868 г. в С.-Петербурге был издан объемный труд М.И. Венюкова «Путешествия по окраинам русской Азии», в который вошли результаты путешествий 1857-1863 годов, в том числе и по Казахстану. Это: «Очерки Заилийского края», «О внешней торговле через Западную Сибирь», «Колонизация русской Азии». В 1873 г. был издан труд «Опыт военного обозрения русских границ в Азии». В журнале «Военный сборник» до эмиграции из России были опубликованы статьи военно-разведывательного содержания о различных регионах Азиатского Востока: Заметки о степных походах в Среднюю Азию (1860. № 12), Материалы для военного обзора современных русских границ в Азии (1872. № 3), Общий обзор постепенного расширения русских владений в Азии и способов обороны их (1872. № 2). О современном состоянии военных сил и средств Японии и Китая (1871. № 8, 9), Очерк географических исследований в Азиатской России (1877. № 7). Ряд работ были опубликованы в Записках Императорского русского географического общества: Карта Коканского ханства, составленная по современным сведениям. 1861 г. Масштаб 1:4200000. Пояснительная записка к карте (1862. – Кн. 1. – Отд.2. – С. 172-179, карта), Краткий обзор внешней торговли чрез Западную Сибирь в 1851-1860 годах (1861. – Кн. 3. – Отд. 2. – С. 161-186), Очерки Заилийского края и Причуйской страны (1861. – Кн. 4. – Отд. 2. – С. 79-125).

Весьма ценные сведения военно-политического характера приводит автор в Известиях Императорского русского географического общества: Численные данные о поверхности Азиатской России (1865. Т. 1. – № 3), Карта Туркестанского генерал-губернаторства (1869. – № 4), Заметка о населении Чжунгарского пограничного пространства (1871. Т. 7. Отд. II. С. 333-348), О русской торговле в Китае (1871.Т. 7. – № 3), Задарьинская степь к стороне Буканских гор (1872. Т. 8. Отд. 2. – С. 245-247), О новом разделении Азиатской России (1872. Т. 8. С. 312-327), Таблица племенного состава населения Кульджинского округа (1872. Т. 8. Отд. 2. С. 26-28), Новейшие русские исследования в Азии (1875. Вып. 5. Исторические данные об отбывании воинской повинности народами Сибири, сведения о численности казахов, якутов, алтайских и сибирских тюрков (карагасов, качинцев, койбалов, кызыльцев, сагайцев, бельтиров, телеутов), ме-

стах их расселения и занятиях приведены в статье «Краткие статистические сведения о сибирских инородцах по отношению к всеобщей воинской повинности» (1874. Т. 10). Кроме всего перечисленного, вышли из печати такие значимые труды, как «Очерки современного Китая», «Краткий очерк английских владений в Азии», «Очерк политической этнографии стран, лежащих между Россией и Индией» и др.

В связи с завоевательной политикой России на Востоке нельзя обойти вниманием известную в истории военного востоковедения личность – генерал-лейтенанта, генерала от инфантерии, члена Госсовета и военного писателя Николая Ивановича **Гродеков**а (Мустафин 1915: 141-166). Будущий генерал окончил Константиновское военное училище, Академию Генштаба. В 1873 г. в качестве начальника Мангышлакского отряда участвовал в Хивинском походе; этот поход, завершивший военные действия в Туркестанском крае, описан Гродековым в книге «Хивинский поход 1873 г. Действия кавказских отрядов». В 1876-1877 гг., когда Англия в виде угрозы России выставила свои войска на границе Индии, Гродеков участвовал в походе к Джаму, на границу Бухарского ханства. В 1879 г. предпринял в составе экспедиционного корпуса генерала К.П. Кауфмана поездку через северный Афганистан и Восточную Персию, результатом которой были очерки «Через Афганистан», переведенные на английский, французский и немецкий языки. В 1880 г. Гродеков в качестве начальника штаба генерала Скобелева принимал участие в Ахал-Текинской экспедиции, за что был награжден орденом Св. Георгия 4 степени, экспедиция эта подробно описана им в труде «Война в Туркмении. Поход Скобелева в 1880-81 годах». Сочинение было переведено на английский и французский языки. Оба тома этого обширного сочинения посвящены описанию военного похода царского генерала Скобелева в Туркмению. Автор скрупулезно исследует все события, которые имели место в войне против туркменских племен. Это была захватническая война, и в данном сочинении колониальная, имперская политика царского самодержавия нашла полное отражение. Первый том начинается с описания природных условий Закаспийского края. Поскольку в него входила и часть территории Казахстана, то автор уделяет внимание на климат, фауну, флору и географическое положение Мангышлака, Устюрта. Гродеков дает характеристику обычаев, занятий и быта казахов. Основная же часть книги посвящена Туркмении, и в особенности продвижению русских войск по ее территории. Сочинение отличается точной и всесторонней подачей материала. Содержание каждой главы документально подтверждено различными донесениями, справками, рапортами, приказами и т.п.

Труд Гродекова имел в свое время большое практическое значение и служил своеобразным пособием-инструкцией для дальнейшего осуществления завоевательной политики русского самодержавия в Средней Азии. В 1883 г. назначен военным губернатором Сыр-Дарьинской области. В течение 10-летней службы в этой должности он основательно ознакомился с бытом жителей Туркестана; плодами этого изучения являются сборник «Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области» и другие труды. В 1906-1908 гг. Гродеков был военным губернатором Туркестанского округа. Занимался изучением этнографии, юридического права казахов и киргизов. В сборнике «Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области» наряду с материалами о праве даны этнографические сведения, исторические источники, героические поэмы, народные приметы и суеверия, сказки и загадки, пословицы и поговорки.

Козлов Петр Кузьмич – выдающийся исследователь Центральной Азии, д.ч. АН Украинской ССР (1928). В 1881 г. Козлов встретился с Н.М. Пржевальским, который предложил ему принять участие в его четвертой экспедиции. В 1883-1885 гг. участвовал в четвертом путешествии Пржевальского по Центральной Азии – на истоки реки Хуанхэ, вдоль северной окраины Тибета и по бассейну реки Тарима (Яркенд). Участие в этой экспедиции имело решающее значение для Козлова; под руководством Пржевальского он приобрел ценные навыки и знания, необходимые для научных экспедиционных работ. Большое влияние на дальнейшее его формирование как ученого оказали руководитель РГО П.П. Семенов-Тянь-Шанский, географ Григорьев, известный исследователь Центральной Азии М.В. Певцов, а также зоологи В.Л. Бианки и Е.А. Бихнер. В 1888 Козлов в составе 5-й центральноазиатской экспедиции Пржевальского направился во второе свое путешествие (после смерти Пржевальского в 1888 г. руководство экспедиции было поручено М.В. Певцову). В 1889-90 гг. экспедицией был проделан маршрут по Кашгарии и северо-западной окраине Тибетского нагорья. Козлов самостоятельно обследовал реку Конче-Дарью (левый приток Тарима) и северный берег озера Баграч-Куль. Полученные

научные результаты были опубликованы им в трудах экспедиции. За успешное выполнение исследовательских работ Козлов был награжден РГО серебряной медалью им. Пржевальского (1891); в том же году он был избран действительным членом РГО. В 1899 г. РГО поручило Козлову руководить Монголо-Тибетской экспедицией (1899-1901). Эта экспедиция, описанная Козловым в книге «Монголия и Кам» (1905-1906), была исключительно плодотворна и принесла ему мировую славу. Козлов собрал ценнейшие ботанические, зоологические и историко-этнографические коллекции.

Накануне Первой мировой войны в 1914-18 гг. Козлов подготовил новую экспедицию в Центральную Азию, но осуществить ее тогда ему не удалось. В годы войны Козлов отошел от исследовательской работы и вернулся к ней после революции 1917 г. В 1923 г. был опубликован один из его основных трудов «Монголия и Амдо и мертвый город Хара-Хото», обобщающий результаты Монголо-Сычуаньской экспедиции (1907-1909). В последние годы жизни ученый вел большую популяризаторскую работу. Болезнь помешала ему осуществить в 1933 г. намеченную Украинской АН экспедицию в бассейн Иссык-Куля и Хан-Тенгри. Умер Козлов в Петергофе. Его именем назван ледник на хр. Табын-Богдо-Ола (Монгольский Алтай). Труды ученого отличаются теми же характерными особенностями, которые присущи трудам Пржевальского, – простотой и увлекательностью изложения, обилием и точностью фактических сведений, комплексностью и глубиной географических характеристик. Открытие Козловым мертвого города Хара-Хото и Хэнтэй-Нойнулинских курганов с их замечательными памятниками культуры народов Центральной Азии принадлежит к числу выдающихся археологических открытий XX века. Ему также принадлежит труд «Тибет и Далай-лама» (Петроград, 1920. – 99 с.; 8 табл.; 74 рис.).

Малоизвестное в истории востоковедения имя Василий Федорович Новицкий – военный деятель и историк, подполковник Генштаба, профессор, генерал-лейтенант, д.ч. Русского Географического общества, заслуженный деятель науки. Окончил Михайловское артиллерийское училище и Академию Генерального штаба. Участвовал в Русско-японской войне. В 1911-1914 гг., командуя полком, одновременно редактировал Военную энциклопедию. Участник Первой мировой войны. С ноября 1917 до начала 1918 г. – командующий армиями Северного фронта. В октябре 1918 добровольно вступил в Красную Армию и был назначен профессором Военной академии, с мая 1919 – военным руководителем Высшей военной инспекции. В 1922 г. – участвовал в работе Генуэзской конференции в качестве военного эксперта. С октября 1922 г. – Главный руководитель по военной истории Военной академии, с 1925 г. – Главный руководитель всех военных академий по истории войн и военного искусства. В книге В.Ф. Новицкого «Из Индии в Фергану», написанной живым увлекательным языком, дано описание маршрута его путешествия в 1898 г. из Индии в Среднюю Азию сухопутным путем через Кашмир в Ладак, а затем к северу через Каракорамское нагорье в Кашгарию, затем через Тянь-Шанское предгорье в Алай, Среднюю Азию. Кроме описания путешествия, длившегося три месяца и предпринятого на средства РГО, Новицким были собраны энтомологические, геологические и ботанические коллекции. Большое внимание путешественник уделял описанию флоры и фауны, географии пройденного маршрута. Имеются интересные сведения о жизни и обычаях населения разных городов и сел. В книге дано описание нескольких казахских кочевий, лежавших на пути следования экспедиции. Караван Новицкого сопровождали, кроме тибетских проводников, проводники-казахи. Автор метко описывает быт и нравы казахов. Весьма любопытны наблюдения Новицкого о жизни казахского кочевья. Военно-исторические труды В.Ф. Новицкого содержат большой фактический материал и сохраняют научное значение до сих пор: Военные очерки Индии. – СПб.: 1899; Из Индии в Фергану. Описание путешествия, совершенного в 1898 г. из Пенджаба через Кашмир, Ладак, Каракорамское нагорье, Раскем и Кашгарию в Русский Туркестан. – СПб.: 1903. – 297 с.; От Шахэ к Мукдену. – СПб.: 1912.; Мировая война 1914-1918 гг. Кампания 1914 г. в Бельгии и Франции. – 2 изд. – Т.1-2. – М., 1938.

Известный ученый-востоковед, индолог, академик Сергей Федорович Ольденбург происходил из старинного дворянского Мекленбургского рода, один из представителей которого при Петре Великом переселился в Россию (Сборник 1934:). Детство Ольденбург провел за границей, в Южной Франции, Швейцарии и Германии. В 1881 г. окончил с золотой медалью курс Варшавской гимназии и в том же году поступил на санскритско-персидский разряд факультета восточных языков С.-Петербургского университета. По окончании (1885) кандидатом был оставлен при

университете. В 1885-86 гг. читал курс санскритской грамматики на историко-филологическом факультете и факультете восточных языков. В 1887 г. он выдержал магистерский экзамен и был командирован за границу на два года. Работал в Париже, Лондоне, Кембридже, изучая сперва индийские драмы и пракритских грамматиков, а затем индийские сказочные сборники на санскритском и персидском языках; кроме того, он занимался буддийскими рукописями и более специально – непальскими, обращая особое внимание на палеографию. В 1894 г. Ольденбург защитил диссертацию на степень магистра. В 1897 г. назначен экстраординарным профессором. В 1900 г. был избран адъюнктом РАН, в 1903 – экстраординарным, в 1908 – ординарным академиком. В 1904 г. избран секретарем РАН. Все эти годы Ольденбург продолжал изучение буддийской литературы и буддизма. Обратив внимание на ряд интересных археологических присылок Н.Ф. Петровского из Кашгара, Ольденбург предложил Восточному Отделению ИРАО в 1891 г. снарядить экспедицию в Китайский Туркестан. Когда затем, после разбора академиком В.В. Радловым и С.Ф. Ольденбургом отрывков рукописей, привезенных Роборовским и Козловым из Турфана, туда по инициативе В.В. Радлова, была отправлена чрезвычайно плодотворная по своим результатам экспедиция Д.А. Клеменца. Царским правительством в 1909 г. были ассигнованы средства на новую экспедицию, разведочная часть которой была выполнена Ольденбургом вместе с художником Дудиным и инженером Смирновым (1909-1910), предварительный отчет о которой был опубликован в 1914 г. Продолжение экспедиции состоялось в 1914-15 гг., в связи с чем Ольденбург был командирован в Западный Китай. В связи с находками в Китайском Туркестане и в Южной Монголии появился ряд археологических и иконографических работ Ольденбурга. Ученый обратил серьезное внимание на изучение новой и новейшей литературы о Тибете, которой и коснулся в ряде статей. Ранние занятия индийскими сказочными сборниками и укрепившееся у него убеждение в громадном значении книжной литературы для народной словесности привели его к исследованию вопроса о восточных влияниях на повествовательную литературу у средневекового запада и к изучению различных восточных сборников. Ольденбург был убежденным сторонником доказуемости значительных восточных влияний на западную литературу. Ученый оставил свыше 150 опубликованных работ на русском, французском, латинском языках.

Свен Гедин – шведский путешественник, географ и этнограф, родился в 1865 г. в Стокгольме. Получил хорошее образование – изучал естественные науки в Стокгольмском, Упсальском, Берлинском университетах. С 1885 г. предпринял дальнее путешествие вначале в Персию, затем Месопотамию, в 1890 г., в качестве секретаря шведского посольства, из Тегерана произвел исследование горы Демавенда. В следующем году Гедин уже путешествует по Кашгарии. С 1894 г. на денежные субсидии шведского короля Оскара II предпринимает многолетние исследования (совершил пять экспедиций) Центральной Азии, где его имя вскоре приобрело известность наряду с первоклассными русскими, немецкими и английскими исследователями. Работы Гедина сосредоточиваются сперва в Памире и Кашгарии, имея центром область массива Мустагата. Дальнейшие изыскания его направлены были два года на изучение Хотанской пустыни Такла-Макан, после чего он перешел в область Лоб-Нора, проник через Куен-Лунь в северный Тибет, Цайдам, Кукунор и через пустыню Алашан и Ордос прибыл в 1897 г. в Пекин. По всему пути путешествия Гедину принадлежит целый ряд весьма ценных, как физико-географических, этнографических, так и культурно-исторических открытий, и исследований. По возвращении в Европу и опубликовании своих работ Гедин заслужил ряд почетных наград от главнейших географических учреждений, в том числе Британского Королевского Географического и Русского Географического Обществ, а в Швеции – дворянское достоинство (Стаффан Росен).

Кроме многочисленных статей в периодических изданиях Шведского, Берлинского, Лондонского и Русского географических обществ, путешествия С. Гедина изданы на шведском языке, а последнее из них, «По пустыням Азии», издано кроме того на английском, немецком и русском языках отдельными книгами. В 1899 г., при материальном содействии шведского правительства и короля, он вновь направился в Центральную Азию, спустился на лодке по Ярканд-Дарье, подробно исследовал в 1900 г. область Лоб-Нора и, судя по дошедшим от него письмам, несмотря на беспокойное и опасное время, направился внутрь Тибета. В 1899 г. в Санкт-Петербурге была издана объемная книга Гедина «В сердце Азии // Памир-Тибет-Восточный Туркестан», состоящая из 27 глав, в которых дано описание Центральной Азии: географии, населения, флоры и фауны. Книга богато иллюстрирована, снабжена картой Централь-

ной Азии с маршрутами путешествий (Глиноецкий 1882: 6).

Заключение, выводы

Основной контингент военных востоковедов составляли лучшие выпускники кадетских корпусов, военных училищ, а высший офицерский состав формировался из выпускников Азиатского депо Академии Генштаба России.

Большой вклад в становление российского как военного, так и гражданского востоковедения внесли профессора-востоковеды Российской Академии наук (Материалы 1940: 3,20), а также известных в России университетов – Санкт-Петербургского, Казанского, Московского. Восточная проблематика занимает видное место, особенно в конце XIX в. в деятельности ряда научных обществ: *Русского географического общества, Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете.* Большой вклад в изучение культуры, быта и происхождения казахов внесли русские востоковеды, объединившиеся в середине XIX в. в *Восточное отделение Русского Археологического общества.* До сих пор не потеряли своего значения многие труды русских востоковедов по истории Востока. В конце XIX – начале XX вв. почти в каждом номере «Записок», «Известий» и «Трудов» отделения помещались статьи, заметки критико-библиографические очерки по истории и этнографии стран Востока.

История Востока имеет колоссальное количество документально-письменных и опубликованных источников самого разнообразного содержания и характера. Огромные массивы исторических документов осели в главнейших мировых и региональных российских архивах. В России и странах дальнего зарубежья, особенно в Европе, были изданы и опубликованы сотни тысяч научных, а также научно-популярных и статей общеознакомительного характера в журналах и газетах; вышли тысячи отдельных книг и публикаций в сериальных изданиях и научных сборниках. Все эти материалы до сих пор имеют непреходящее значение и используются учеными различных областей знания – истории и этнографии, археологии, просвещения и образования, юриспруденции и права, естественных науках и др. Особо отметим, что важную роль в распространении информации об опубликованных источниковедческих материалах указанного периода играет библиография. Сочинения, написанные об Азиатском Востоке, в том числе и о Центральной Азии, отличаются как жанрово-видовым разнообразием, так и полнотой отражения тех или иных вопросов – карты, атласы, альбомы, монографии, сборники статей, отдельные очерки и отчеты, опубликованные на страницах «Известий», «Записок», «Вестников» и прочих изданий, выпускаемых научными обществами, а также газетно-журнальные публикации. В широкий диапазон опубликованной литературы входят и описания путешествий средневековых монахов и купцов, и фундаментальные научные труды, появившиеся преимущественно в Европе и России в девятнадцатом веке. Как известно, в средневековье интерес к Азиатскому Востоку диктовался политическим положением на евразийском пространстве, связанным, прежде всего, с впечатляющими монгольскими завоеваниями, вызвавшими серьезные опасения европейцев по поводу их возможного вторжения вглубь Европы. В XVIII-XIX вв. интерес к региону значительно вырос в контексте политических и экономических интересов двух соперничающих в этом регионе империй – Великобритании и России. И, конечно же, Азиатский Восток представлял, прежде всего, практический интерес, как своеобразный “мост” и транзитный «Шелковый путь», соединяющий торговыми путями Азию и Европу.

Исследование профинансировано Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Грант AP08855872).

Литература

Бартольд В. (1925) История изучения Востока в Европе и России. Лекции, читанные в университете и в Ленинградском институте живых восточных языков. Ленинград.

Берг Л.С. (1949) Очерки по истории русских географических открытий. М.: Л. 467 с.

В сердце Азии. Памир-Тибет-Восточный Туркестан: Путешествие Свена Гедина в 1893-1897 годах. (1899) В 2-х т. Пер. с швед. А. и П. Ганзен. Т. 2. СПб.

Витевский В. Н. (1897) И. И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г. Казань. Т. 1.

Глиноецкий Н.П. (1882) Исторический очерк Николаевской академии Генерального штаба. СПб.

Есаков В. А. (1993) М. И. Венюков за рубежом остаётся с Россией. Российские ученые и инженеры в эмиграции. Москва: ПО «Перспектива». 192 с.

Лобысевич Ф.И. (1871) Тургайская область и ее устройство. Военный Сборник. Т. XXVIII. № 4.

Макаренко С.Н., Саак А.Э. История туризма http://tourlib.net/books_history/makarenko10.htm

Материалы для истории экспедиций академии наук в XVIII-XIX веков.(1940) М.: Л. 310 с.

Мустафин В.А. (1915) Николай Иванович Гродеков. 1888-1913 гг. Воспоминания-заметки. Исторический Вестник. Т. 142. №10.

Прошлое Казахстана в источниках и материалах (1936) Сб. 2. Под редакцией С.Д. Асфендиарова. Алма-Ата-М.

Сергею Федоровичу Ольденбургу (1934) К 50-летию научно-общественной деятельности. Сборник. – Ленинград, изд-во АН СССР.

Стаффан Росен. Свен Гедин и Россия. http://www.kolumbus.fi/edvard.hamalainen/docs/gedin.htm https://ru.wikipedia.org/wiki

Шалгынбай Ж. (2017) Казахская культура, литература и фольклор: персонифицированный взгляд (архивные, музейные и библиотечные источники РК, РФ и РУзб: Средневековье – XVIII – начало XX вв). Энциклопедия ученых. Алматы. 688 с.

Энгельс Ф. Внешняя политика русского царизма (Часть II). http://rummuseum.ru/lib_e/vnesh_pol3.php

References

Bartold V. (1925) History of the study of the East in Europe and Russia. Lectures delivered at the university and at the Leningrad Institute of Living Oriental languages. Leningrad. (in Russian)

Berg L.S. (1949) Essays on the history of Russian geographical discoveries. M.: L. 467 p. (in Russian)

In the heart of Asia. Pamir-Tibet-East Turkestan: The Journey of Sven Hedin in 1893-1897 (1899) In 2 volumes. Per. from the Swedish A. and P. Hansen. T. 2. St. Petersburg. (in Russian)

Vitevskiy V. N. (1897) I. I. Neplyuev and the Orenburg region in its former composition until 1758. Kazan. T. 1. C. 13. (in Russian)

Glinoetsky N.P. (1882) Historical sketch of the Nikolaev Academy of the General Staff. SPb. (in Russian)

Engels F. Foreign policy of Russian tsarism (Part II). http://rummuseum.ru/lib_e/vnesh_pol3.php

Esakov V. A. (1993) M. I. Venyukov remains abroad with Russia. Russian scientists and engineers in exile. Moscow: PO Perspektiva. 192 p. (in Russian)

Lobysevich F.I. (1871) Turgai region and its structure. Military Collection. T. XXVIII. No. 4. (in Russian)

Makarenko S.N., Saak A.E. History of tourism http://tourlib.net/books_history/makarenko10.htm (in Russian)

Materials for the history of expeditions of the Academy of Sciences in the XVIII-XIX centuries (1940) M.: L.: 1940. 310 p. (in Russian)

Mustafin V.A. (1915) Nikolai Ivanovich Grodekov. 1888-1913 Memories-notes. Historical Bulletin. v.142. No. 10. (in Russian)

Past of Kazakhstan in sources and materials (1936) Sat. 2. Edited by S.D. Asfendiarov. Alma-Ata-M. (in Russian)

Sergei Fedorovich Oldenburg (1934) To the 50th anniversary of scientific and social activity. Collection. – Leningrad, publishing house of the Academy of Sciences of the USSR. (in Russian)

Staffan Rosen. Sven Hedin and Russia. http://www.kolumbus.fi/edvard.hamalainen/docs/gedin.htm https://ru.wikipedia.org/wiki

Shalgynbai Zh. (2017) Kazakh culture, literature and folklore: a personified view (archival, museum and library sources of the Republic of Kazakhstan, the Russian Federation and the Republic of Uzbekistan: the Middle Ages – the 18th – the beginning of the 20th centuries). Encyclopedia of scientists. Almaty. 688 p. (in Russian)

IRSTI 11.15.25 https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v103.i4.05

A.M. Azmukhanova[1*], M. Malek[2]

[1]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana
[2] National Defense Academy, Austria, Vienna
*e-mail: aiaz67@mail.ru

CHINA'S BELT AND ROAD INITIATIVE: BETWEEN GEOPOLITICS AND THE CORONAVIRUS CRISES

This paper examines the interests of China in the Belt and Road Initiative or BRI, framing these within the larger context of other participating and non-participating in BRI countries. Thus, the leading question is "where are the inevitable contradictions and incompatibilities of the interests of China and other countries?", whereby the present analysis focuses on possible and probable environmental implications and consequences of BRI in the world. Consequently, parameters of BRI are considered from various angles to reveal prevalent views among specialists ranging from the belief in the determining effect BRI would have upon international relations to the views of inevitable abandonment of the project. Nevertheless, the authors of this paper argue that the project has important implications for the development of policies of the states involved in the BRI as well as for the research into international relations. Therefore, the paper concludes that BRI will deepen the already increasing dependencies of other states on China, the instances of which are most readily demonstrated during the coronavirus crisis in 2020 where the backdrop of the geopolitical fragility of the EU, China once again asserted its hegemonic role by lending out loans to economically vulnerable countries and supplying medical equipment to the rest of the world. As a result, there is no doubt that BRI will not reduce such dependencies, which is notably not the task of the project from Beijing's perspective, but rather, they will become even more severe.

Key words: BRI, initiative, China, European Union, Central Asia, national interest, challenges, risks, opportunities.

А.М. Азмұханова[1*], М. Малек[2]

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.
[2]Ұлттық қорғаныс академиясы, Австрия, Вена қ.
*e-mail: aiaz67@mail.ru

Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасы: геосаясат пен коронавирустық дағдарыс арасы

Бұл мақалада Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасындағы немесе БЖБ (BRI) елдеріндегі қатысушы және қатыспайтын елдердің мүдделері кең контексте талданған. Осылайша, «Қытай мен басқа елдер арасындағы қайшылықтар мен мүдделердің сәйкессіздігі неде?» деген жетекші сұраққа жауап іздестіріледі, сондықтан бұл талдау әлемдегі BRI-дің ықтимал және мүмкін болатын экологиялық салдарына назар аударады. Демек, BRI параметрлері халықаралық қатынастарға BRI-дің анықтаушы ықпалына сенуден бастап жобадан жақын арада бас тартуға дейінгі көзқарастарға мамандар арасында басым пікірлерді анықтау үшін әртүрлі қырынан зерттеледі. Дегенмен, мақала авторлары жобаның BRI-ге қатысушы мемлекеттердің саясатын дамытуға, сондай-ақ халықаралық қатынастар саласындағы зерттеулерде маңызды екенін алға тартады. Осылайша, мақалада BRI басқа мемлекеттердің Қытайға қазірдің өзінде өсіп келе жатқан тәуелділігін күшейтеді деген қорытынды айтылады. Оның мысалдары 2020 жылғы коронавирустық дағдарыс кезінде, ЕО-ның геосаяси осалдығы фонында Қытай гегемондық рөлін көрсетуде, экономикалық тұрғыдан осал елдерге несие беру және әлемнің қалған бөлігін медициналық жабдықтармен қамтамасыз етуде маңыздылығын тағы бір рет растады. BRI мұндай тәуелділікті азайтпайтыны анық, бұл Бейжің тұрғысынан жобаның мақсаты емес, керісінше, олар одан да терең мән-мағына беруге күш салады.

Экономикалық тұрғыдан осал елдерге несие беру және әлемнің қалған бөлігін медициналық жабдықтармен қамтамасыз ету арқылы гегемондық рөл де маңызды.

Түйін сөздер: BRI, бастама, Қытай, Еуропалық Одақ, Орталық Азия, ұлттық мүдде, қиындықтар, тәуекелдер, мүмкіншіліктер.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

А.М. Азмуханова[1*], М. Малек[2]
[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана
[2]Академия национальной обороны, Австрия, г. Вена
*e-mail: aiaz67@mail.ru

Китайская инициатива «Один пояс, один путь»: между геополитикой и коронавирусным кризисом

В этой статье рассматриваются интересы Китая в инициативе «Один пояс, один путь» в более широком контексте других стран, участвующих и не участвующих в инициативе. Таким образом, наводящим вопросом является «где неизбежные противоречия и несовместимости интересов Китая и других стран?», в связи с чем настоящий анализ сосредоточен на возможных и вероятных экологических последствиях ОПОП (BRI) в мире. Следовательно, параметры BRI рассматриваются с разных точек зрения, чтобы выявить преобладающие мнения среди специалистов – от веры в определяющее влияние BRI на международные отношения до взглядов на неизбежный отказ от проекта. Тем не менее, авторы этой статьи утверждают, что проект имеет важные последствия для развития политики государств, участвующих в ОПОП, а также для исследований в области международных отношений. Таким образом, в документе делается вывод, что BRI усугубит и без того растущую зависимость других государств от Китая, примеры которой наиболее ярко проявляются во время коронавирусного кризиса 2020 г., когда на фоне геополитической хрупкости ЕС Китай в очередной раз заявил о своей гегемонистской роли, предоставляя кредиты экономически уязвимым странам и поставляя медицинское оборудование остальному миру. В результате нет никаких сомнений в том, что BRI не уменьшит такие зависимости, что не является задачей проекта с точки зрения Пекина, а наоборот, они станут еще более серьезными.

Ключевые слова: BRI, инициатива, Китай, Евросоюз, Центральная Азия, национальный интерес, вызовы, риски, возможности.

Introduction

On his visit to Kazakhstan in September 2013 President Xi Jinping unveiled his 'Chinese Dreams' of reviving the ancient Silk Route through Central Asia. Specifically, he proposed the idea of a Silk Road Economic Belt (SREB). The proposal was aimed at connectivity with Europe *via* Central Asia to increase trade between the Asia Pacific Region and Europe. Later, in October 2013 at the summit of the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN) in Indonesia, Xi put forward the idea of a Maritime Silk Road of the Twenty-first Century (MSR): To accommodate expanding maritime trade traffic, China would invest in port development along the Indian Ocean, from Southeast Asia to East Africa and parts of Europe. Together, SREB and MSR formed the One Belt One Road (OBOR) project, which has been referred to as the Belt and Road Initiative (BRI) especially since 2016 when China's Government concluded that the emphasis on the word "one" was prone to misinterpretation.

Since 2013, OBOR/BRI has already developed massively. The relevance of the topic is enormous, and it can be assumed that more and more research in political science and economics will be devoted to it in the future.

Theoretical and methodological base

Of course, the question of whether BRI is "good", "bad", or something "in-between" cannot be answered without a definition of the points of view from which the judgments are made. For China itself, of course, it seems to be advantageous, otherwise, it would not have initiated the project (as far as it is known to the authors, Beijing has never pointed to any negative aspect); and whether it is good for other countries will *also* depend on the answers to many questions, including whether these countries see the expansion of Beijing's geopolitical influence in Asia, but also in other parts of the world (including Western Europe) as positive – or not. Therefore, this paper also includes a chapter on the geopolitical component of BRI which postulates that it is pointless to separate the economic and political impacts of the project, although some observers – and especially supporters of BRI – do so or expect other analysts to do so. BRI cannot be considered a pure infrastructure project: it is an important instrument of China's world politics and should be treated as such.

Of course, the question arises as to how Chinese interests relate to the interests of other countries, both participating and non-participating in BRI. No serious non-Chinese observer claims that there

is or could be always complete convergence. "Like any other shrewd business entity, Beijing will portray its motives as altruistic while contributing to the benefit of all – a 'win-win situation' is the standard phrase. As in any economic system, however, there will be winners and there will be losers"[June Teufel Dreyer, 2019]. But where are the inevitable contradictions and incompatibilities of the interests of China and other countries? This question is eminently important for practical politics and therefore also important for the research of BRI in political science – if the discipline, of course, does not want to retreat into the proverbial "theoretical ivory tower". This question is examined from various angles in this article.

As far as the time horizon is concerned, BRI is set for decades, i.e. it reaches into a future in which none of the present-day politicians will be in office. It is therefore naturally possible (or rather likely) that the project will change to a greater or lesser extent over time.

Of course, even the most serious analysis today cannot say exactly what effects, advantages and disadvantages BRI will have in the coming decades; one can only try to point out some tendencies, which can, of course, be massively influenced or even interrupted at all by "black swans" in the sense of Nassim Nicholas Taleb, i.e. unforeseeable events such as the global Coronavirus crisis in 2020, which is also addressed in this paper.

Beijing is primarily promoting increased development of the economy and infrastructure. At least in Western Europe (in Central and Eastern Europe this may be seen in a different light) this is no longer considered "good" on its own: the "endless" economic growth was – at least until the coronavirus crisis – increasingly questioned in political and media discourse in favor of environmental policy considerations. Therefore, this paper also examines considerations of possible to probable environmental implications and consequences of BRI.

Some parameters for BRI from China's perspective

The Chinese leadership set two centenary goals to be achieved by 2021 and 2049, marking the centenaries of the foundation of the Communist Party and the People's Republic respectively. By 2021, the Government aimed "to build a moderately prosperous society in all respects" with an emphasis on targeted poverty reduction and alleviation measures. By 2049, the Government aims to "build a modern socialist country that is prosperous, strong, democratic, culturally advanced and harmonious"[Constitution, 2017]. The achievement of these two goals, enshrined in the Communist Party's Constitution, will shape China's long-term political and economic plans; and they are designed to bolster the Party's legitimacy to rule the country.

Some of BRI's objectives have a domestic political nature. Thus, according to Chinese officials, BRI will enhance transport links within China which will promote growth in underdeveloped Central and Western provinces such as Xinjiang (its cities of Urumqi, Kashgar, and Khorgos will be at the center of many of the proposed routes), Gansu, Ningxia, Guangxi, and Yunnan. That would not only boost the overall *Gross domestic product (*GDP) but also reduce regional economic inequality and thus migration into the coastal areas. A presumed economic boom in Xinjiang is also seen by Beijing as the best way to combat the rise of Islamic extremism and separatism among the ethnic Uighurs in that region.

In 2013, China's foreign exchange reserves were approaching $4 trillion. It seemed a brilliant idea to use some of the foreign exchanges to invest in infrastructure. Coupled with the use of Chinese contractors and materials, BRI was also designed to help to solve China's problem of excess capacity in its steel, cement, and construction industries. In this case, Beijing would use BRI as a way to ship its domestic overproduction offshore.

Foreign recipients of Chinese investments in the BRI framework are effectively financing Beijing's efforts to manage certain internal economic issues. Some Western observers think that BRI is as much a domestic initiative meant to address structural weaknesses in the Chinese economy as it is a grand foreign-policy strategy. "Understood this way, the Belt and Road Initiative reveals Chinese weakness rather than strength."[Ethan B., 2019] However, this is almost certainly a minority position in political science, which the authors of this article decidedly do not share. It is more plausible to regard BRI as China's cornerstone of an assertive foreign policy. "For Xi, BRI's architect, this vast project spanning half the globe with infrastructure links connected to Beijing represents his vision to project Chinese power and influence."[Minxin Pei, 2019]

Through BRI, Beijing aims at promoting a whole range of its interests. The protection of resources such as oil, gas, uranium, copper, and gold is a key motive, along with the setup and expansion of new trade routes and sales markets. Jin-Yong Cai, former head of the International Finance Corporation, said that the BRI intends to open new markets for Chinese goods, shoring up the country's economy against any potential slowdown in demand from Eu-

rope or the United States. According to him, China is "leveraging their capital to get involved in helping (other) countries to get wealthier so they can become customers of Chinese products."[CNN, 2017] And following the prognosis of the (pro-Chinese) American futurologist John Naisbitt, China wants to make its yuan the "reserve currency" at least for the participants of BRI. This is part of Beijing's export strategy within the BRI framework [Doris..., 2019].

Parallel to its economic and political rise, China is integrating less and less into the existing international system with its rules and traditions. Instead, Beijing is increasingly demanding that this system adapts to China and the conditions it sets. Under Xi, China actively seeks to shape international norms and institutions and asserts its presence on the global stage. The BRI is an important part of these efforts. With this project, Beijing does not only want to passively "consume" globalization but actively design it according to its intentions, making use of what many politicians and scholars describe as a (partial) "withdrawal" of the U.S. from world politics: this would free "spaces" and "zones of influence" which China is now seeking to occupy – also and especially through BRI [Ibid, 2017].

As a permanent member of the UN Security Council, China cannot be denounced there. And it does not submit to the judgments of independent bodies if it considers that this is incompatible with its interests. This was demonstrated, for example, in 2016 by a ruling of The Hague-based Permanent Court of Arbitration in favor of the Philippines on territorial disputes in the South China Sea (the so-called "*South China Sea* Arbitration").

Geopolitical aspects

Among today's leaders, Xi Jinping seems to be the only one who has a *grand design* for world politics and who is determined to realize it with a *grand strategy* (although not in the sense of specifying exactly what is to be implemented, by whom, when, and how). His geopolitical design appears under the BRI banner. Originally, "Belt and Road" was only intended to connect the vibrant economic centers of East Asia with Western Europe and the coastal region of East Africa. In the meantime, Xi has practically turned his attention to the whole world. Therefore, BRI cannot be considered independent of China's geopolitical ambitions: any such separation would lead to distorted or wrong conclusions. Kazakhstani scholar Sultan Akimbekov stressed China that "economic projects are very closely – sometimes too closely – intertwined with geopolitics."[Sultan Akimbekov, 2016] But at the same time, it is hard to deny that little attention is paid in the EU – and specifically in Western Europe – to the geopolitical dimension of BRI.

The idea behind the BRI-driven integration of Eurasia is a lasting change in the existing global political balance of power. Even some publications in the West, which explicitly promote BRI, admit that China "claims to exert global influence, even though the road to becoming a world power is still long."[Michael Schaefer, 2016] And Foreign Minister Wang Yi told the press in Beijing on the sidelines of the annual session of the People's Congress in 2018 that China wants "to create a new type of international relations."[Quoted from, 2016] In this context, Beijing hopes that BRI will restructure international relations according to its interests: The project aims to turn China during the first half of the 21st century into a power against whose will no somehow significant political and economic decisions can be made anywhere in the world. There are, however, attempts to present BRI as an essentially "defensive" project. Thus, the director of the Chinese Institute for Maritime Security and Cooperation, Dai Xu, described the *status quo* after the end of the Cold War between the U.S. and the USSR three decades ago as "unstable and unbalanced". According to him, the Eurasian continent is "surrounded in a C-shaped encirclement movement by America and its allies, the EU and Japan". The balance could only be restored if the "encircled powers", meaning China, Russia, and Iran, "make a common cause and thus contrast external pressure with internal pressure"[Mark Siemons, 2014]. But in the meantime, Chinese ambitions in the context of BRI extend far beyond Eurasia and the East Coast of Africa, even to Greenland (as part of a "polar silk road"[John Simpson, 2018]) as well as to Latin America and the Caribbean.

The Hamburg weekly *Die Zeit* (*Time*), which is widely read in German-speaking countries, stated in 2019: "Beijing's Silk Road project is not as harmless as it looks. With its grants, loans, and complete financing packages, China is creating spheres of influence around the globe." Beijing

"is claiming zones of influence for itself, in which not only highways, railway lines, and power grids are at stake, but also dominant structural power. Increasingly, it is shaking up the international system that emerged after the Second World War. They want to create a new world order."[Theo Sommer, 2019]

However, it should be kept in mind that such – and many other – critical statements in Western European media do not change anything about China's

policy or "only" the policy of Western countries towards BRI.

Of course, the geopolitics of a giant project like BRI are complex. It has to be considered that in Central Asia and the South Caucasus region, Russia has historically played a huge role, and it retains an active presence there. The possibility of greater Chinese involvement could, at least in theory, help to strengthen these countries *vis-à-vis* Russia and provide a strategic hedge by enabling them to diversify their relationships with major international powers. For its part, Russia continues to cast a covetous eye toward Central Asia, where it has lost much of its former influence following the collapse of the Soviet Union. But Moscow aspires to re-expand its impact. One of its main instruments in the region is the Eurasian Economic Union (EAEU), established in 2015, which (apart from Russia itself) includes Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Armenia.

But all this does not mean that Chinese and Russian ambitions in Central Asia (or in other regions of the former USSR covered by BRI) "must" collide in the foreseeable future. Presumably, the exact opposite is likely to be the case. China and Russia are certainly looking together in the same direction with equal yearning toward Eurasia. Both powers perceive the Western presence on opposite sides of the Eurasian landmass – U.S. alliances and presence in East Asia for China; NATO and the EU's normative power for Russia – as threatening to contain and ultimately undermine them. Chinese experts draw a direct connection between acquiring a dominant position over Eurasia and the reshaping of the world order. Variants of the British geographer Halford J. Mackinder's observation that "whoever controls the world island [= Eurasia] rules the world" can, for example, be found in the writings of Wang Xiaoquan, the Secretary-General of the Belt and Road Research Centre at the Chinese Academy of Social Sciences. Wang Xiaoquan advocates a closer Chinese-Russian partnership over Eurasia, in particular, because "whoever can guide the Eurasian process can lead the construction of a new world order" [Nadège Rolland, 2019]. Wang Yiwei, Director of the Institute of International Affairs of the Renmin University Beijing, emphasized that one of BRI's goals is to "keep Russia in" and to make Russian development projects in the Far East, the EAEU, the Shanghai Cooperation Organisation (SCO) and even the Collective Security Treaty Organisation (CSTO) "compatible"[Wang Yiwei, 2016]. But some Russian voices, on the contrary, complained that BRI "practically bypasses" Russia [Ruslan S., 2016]. And the consideration of the CSTO is interesting insofar as it is a (hardly known in the West) Russia-led military alliance of seven former Soviet republics.

Chinese Government advisor Yang Jiemian of the Institute of International Studies in Shanghai wrote that the idea of a "common destiny", about which Xi Jinping usually speaks on his trips to BRI countries, goes far beyond "mere geostrategic and geopolitical cooperation" as it is known [Siemons, 2014]. – How could this be understood? Could China one day (also) want to "export" not only goods but also its political system to other parts of the world *via* BRI? And how could the countries at their "other ends" react? China's "skepticism" towards what it perceives as "Western" political systems and values is well-known and not concealed. At some point in the future, Beijing may well try to "offer" its political system not to Western Europe or North America, but to former Soviet republics and Third World countries. And according to a German weekly magazine, some presidents especially in Africa try to imitate what they call the "Chinese success model" – "often to the applause of many of their citizens"[B. Grill..., 2019].

In its document "EU-China – A strategic outlook" of 12 March 2019, the EU, which is usually "over-cautious" in its official documents, refers to China as an "economic competitor in the pursuit of technological leadership" and a "systemic rival promoting alternative models of governance"[EU-China, 2019]. This view stems from the EU's concern about the fact that China's development has not transformed into the adoption of economic and political governance models prevailing in Europe, but rather into the strengthening of a markedly protectionist party-state system.

The externalization of China's political system seems to be already underway, even though this is a long-term process. Since 2014, the Communist Party has hosted annual summits in Beijing, inviting political party leaders from around the world to hear about how it governs China. And Wang Xiaohong, an academic from the party-backed Central Institute of Socialism, mentioned political systems with fractured societies, inefficient governments, and "endless power transitions and social chaos" as in the countries of the former Soviet Union and North Africa after the Arab Spring. He argued that "the new type of political party system [in China] has overcome all sorts of problems that the old [one] can't overcome."[Zhiping Huang, 2018]

Political tensions and crises as possible obstacles for BRI

At the opening of the BRI Summit in Beijing in May 2017, Xi Jinping made an indirect but clear statement to 29 heads of state and government and ministers from 110 countries about the geopolitical risks of the Chinese initiative and its unstable environment. According to him, many parts of the ancient Silk Road, where once "milk and honey used to flow," are now crisis areas "full of turmoil." And: "These "hot spots must be defused politically."[Johnny Erling, 2017] As a matter of fact, BRI-related initiatives target or traverse some of the world's most contested territories: from the Chinese province of Xinjiang to Jammu-Kashmir, the Myanmar-Chinese border, the South China Sea (the future of relations between China and Taiwan is unclear; Beijing has repeatedly announced that it will take military action against possible Taiwanese independence), to the Indian Ocean and the Middle East. Europe is also not without political crises that could influence BRI: Ukraine has made it clear that it is not willing to participate in projects that would require cooperation with Russia.

South and Southeast Asia were and/or are home to a disproportionate number of the world's national self-determination movements, such as the Timorese in Indonesia and Assamese in India, and virtually all of them have used violent means to contest state claims to rule. The China-Pakistan Economic Corridor (CPEC) plans to link the Western Chinese city of Kashgar to Pakistan's warm-water deep-sea port at Gwadar. This project, worth more than $60 billion, will need to cross territory populated by marginalized ethnic minorities in both states – the Uighurs, mentioned above, and the Balochs in Pakistan (in November 2018, separatist militants from the so-called Balochistan Liberation Army, which opposes Chinese investment projects in Western Pakistan, killed several people in an attack on the Chinese consulate in the Pakistani port city of Karachi). BRI-related projects also affect the contested Jammu-Kashmir region, namely the Pakistan-controlled part claimed by India. India perceives intensified Pakistani and Chinese activities in Jammu-Kashmir as a threat to its interests just as much as an increasing Chinese naval presence in the Indian Ocean. In Jammu-Kashmir two nuclear powers, India and Pakistan, face each other in the shadow of a third, larger nuclear power – China – with its ambitions in the region. Time and again there are minor military clashes between the Indian and Pakistani military and, much more dangerously, between Indian and Chinese forces. Thus, in May 2020 officials quoted by the Indian media said that thousands of Chinese troops have forced their way into the Galwan valley in Ladakh (Kashmir). In 2017, India and China were already engaged in a similar stand-off lasting more than two months at the Doklam plateau, a tri-junction between India, China, and Bhutan.

China, as New Delhi sees it, is using its BRI-related investments to turn Pakistan into a "vassal state" to "contain" India without appearing itself. From India's point of view, China is fine with Pakistan waging an endless war against India, with border skirmishes or attacks in Kashmir. New Delhi alleges that, when Pakistan comes under international pressure for supporting terrorists, the Chinese protect their ally from condemnation. India also doubts that transporting goods over the world's highest mountain massif to Gwadar can be cheaper than using existing sea routes and suspects that China is interested in a naval base in the Arabian Gulf. – For India, BRI has become the epitome of China's hegemonic policy covering all of Asia. It is doubtful, however, whether New Delhi can develop a successful strategy against this perceived Chinese dominance. It is planning closer cooperation with Japan with joint infrastructure projects from East Africa to Iran and Southeast Asia to compete with BRI, but so far these are only vague ideas. But in May 2020, India and Australia signed a pact signed strengthen military ties. This happened, obviously, against the backdrop of tensions in the South China Sea, where China has been fortifying its positions on disputed islands.

The ongoing unstable situation in many parts of the Middle East may also have implications for BRI's projects in the region. Even if the "Islamic State" terrorist organization seems to have been (almost) neutralized, for the time being, the Kurdish conflict in Southeastern Turkey, the civil wars in Syria and Yemen, the massive weakness of the state in Lebanon, the antagonism between Iran and Saudi Arabia, etc. will continue. This could, for example, jeopardize a planned railway line from China *via* the Middle East to Europe.

Could BRI help to solve such crises – simply because the economic incentives (in China's opinion) for all conflicting parties in different regions are so high that they do not want to risk them over political and military conflicts? China generally argues with a "stability" that is increased or even created by the BRI. However, there are, of course, very different types of stability – for example, one based on a balance of interests and one based on the hegemony of a power – regional or global.

Some observers do not rule out the future that Beijing may want to make a "virtue" of the "necessity" of instability in some regions through which BRI is supposed to operate insofar as it could seek to establish military bases – with the indication that BRI projects must be protected. It is an "open secret" that Chinese troops are stationed in Pakistan-controlled parts of Kashmir. And in 2017, China opened its first overseas naval base in Djibouti (although the U.S., France, Italy, and even Japan also maintain bases in this small Northeast African state, strategically located at the mouth of the Red Sea).

Some environmental policy issues

The BRI has a huge potential impact on the environment. Thus, many of its projects traverse ecologically important areas that lack adequate protection, presenting a wide range of risks to the local environment and social fabric. Scientists, including ones from China's Academy of Sciences, drew attention to an ecological aspect of BRI that has so far received little attention in politics: the acceleration of trade and transport envisaged by BRI is likely to promote alien species invasions, one of the primary anthropogenic threats to global biodiversity [Xuan Liu, etc., 2019].

But much more attention from the international public, especially in Western Europe and North America, is being paid to climate change. The Institute of International Finance, a research group that analyses risks for large Western banks, has reported that 85 percent of BRI's projects can be linked to high levels of greenhouse gas emissions [Andrew Chatzky, 2020]. In China, these emissions have multiplied since 1990. The country does not intend to start emitting less gas until 2030. And the question is how even this is to be achieved, given that numerous coal-fired power plants are planned in China and abroad as part of BRI [Christoph von Marschall, 2019]: As of 2019, more than 70 percent of all coal plants built today are reliant on Chinese funding. Since 2013, BRI has committed over $50 billion in state finance to build 26.8 Gigawatts of overseas coal facilities across 152 countries. China is bankrolling up to 60 proposed coal power plants in Asia, Europe, Africa, and South America, and together they will emit as much CO2 as all of Spain [Burning concerns..., 2020].

However, asking China questions about all this is very "unpopular" in Western Europe – also and especially in those circles that consider the fight against climate change to be by far the most important task of the present day and who demand that fossil fuels such as oil, gas, and coal be abandoned because they are responsible for the majority of CO2 emissions. It is not entirely clear how Western European countries which want to subordinate everything to the fight against climate change can participate in BRI.

The possible impact of the coronavirus crisis in 2020 on the BRI

The appearance of the coronavirus has, at least according to the prevailing opinion in Western Europe, dealt a severe blow to the belief in the "predictability" of the world, from which the BRI ultimately resulted. However, China seems not to have suffered such a blow; at any rate, it would not have been known up to now that it wants to downsize or even abandon BRI because of the virus crisis. In the opinion of some observers, even the opposite could happen. And the *Global Times*, a newspaper closely tied to the Chinese Communist Party, proclaimed in April 2020 that Beijing "is expected to lead the global economic recovery."[Global Times, 2020] So, China could try to exploit the coronavirus-induced economic crisis to expand the BRI investment campaign through a flood of loans to the growing number of nations in need around the world. Jia Jinjing, an Assistant Dean at Beijing's Renmin University, said that the "reconstruction of the global industrial chain and the global supply chain after the pandemic is also expected to bring greater opportunities for BRI participants."[Guy Taylor, 2020]

The crisis may provide Beijing with an opportunity to gain new inroads in Third World countries, which otherwise may have viewed China's offers of aid and infrastructure financing with ideological or economic suspicion. But on the other hand, Beijing already faces mounting calls to reschedule loans for shipping hubs, electrical plants, and transport links that look unsustainable as economies struggle and globalization slow. The BRI's reliance on Chinese workers could also draw greater opposition from local populations worried about fresh waves of coronavirus infections.

However, there are also quite different scenarios. For example, some observers believe that the economic decline caused by the coronavirus crisis around the world, including in China itself, will result in much less money being made available to BRI than originally planned. And it is therefore possible that many sub-projects under the BRI will either be considerably delayed or cannot be implemented at all [Ashutosh Pandey, 2020].

In a telephone conversation on 16 March 2020 with Italian Prime Minister Guiseppe Conte, whose country was particularly hard hit by the coronavi-

rus, Xi Jinping spoke of a "Silk Road of Health". The Chinese discourse, which was communicated to the world, was intended to illustrate that the fight against the virus and even the fate of humanity lay in China's hands. Beijing "formulated its claim to leadership in a leaderless world."[Roderick Kefferpütz, 2020] Few incumbent Western politicians dared to actively oppose this (but former Danish Prime Minister and former NATO Secretary General Anders Fogh Rasmussen wrote that China was trying to "use the Covid crisis to its geopolitical advantage"[Anders Fogh Rasmussen, 2020]). Western policy and public opinion also largely ignored the more or less serious quality shortcomings of some of the medical equipment that China supplied to Europe in the first half of 2020.

Chinese loans for the world

One of the biggest concerns when it comes to the BRI is that countries may end up taking on more debt than they can handle to build projects under the initiative. Many non-Chinese experts warn that in the event of payment difficulties for Chinese loans, Beijing could gain major influence in the countries concerned – either through deals that are then concluded or by giving Beijing control over important facilities such as energy supply and transport infrastructure. This would also enable Beijing to curb the influence of other countries and organizations even more than it already has.

The inability of a host country to meet the loan terms China offers could result in national revenue streams or assets being turned over to Chinese management and/or ownership, which would raise significant concerns about state sovereignty. Many politicians and managers in the Western Balkans as well as in parts of the former Soviet Union and the Third World see only the money that can allegedly or actually be made with China and BRI and neither the geopolitical implications nor the fact that they are getting massively into debt with Beijing in connection with the huge infrastructure projects; allegedly, countries in the Western Balkans have already asked the EU whether it could "help" to repay debts to China. This, however, means that it would once again be a net contributor to EU member states (including Germany and Austria) that would have to support poorer members – this time to prevent parts of their strategic infrastructure from falling into China's hands.

But it has to be acknowledged that Chinese loans alone have not triggered the problem of overindebtedness in many (especially Third World) countries. Most debts were historically accumulated by loans from the World Bank, the Asian Development Bank, and other institutions. So, China is an additional factor that is *deepening* an already existing problem. It has already overtaken the World Bank as the largest lender to developing countries in 2011. Since then, Beijing has held this position consistently [Die Presse, 2019].

In Western European politics and research, different countries indebted to China have inevitably received varying degrees of attention. Regularly addressed is Sri Lanka, which racked up an unsustainable debt burden of over $8 billion to Chinese construction firms building the strategically important, BRI-financed port of Hambantota, prompting the Colombo-based Government to grant China a 99-year lease on the facility and 15,000 acres of land around it at the end of 2017. This transfer gave China *de facto* control of territory just a few hundred kilometers off the shores of rival India. It is a strategic foothold along a critical commercial and military waterway.

Then Malaysian Prime Minister Najib Razak 2016 offered the Chinese a contract for the construction of pipelines, railway lines, and other infrastructure projects, which Beijing wanted to implement as part of the BRI. The investment volume amounted to around $34 billion. The projects were to be planned by Chinese state companies and financed by Chinese banks. Najib is also said to have offered Beijing that its warships would be allowed to use two Malaysian ports in the future. This would have increased the People's Republic's military influence in the South China Sea. But the access to the ports was never granted, and the infrastructure projects were never implemented either: In mid-2018, Malaysian Prime Minister Mahathir Mohamad canceled the mega projects, citing concern over loan corruption and the risk of being trapped by high-interest Chinese debt [Taylor, 2018].

According to one estimate, African nations alone owe China $145 billion, with $8 billion in payments due in 2020 [Shashank Bengali, 2020]. The portal *China Investment Global Tracker* provides data that from 2005 to 2018 Beijing invested almost $300 billion in sub-Saharan Africa. In many cases, the plants and factories, railroads and roads, air and sea ports, power plants, etc., built with Chinese money, not only remain owned by China: Only workers and employees brought in from China work here, as the locals are used mainly for the most low-paid work [Александр Гостев, 2019]. – Chinese involvement in Africa is extensive and multi-faceted; only a few aspects regarding selected countries can be mentioned here.

Over the past decade, Djibouti has taken on $1.2 billion in loans from China to finance a free trade zone, deep-sea port, railway and water pipeline to Ethiopia, and other projects. Djibouti's total debt to China has spiraled to over 100 percent of its annual GDP [Taylor, 2019]. In 2019, Tanzania's President John P. Magufuli canceled a Chinese loan of $10 billion signed by his predecessor, Jakaya Kikwete, with Chinese investors to construct a port at Mbegani creek in Bagamoyo, just north of Dar-es-Salaam, East Africa's largest city. The terms of the project included a guarantee of 30 years and a lease of 99 years; the Tanzanian Government should "not question whoever comes to invest there once the port is operational."[Abishek Mishra, 2019] Already in 2018, Sierra Leone's President Julius Maada Bio suspended a $400 million airport construction agreement with China. He was quoted to have said that "it is uneconomical to proceed with the construction of the new airport when the existing one is grossly underutilized"[Ibid, 2020].

In South America, too, the experience with Chinese projects was not entirely untroubled. In 2016, China's state-owned construction company Sinohydro completed the Coca Codo Sinclair hydroelectric power plant in the jungle on the Coca river in Ecuador. However, soon thousands of large and small cracks appeared in the dam. In addition, due to the poor quality of the dam locks, farmers downstream of the river periodically suffer from floods. A loan of $1.7 billion from the Chinese Export-Import Bank for this hydropower plant costs Ecuador $125 million a year in interest payments alone. In total, since 2010, Ecuador has borrowed over $20 billion from Beijing. One of the conditions of the Chinese loan was that Ecuador had to transfer more than 80 percent of its oil exports to China within five years as a payment [Gostev, 2020].

Precise figures on China's lending for BRI projects are difficult to obtain. However, there have, of course, been attempts to make serious estimates of the volumes of loans granted. A report compiled by one U.S. and two German economists concluded that about one-half of China's lending to developing countries is not recorded in the main international databases used by researchers and practitioners alike and that these "hidden" debts "pose serious challenges for country risk analysis and bond pricing for the affected countries."[Sebastian Horn..., 2019] Olaf Scholz, German Finance Minister at that time (who is certainly no "anti-Chinese" politician) even suspected that Beijing itself does not have a real overview of its loans, because they are granted by the central government as well as by regional governments, companies, and banks [Lost China.., 2020].

Beijing has never made a secret of the fact that BRI emanates from the Chinese state, is carried out by state enterprises, and is financed by state banks. Some observers suspect that Beijing is in the process of a financial "overreach". Since 2008, China's total debt has been growing at annual rates of around 20 percent and thus much faster than the economic performance. From 2008 to 2016, the debt of the state, companies (excluding the financial sector), and private households rose by around 100 percent of the GDP. Over this period, the debt increased from 135 percent of the GDP to at least 235 percent (some sources mention an even stronger increase and put the total debt at almost three times the annual economic output) [Heribert Dieter, 2019]. This high and rapidly growing debt not only endangers China's domestic political stability but could have implications in the realm of international security policy. There have also been warnings from within the country. Thus, People's Bank of China (the central bank) Governor Zhou Xiaochuan wrote in the journal *China Finance* that his country cannot be a solo performer in infrastructure financing [Erling, 2018]. Other Chinese bankers followed suit to a greater or lesser extent. It was sometimes suspected in the West that many Chinese have also begun to grumble about the vast sums being invested abroad despite economic troubles at home. But no significant protests on the streets of major cities against the spending on the BRI in China itself were reported. However, China is not a country in which public opinion would have a major influence on leadership policy – although in this specific case it would first be necessary to define and examine what "public opinion" actually is and how it manifests itself (certainly quite different from the EU or North America). The available data leave no doubt that the Chinese take a very positive view of their own country: according to a 2017 BBC survey, 88 percent consider China's influence in the world to be positive, which naturally leads to the (rhetorical) question of why they should then protest against BRI [Sharp Drop, 2017].

The Managing Director of the International Monetary Fund (IWF), Christine Lagarde, has repeatedly warned of a new financial crisis emanating from the Third World, which could be triggered by China's non-transparent lending activities. In many developing countries, according to Lagarde, the debt has reached unsustainable levels. She urged China to join the Paris Club, which sets transparency rules for the granting of state loans and takes action if they become uncollectible [Transcript of..., 2019].

A Few Other Possible Effects of BRI

Stephan Barisitz, Senior Economist of the Economic and Analysis and Research Department of Austria's National Bank (the country's central bank), said that the BRI could intensify trade and investment relations between China and Europe, increase economic growth and, "in the best case", contribute to reducing unemployment, which is relatively high in many European countries. If other countries along BRI benefit from modernizing their infrastructure, this could also stimulate the diversification of European economic relations [Svetlana Nenadovic, 2019]. Nevertheless, the BRI's economic calculus may be more complicated than it initially had appeared. Closer integration with global trade routes could also mean more foreign competition, potentially threatening local jobs and industries. And, as mentioned above, Chinese companies in many cases bring their employees with them, meaning the projects may not create as many jobs as the host countries originally assumed. Even Naisbitt admits that many Chinese infrastructure projects abroad – and especially in Africa – tend to employ predominantly Chinese workers. And many small Chinese companies, as Naisbitt puts it, would "aggressively" enter the market and compete with long-established African companies [Naisbitt.., 2018 Alexander Cooley, 2016].

As can be seen, for example, in the well-known Corruption Perception Index of the NGO Transparency International, many key countries targeted by the BRI, especially in the Third World are prone to economic and political instability and corruption. "The 'development equals stability' equation emphasizes almost exclusively on the 'hardware' of development, but it ignores the 'software' that is necessary for development – namely how to overcome problems of graft, informal barriers, and rent-seeking that plague the [BRI-related] region."[Naisbitt.., 2020]

China likes to highlight that the BRI could also be used for cultural exchange between different countries and continents. However, the attraction to Chinese culture abroad has so far remained rather limited, which certainly has to do with the complex language and problems of transferability of the country's non-European culture. Here India, with its "Bollywood" films, has considerably more influence, not to mention the U.S.

Conclusion

Beijing plans in the long term, it thinks, as China experts do not get tired of repeating, "in dynasties". Not only does China not hide its aim of overtaking the U.S. as a superpower until 2049, it openly pursues it. In the opinion of the authors of this paper, however, this could be done much earlier. This is what U.S. ex-President Donald Trump was "working on", albeit unintentionally.

The spectrum of assessments of BRI, even among China specialists, is broad: One extreme is the view that this project could increasingly "structure" international relations in the decades to come, and the other extreme is the opinion that the BRI sooner or later will be "dropped" by Beijing because it inevitably becomes too expensive. But the authors of this paper are inclined to Naisbitt's opinion that a failure of BRI "is not foreseen in Chinese thinking and is not even conceivable from a domestic policy perspective"[Alexander Cooley, 2016]. The policies of those states that would have to determine their relationship with BRI (and that is the vast majority of states in the world), as well as research into international relations, will therefore not be able to avoid dealing intensively with this project for the foreseeable future. The attitude of international financial organizations towards BRI will also have to be taken into account: the IMF is concerned that the non-transparent granting of loans by China could lead to payment difficulties for newly developing countries.

It remains to be seen how the coronavirus crisis since early 2020 will affect China, its global political ambitions, and specifically the BRI. But the crisis has "shown the geopolitical vulnerability and fragility of the EU. It has turned Europe into a chessboard on which the major powers play their hegemonic roles. [Naisbitt and Brahm, 2019] Diseases do not pause in geopolitical competition, they shape it."[Kefferputz, 2020]

Many European and North American countries have long since become massively dependent on China in many areas, including medical equipment: They simply no longer produce many important things themselves and instead buy them in China because it is much cheaper there. And there is no doubt that BRI will not reduce such dependencies – that is not the task of the project from Beijing's perspective: Rather, they will become even more severe.

References

Alexander Cooley. The Emerging Political Economy of OBOR. The Challenges of Promoting Connectivity in Central Asia and Beyond. Center for Strategic & International Studies, October 2016. – 10 p.

Ashutosh Pandey. Corona bringt Chinas Seidenstraßen-Projekt in Bedrängnis [Corona puts China's Silk Road project in jeopardy]. Deutsche Welle. [Электронный ресурс]. – 18 April 2020. – URL: https://www.dw.com/de/corona-bringt-chinas-seidenstraßen-projekt-in-bedrängnis/a-53163928 (Accessed 05.06.2020).

Andrew Chatzky and James McBride. China's Massive Belt and Road Initiative. Council on Foreign Relations. [Электронный ресурс]. – 28 January 2020. – URL: https://www.cfr.org/backgrounder/chinas-massive-belt-and-road-initiative (Accessed 13.05.2020).

Burning concerns with China's coal projects in Africa. IEA. [Электронный ресурс]. –27 January 2020. – URL: https://www.iea-coal.org/burning-concerns-with-chinas-coal-projects-in-africa/ (Accessed 04.06.2020).

China to take a global leader in economic recovery: analysts. Global Times. [Электронный ресурс]. – 11 April 2020. – URL: https://www.globaltimes.cn/content/1185241.shtml (Accessed 05.06.2020).

Constitution of the Communist Party of China. Revised and adopted at the 19th National Congress of the Communist Party of China on October 24, 2017. [Электронный ресурс]. http://www.xinhuanet.com//english/download/Constitution_of_the_Communist_Party_of_China.pdf (Accessed 31.05.2020). – 4 p.

Ethan B. Kapstein and Jacob N. Shapiro. (2019).Catching China by the Belt (and Road). How Washington can beat Beijing's global influence campaign. Foreign Policy. [Электронный ресурс]. – 20 April 2019. – URL: https://foreignpolicy.com/2019/04/20/catching-china-by-the-belt-and-road-international-development-finance-corp-beijing-united-states/

Minxin Pei. (2019). Will China let Belt and Road die quietly? Xi's global investment program faces domestic criticism amid economic and fiscal worries. Nikkei Asian Review. [Электронный ресурс]. – 15 February 2019. – URL: https://asia.nikkei.com/Opinion/Will-China-let-Belt-and-Road-die-quietly?fbclid=IwAR2KqimmYfeFUcFjhtmahFaPOQidoGeYKzzsJruUd0IhVF-BOykzin_cVGYo (Accessed 09.06.2020).

Quoted from James Griffiths. Just what is this One Belt, One Road thing anyway? CNN. [Электронный ресурс]. – 12 May 2017. – URL: https://edition.cnn.com/2017/05/11/asia/china-one-belt-one-road-explainer/index.html (Accessed 31.05.2020).

Doris and John Naisbitt, Laurence Brahm. Im Sog der Seidenstrasse. Chinas Weg in eine neue Weltwirtschaft [In the wake of the Silk Road. China's path to a new global economy]. Stuttgart 2019. – 143-144 pp.

Ibid. – 22 p.

Sultan Akimbekov (2016). Die chinesische Initiative und die Infrastrukturprojekte Kasachstans [The Chinese initiative and Kazakhstan's infrastructure projects]. WeltTrends, no. 116, 42-46 pp. – Here 44 p.

Michael Schaefer. (2016).Wei Shen and André Loesekrug-Pietri, Diplomatie mit neuen Mitteln. Chinas „Neue Seidenstraße" sollte strategische Priorität der EU sein [Diplomacy with new means. China's "New Silk Road" should be an EU strategic priority]. Internationale Politik – IP, no 1, 78-87 pp. – Here 87 p.

Quoted from: China will "neuen Typ internationaler Beziehungen" [China wants a "new type of international relations"]. Die Presse. [Электронный ресурс]. – 8 March 2018. – URL: https://diepresse.com/home/wirtschaft/economist/5384673/China-will-neuen-Typ-internationaler-Beziehungen (Accessed 08.06.2020).

Quoted from: Mark Siemons. Eine neue Seidenstraße. Warum China bald bis Duisburg reicht [A new Silk Road. Why China will soon reach Duisburg]. Frankfurter Allgemeine Zeitung. [Электронный ресурс]. – 1 July 2014. – URL: https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/eine-neue-seidenstrasse-warum-china-bald-bis-duisburg-reicht-13019118.html?printPagedArticle=true#pageIndex_2 (Accessed 08 06 2020).

John Simpson. (2018). How Greenland could become China's Arctic base. BBC News. [Электронный ресурс]. – URL: https://www.bbc.com/news/world-europe-46386867 (Accessed 02.06.2020).

June Teufel Dreyer. (2019).The Belt, the Road, and Latin America. The CSS Blog Network. Center for Security Studies, ETH Zürich. [Электронный ресурс]. – 15 February 2019. – URL: https://isnblog.ethz.ch/international-relations/the-belt-the-road-and-latin-america

Theo Sommer. Der chinesische Masterplan. Pekings Führungswille fordert den Westen heraus [The Chinese master plan. Beijing's will to lead challenges the West]. Die Zeit. [Электронный ресурс]. – 24 January 2019. – URL: https://www.zeit.de/2019/05/china-wirtschaftlicher-aufschwung-handelsmacht-xi-jinping-masterplan/komplettansicht (Accessed 25.05.2020).

Quoted from Nadège Rolland. A China–Russia Condominium over Eurasia. Survival. [Электронный ресурс]. No. 1, 2019. – URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00396338.2019.1568043 (Accessed 08.06.2020).

Wang Yiwei. „One Belt, One Road": Die neuen Seidenstraßen. Eine chinesische Sicht ["One Belt, One Road": The new Silk Roads. A Chinese view]. WeltTrends, no. 116, June 2016, 30-35 pp. – Here 34 p.

Ruslan S. Grinberg and Iwan W. Starikow. Einiges Eurasien oder Seidenstraße [United Eurasia or Silk Road]? WeltTrends, no. 116, June 2016, 47-52 pp. – 48 p

Quoted from: Siemons, Eine neue Seidenstraße.

Bartholomäus Grill, Michael Sauga and Bernhard Zand. Die Billionen-Bombe [The trillion-dollar bomb]. Der Spiegel, no. 27, 2019, 52-55 pp. – 55 p.

European Commission and HR/VP contribution to the European Council. EU-China – A strategic outlook. [Электронный ресурс]. – 12 March 2019. – URL: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/communication-eu-china-a-strategic-outlook.pdf (Accessed 13.05.2020).

Quoted from Zheping Huang. Xi Jinping says China's authoritarian system can be a model for the world. Quartz. [Электронный ресурс]. – 9 March 2018. – URL: https://qz.com/1225347/xi-jinping-says-chinas-one-party-authoritarian-system-can-be-a-model-for-the-world/ (Accessed 25.05.2020).

Quoted from Johnny Erling. China startet sein Billionen-Projekt für die "Menschheit" [China launches its trillion-dollar project for "humanity"]. Die Welt. [Электронный ресурс]. – 15.05.2017. – URL: https://www.welt.de/wirtschaft/article164562553/China-startet-sein-Billionen-Projekt-fuer-die-Menschheit.html (Accessed 15.05.2017).

Xuan Liu etc. Risks of Biological Invasion on the Belt and Road. Current Biology. [Электронный ресурс]. – 24 January 2019. – URL: https://www.cell.com/current-biology/fulltext/S0960-9822(18)31670-1 (Accessed 04.06.2020).

Christoph von Marschall. Fridays for Future und Klimakabinett. So rettet Deutschland das Klima nicht [Fridays for Future and Climate Cabinet. This is not how Germany will save the climate]. Der Tagesspiegel. [Электронный ресурс]. – 18 September 2019. – URL: https://m.tagesspiegel.de/politik/fridays-for-future-und-klimakabinett-so-rettet-deutschland-das-klima-nicht/25027440.html?fbclid=IwAR1R_3X4tVXuwMW_EoR2hOcOzCMACExpgMzZoT4D7QIejh4zNpi1SGwKYyw (Accessed 18.09.2019).

Quoted from Guy Taylor. Inflection point: China threatens to seize the upper hand in the global influence fight. The Washington Times. [Электронный ресурс]. – 3 May 2020. – URL: https://m.washingtontimes.com/news/2020/may/3/china-belt-and-road-initiative-threatens-take-win-/ (Accessed 05.05.2020)

Roderick Kefferpütz. Corona: Eine Seuche im Wettbewerb der Systeme [Corona: An epidemic in the competition between the systems]. Zentrum Liberale Moderne, Analyse. [Электронный ресурс]. – 24 April 2020. – URL: https://libmod.de/kefferpuetz-corona-seuche-systemwettbewerb-geopolitik/?fbclid=IwAR2xh9KMHVKChGXsAy5D5udivdp5UG_yZfbu3rGfPEe_uUN9JGP-POwx1RBw (Accessed 25.04.2020).

Anders Fogh Rasmussen. Europa muss Chinas Angriff abwehren [Europe must fend off China's attack]. Süddeutsche Zeitung. [Электронный ресурс]. – 29 April 2020. – URL: https://www.sueddeutsche.de/politik/anders-fogh-rasmussen-china-europa-corona-1.4892275?fbclid=IwAR2nHD9cfHHBANarftw_5gNszaZPf4O4-jJjqEs_aO231TmBXAgQt5y0i38 (Accessed 02.05.2020).

Löst China die nächste Finanzkrise aus? Die Presse. [Электронный ресурс]. – 17 February 2019. – URL: https://diepresse.com/home/wirtschaft/international/5581179/Loest-China-die-naechste-Finanzkrise-aus?fbclid=IwAR3ASAi2Yb9LCe60DMXighCjcl1bjdUtDtNYZtVmaR-tekkFWcK0xwDLPOc (Accessed 09.06.2020).

Taylor, an Inflection point.

Shashank Bengali and Neha Wadekar. Coronavirus threatens China's Belt and Road. What happens when it wants half a trillion dollars back? Los Angeles Times. [Электронный ресурс]. – 20 May 2020. – URL: https://www.latimes.com/world-nation/story/2020-05-20/coronavirus-strikes-chinas-belt-and-road-initiative (Accessed 21.05.2020).

Quoted from Abishek Mishra. Tough conditions and unfavorable demands: Does China risk losing Tanzania's Bagamoyo port project? Observer Research Foundation. [Электронный ресурс]. – 22 October 2019. – URL: https://www.orfonline.org/expert-speak/tough-conditions-and-unfavorable-demands-does-china-risk-losing-tanzanias-bagamoyo-port-project-56891/ (Accessed 06.06.2020).

Sebastian Horn, Carmen M. Reinhart and Christoph Trebesch. China's Overseas Lending. Kiel Institute for the World Economy, Kiel Working Paper, no. 2132, June 2019 (this draft: 16 April 2020). – 42 p.

Löst China die nächste Finanzkrise aus?

Heribert Dieter. Chinas Verschuldung: Ein sicherheitspolitisches Risiko [China's debt: A risk in terms of security policy]? Bundesakademie für Sicherheitspolitik, Arbeitspapier Sicherheitspolitik, no. 1, 2019.

Quoted from Erling, China startet.

Sharp Drop in World Views of US, UK: Global Poll. BBC World Service: Poll. [Электронный ресурс]. 4 July 2017. – URL: https://globescan.com/images/images/pressreleases/bbc2017_country_ratings/BBC2017_Country_Ratings_Poll.pdf (Accessed 08.06.2020), 37 p.

Transcript of International Monetary Fund Managing Director Christine Lagarde's Opening Press Conference, 2019 Spring Meetings. International Monetary Fund. [Электронный ресурс]. – 11 April 2019. – URL: https://www.imf.org/en/News/Articles/2019/04/11/tr041119-transcript-managing-director-christine-lagarde-press-conference-2019-spring-meetings (Accessed 08.06.2020).

Svetlana Nenadovic Glusac. Bedeutung der neuen Seidenstrasse – Im Gespräch mit dem Experten von der OENB über das Phänomen „Neue Seidenstraße" [The significance of the new Silk Road – In conversation with an expert from the Austrian National Bank about the "New Silk Road" phenomenon]. Diplomacy and Commerce. [Электронный ресурс]. – 16 April 2019. – URL: http://diplomacyandcommerce.at/bedeutung-der-neue-seidenstrasse-im-gesprach-mit-dem-experten-von-der-oenb-uber-das-phanomen-neue-seidenstrase/ (Accessed 08.06.2020).

Naisbitt and Brahm, Im Sog. – 91 p.

3-бөлім

ШЫҒЫС ЕЛДЕРІ ТАРИХЫ МЕН ӘДЕБИЕТІ

Section 3

HISTORY AND CULTURE OF THE COUNTRIES OF THE EAST

Раздел 3

ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА СТРАН ВОСТОКА

ҒТАМР 17.09.91 https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v103.i4.06

А.М. Ахметова[1*], Ө. Қанай[2], А. Жүнісбаев[2]

[1]М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Қазақстан, Алматы қ.
[2]Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
Еуразия ғылыми-зерттеу институты, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: qazakhmetova@gmail.com

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ӘДЕБИЕТІН ПОСТКОЛОНИАЛИЗМ АСПЕКТІНДЕ ЗЕРТТЕУДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

Мақалада посткеңестік кеңістіктегі Орталық Азия аймағының әдебиетін постколониализм аспектінде зерттеудің өзектілігі мен маңызы және бұл аймақтағы әдеби коммуникацияның, мәдени диалогтың бір түрі – көркем аударма жұмыстарының жүзеге асырылу жағдайы қарастырылған. Автор КСРО-дан тәуелсіздік алғаннан кейін аталған аймақта әртүрлі салааралық қарым-қатынас түрлері дамығанымен, соңғы отыз жылда қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен және тәжік әдебиеті кешенді, пәнаралық салалар ыңғайында қарастырылмағанына назар аударады. Ресей империясы, кейіннен Кеңес Одағының Орталық Азия мемлекеттеріне жүргізген отаршылдық саясатын айқындаған дереккөздер негізінде аталған аймақтың тәуелсіздік кезеңіндегі көркем әдебиетінде халықтың постотарлық сана-сезімі мен психологиясы, тілі мен мәдениетіндегі трансформацияның әдебиеттегі көрініс табу жолдары талданған. Сонымен қатар мақалада Орталық Азия аймағының тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиетін тұтас қамтитын кешенді, іргелі зерттеулер жүргізілген жағдайда оның Қазақстанның әдебиеттану саласының әдіснамасын жетілдіруге, ғылыми орта мен оқырмандарға посткеңестік кеңістіктегі қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен және тәжік әдебиеті туралы жеткілікті ақпарат беруге, әдебиеттерді жан-жақты таныстыруға және отандық білім беру ісін дамытуға қосатын үлесі сарапталған.

Бірнеше дереккөздер негізінде Орталық Азия әдебиетінің бүгінгі даму үдерісі, басты бағыт-бағдарлары, өтпелі кезеңде – тәуелсіздік кезеңнің алғашқы жылдарында қоғамдық-әлеуметтік, экономикалық, мәдени-антропологиялық факторлар мен тенденциялар қалыптастырған авторлық эстетикалық-дүниетанымдық ерекшеліктер мен поэтикалық ізденістер айқындалған. Зерттеу барысында соңғы отыз жылдағы қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен және тәжік әдебиетіндегі ұқсас әдеби құбылыстар, тақырыптар, үрдістер және ақындар мен жазушылардың басынан өткен шығармашылық тоқырау кезеңдері байқалған. Сонымен қатар Орталық Азияның қазіргі әдебиетін зерттеген ғылыми жұмыстардың мақалада көтерілген мәселеге қатысты тұстары талданған.

Түйін сөздер: Орталық Азия әдебиеті, тәуелсіздік кезең әдебиеті.

A.M. Akhmetova[1*], O. Hanayi[2], A. Junisbayev[2]

[1]Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov, Kazakhstan, Almaty
[2]Eurasian Research Institute of Khoca Akhmet Yassawi International Turkish-Kazakh University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: qazakhmetova@gmail.com

The relevance of the study of Central Asian literature in the aspect of postcolonialism

The article discusses the relevance and importance of studying the literature of the Central Asian region of the post-Soviet space in the aspect of post-colonialism, as well as the state of the implementation of literary translation work – one of the types of literary communication, cultural dialogue in this region. The author draws attention to the fact that after gaining independence from the USSR, various types of intersectoral relations developed in this region; over the past thirty years, Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Turkmen and Tajik literature has not been considered in a complex, interdisciplinary sphere. On the basis of the sources that determined the colonial policy carried out by the Russian Empire and then by the Soviet Union to the states of Central Asia, the ways of reflection in the literature of the transformation of post-colonial consciousness and psychology, language and culture were analyzed in the literary literature of the period of independence of the specified region. In addition, the article analyzes his contribution to improving the methodology of literary criticism of Kazakhstan, provided that comprehensive, fundamental research covering the entire literature of the period of independence of the Central Asian region is carried out, in providing the scientific community and readers with sufficient information about Kazakh,

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Kyrgyz, Uzbek, Turkmen and Tajik literature in the post-Soviet space, comprehensive acquaintance with literature and development domestic education.

On the basis of several sources, the author's aesthetic and ideological features and poetic searches, laid down in the modern process of development of Central Asian literature, in the transition period – in the first years of the period of independence, formed by socio-social, economic, cultural and anthropological factors and trends, are highlighted. During the research, similar literary phenomena, themes, trends in Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Turkmen and Tajik literature were revealed in the last thirty years and periods of creative stagnation experienced by poets and writers. In addition, the points of scientific works that studied the contemporary literature of Central Asia, related to the problems raised in the article were analyzed.

Key words: literature of Central Asia, literature of the period of independence.

А.М. Ахметова[1], О. Канай[2], А. Жунисбаев[2]

[1]Институт Литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Казахстан, г. Алматы
[2]Евразийский научно-исследовательский институт Международного
турецко-казахского университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: qazakhmetova@gmail.com

Актуальность исследования центральноазиатской литературы в аспекте постколониализма

В статье рассматриваются актуальность и значение изучения литературы центральноазиатского региона постсоветского пространства в аспекте постколониализма, а также состояние осуществления художественной переводческой работы – одного из видов литературной коммуникации, культурного диалога в данном регионе. Автор обращает внимание на то, что после обретения независимости от СССР в данном регионе развивались различные виды межотраслевых отношений, за последние тридцать лет казахская, киргизская, узбекская, туркменская и таджикская литература не рассматривалась в комплексной, междисциплинарной сфере. На основе источников, определивших колониальную политику Российской империи, а затем и Советского Союза в отношении государств Центральной Азии, в художественной литературе периода независимости указанного региона проанализированы пути трансформации в постколониальном сознании и психологии, язык и культура народа. Кроме того, при условии проведения комплексных, фундаментальных исследований, охватывающих литературу центральноазиатского региона в период независимости, в статье ставится цель усовершенствовать методологию литературоведения Казахстана, предоставить научному сообществу и читателям достаточно информации о казахской, киргизской, узбекской, туркменской и таджикской литературе на постсоветском пространстве, чтобы дать всесторонний обзор литературы, анализируется внедрение и вклад в развитие отечественного образования.

На основе ряда источников выделены авторские эстетико-мировоззренческие особенности и поэтические изыскания, заложенные в современном процессе развития центральноазиатской литературы, в переходный период – в первые годы периода независимости, сформированные общественно-социальными, экономическими, культурно-антропологическими факторами и тенденциями. В ходе исследования были выявлены сходные литературные явления, темы, тенденции в казахской, киргизской, узбекской, туркменской и таджикской литературе за последние тридцать лет и периоды творческой стагнации, переживаемые поэтами и писателями. Кроме того, были проанализированы моменты научных работ, изучавших современную литературу Центральной Азии, касающиеся проблемы, поднятой в статье.

Ключевые слова: литература Центральной Азии, литература периода независимости.

Кіріспе

1991 жылы КСРО ыдырап, құрамындағы мемлекеттер тәуелсіздік алғаннан кейін әртүрлі саяси-экономикалық, мәдени, әлеуметтік-антропологиялық өзгерістерді бастан өткізіп, посткеңестік кеңістікте дами бастады. КСРО-ның ыдырауы әлемдік тарихи оқиға ретінде ресми мемлекеттік тәуелсіздік алған он бес мемлекетпен қоса, жаһандық елдердің даму үдерісіне де белгілі бір деңгейде әсер етті. Соның ішінде бір жағрафиялық аймақта орналасқан әрі ұқсас тарихи саяси дәуірлерді бастан кешкен Орталық Азия аймағындағы Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркіменстан және Тәжікстан сынды жас әрі тәуелсіз мемлекеттер арасында әртүрлі салалар бойынша өзара аймақтық және халықаралық деңгейдегі байланыстар арта түсті. Дегенмен саясат, сауда, экономика, су шаруашылығы, логистика және мәдениет салаларындағы қарым-қатынас дамыса да, мәдениеттің бір бөлігі/қабаты саналатын

көркем әдебиет саласындағы коммуникация үдерісі *белсенді түрде* жүзеге асырылмағаны белгілі. Әсіресе, Орталық Азия елдерінің 1991 жылдан бүгінге дейінгі көркем әдебиеті тұтас, кешенді, салыстырмалы-салғастырмалы аспектіде зерттелмеді. Сырттай қарағанда осы аймақтағы соңғы отыз жылдағы ғылыми және әдеби байланыстар жоғары деңгейде жүзеге асырылып жатқандай көрінеді. Алайда әдеби коммуникацияның көп бөлігі бұрынғы мәдени дәуірлерден бері халыққа/оқырманға жете таныс көркем шығармалардың жазылғанына және ақын, жазушылардың туғанына орай өтетін мерейтойларға қатысты болып келеді. Мысалы, қырғыз жазушысы Шыңғыс Айтматовтың немесе қазақтың көрнекті тұлғалары Абай Құнанбайұлы, Мұхтар Әуезовтің мерейтойы аясында жүзеге асатын ғылыми іс-шаралармен аударма саласы Орталық Азия аймағындағы туыстас түркі халықтарының (тәжік халқын қоспағанда) басын қосады. Ең бастысы, отаршылдық режимнен шыққан көршілес мемлекеттердің бүгінгі әдебиеті, ондағы әдеби үдерістің даму барысы мен бағыттары осы аймақтағы оқырмандарға да, әдеби ортаға да, тіпті, ғылыми көпшілікке де жете таныс емес. Орталық Азия аймағының әдебиетінде авторлар тудырған постотаршылдық поэтика үрдісі, әдеби-эстетикалық ізденістер салыстырмалы аспектіде зерттелетін болса, тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиетін объективті түрде бағалауға да мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер

Тәуелсіздік кезеңіндегі Орталық Азия аймағындағы ақындар мен жазушылардың әдеби туындылары және әдебиеттану саласындағы ғылыми-теориялық еңбектер мен интернет дереккөздері зерттеу жұмысының материалдары ретінде алынды. Нақты атап айтқанда, бүгінгі Орталық Азиядағы жазушы Мұхтар Мағауиннің «Жармақ», Қажығали Мұханбетқалиұлының «Тар кезең», Тынымбай Нұрмағамбетовтің «Мешкей», Әкім Таразидың «Мұстафа Шоқай», Нұржан Қуантайұлының «Қараөзек» және Дидар Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар» романы, Ықылас Шалғынбайдың «Бекет», «Қамал» пьесалары (қазақ әдебиеті) және «Қазіргі қырғыз поэзиясы» жинағында қамтылған қырғыз авторларының өлеңдері, ақын Алик Акмалиевтің «Герника» поэмасы (қырғыз әдебиеті), өзбек ақыны Мұхамед Салихтың «Вал-Фажр» өлеңдер жинағы қарастырылды. Сонымен қатар, қырғыз әдебиеттанушылары Осмонакун Ибраимовтың «XX ғасырдағы қырғыз әдебиетінің тарихы» оқу құралы мен Бахтияр Койчуевтің «Көпұлтты контекст ретіндегі Орталық Азия әдебиеті: орыс дискурсының тарихы (ежелгі дәуірден XXI ғасырға дейін)» монографиясында қамтылған авторлардың шығармашылығы негізге алынды. М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты жарыққа шығарған «XXI ғасырдағы әлемдік әдеби үдеріс» деп аталатын ұжымдық монография мен өзбекстандық зерттеуші Саодат Камилованың «XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басындағы өзбек әдебиетінің тұжырымдамалық моделі» еңбегі негізінде қазіргі өзбек әдебиетінің даму үдерісі жіті сараланды. Бұған қоса, тәуелсіздік кезеңіндегі тәжік әдебиеті туралы интернеттегі дереккөздер талқыланды.

Ескі дәуірлерден басталған Орталық Азия әдебиетінің (тәуелсіздік кезеңіне дейінгі) даму тарихы жайында көптеген зерттеу жұмыстары жарық көргені мәлім. Ал біздің мақаламызда тәуелсіздік кезеңіндегі Орталық Азия аймағындағы авторлардың шығармашылығын постколониализм аспектінде зерттеу қажеттігі, маңызы мен өзектілігі қарастырылады. Мақалада зерттеуге алынған мәселені интерпретациялау және талқылау мақсатында герменевтикалық, диахронды және синхронды, синергетикалық әдістер қолданылды.

Әдебиеттерге шолу

Орталық Азия аймағының бүгінгі әдебиетін постколониализм аспектінде зерттеу жұмыстарының өзектілігі айқын және маңызы жоғары. Өйткені аталған аймақтағы елдер түркілік тектен шыққан және КСРО құрамында болғанда отаршылдық саясатты бастан өткізді және бүгінде бір жағрафияда орналасқан. Қазіргі қоғамдық-гуманитарлық ғылымдардағы пәнаралық зерттеулер тұрғысынан қарағанда бұл аймақтың тәуелсіздік кезеңіндегі көркем әдебиетіне және әдеби байланыстарына арналған кешенді жұмыстардың қолға алынбағаны байқалады.

Орталық Азия аймағындағы қаламгерлердің бір бөлігі орыс тілінде жазады. Орыстілді ақын, жазушылардың шығармашылығы Қазақстанда зерттеу жұмыстарында қамтылғаны белгілі (Ананьева, 2010). Билингв қаламгерлер Орталық Азия оқырмандарына орыс тілінің табиғи байлығын тереңірек көрсетуге, белгілі бір деңгейде тіл ретінде өмір сүруіне және

мәдениеттер арасында орыс тілі арқылы диалог орнатуға атсалысып келеді. Сонымен бірге Орталық Азия аймағындағы елдердің әдеби-мәдени құндылығы да орыс тілінде сақталған (Койчуев, 2010). Қырғыз әдебиеттанушысы Б. Койчуевтің «Көпұлтты контекст ретіндегі Орталық Азия әдебиеті: орыс дискурсының тарихы (ежелгі дәуірден XXI ғасырға дейін)» монографиясында Қырғызстанның орыс тілінде жазатын және көркем аудармамен айналысқан авторларының шығармашылығына басымдық берілген. Сонымен қатар бұл аймақтың ескіден келе жатқан әдеби байланыстары мен араб-парсы және түркі мәдениетіне ортақ көркем туындылардың маңызы қарастырылған. Аталған еңбекте Орталық Азия аймағындағы өз ана тілінде жазатын (қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен және тәжік) қаламгерлердің шығармашылығы қамтылмаған. Сонымен қатар Қазақстан зерттеушілері У. Әбішева мен Э. Когайдың «Орта Азия әдебиеті. Архетиптер. Мифологемалар. Концептілер» деп аталатын монографиясында қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен және тәжік әдебиетін салыстырмалы-салғастырмалы аспектіде зерттеудің өзектілігі мен маңызы көрсетілген. Еңбекте Кеңес кезеңінде жарық көрген қазақ жазушыларының шығармалары мифопоэтикалық тұрғыда қарастырылып, көркемдік концептілер әр қырынан зерттелген (Әбішева, Когай, 2020). Тәуелсіздік тұсындағы әдебиет өкілдерінің арасынан Б. Қанапиянов, А. Жақсылықов сынды орыстілді қазақ авторлары мен өзбек жазушылары Т. Полатов, С. Вафоның және тәжік жазушысы Т. Зульфикаровтың шығармаларындағы көркемдік концептілер мен мифтік образдар талданған. Бұл зерттеуде Орталық Азия аймағы әдебиетіндегі концептілер мен мифтік мотивтерді қарастыруға басымдық берілген және санаулы авторлардың туындылары ғана қарастырылған. Келтірілген еңбектерде Орталық Азия аймағының тәуелсіздік кезеңі әдебиетіндегі әртүрлі жанрдағы үздік туындылар мен танымал авторлар шығармашылығы кешенді түрде, салыстырмалы-салғастырмалы әдістермен постколониализм аспектінде қарастырылмаған.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

1991 жылдан бүгінге дейінгі аралықта Орталық Азия әдебиетінде әдеби-мәдени байланыстар белгілі бір деңгейде жүзеге асырылғанымен, тәуелсіздік кезеңіндегі көркем әдебиет жүйелі әрі кешенді түрде ғылыми-теориялық аспектіде зерттелмегені айқындалды. Соңғы отыз жылдағы қазақ әдебиетінің даму үдерісін объективті бағалау және Ресей империясының, кейіннен Кеңес үкіметінің отарында болған халықтардың посткеңестік кезеңдегі ұлттық санасы мен психологиясы, тілі, мәдениеті, күнделікті тұрмыс салтындағы әлеуметтік, антропологиялық, психологиялық өзгерістерді көрсету үшін Орталық Азия аймағындағы елдердің әдебиетін тұтас қарастыру қажеттігі көрсетілді. Отаршылдықтан шығып, көпмәдениетті кеңістікте, көпұлтты қоғамда өмір сүріп жатқан тұлғаның бойындағы ұлттық бірегейлік пен құндылықтардың өзгерісі, колониализмнен кейінгі тіл мен сана трансформациясы, урбанизация үдерістері, жаһандық және әлеуметтік-тұрмыстық мәселелердің ұлттық болмысқа әсері сынды құбылыстар мен факторлар көркем әдебиетте айқын көрініс тапқан.

Сонымен қатар соңғы жылдары Орталық Азия аймағындағы елдердің тәуелсіздік кезеңіндегі көркем әдебиетін таныту мен насихаттаудың бір жолы – көркем аударма саласы өзара аймақтық және халықаралық деңгейде дами бастады. Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстанның тәуелсіздік кезеңіндегі авторларының әдеби туындылары өзара қырғыз-қазақ, қазақ-әзірбайжан, өзбек-тәжік және халықаралық ағылшын, жапон, қытай, испан, француз, араб, т.б. тілдерге аударылған. Зерттеу барысында Орталық Азия аймағындағы елдердің әдебиеті тәуелсіздік жылдарында бір-біріне ұқсас тоқырау, дағдарыс жағдайын бастан кешіргенімен, өтпелі кезеңдегі саяси-әлеуметтік, экономикалық, қоғамдық, діни тенденциялар әлемді игерудің ұлттық-дүниетанымдық, көркемдік санасын қалыптастырған. Авторлар КСРО құрамынан шыққаннан кейін әдеби бағыттар мен жазу әдістерін таңдау және шығармалардың рецепциялық жағынан әлсіз болуы, сондай-ақ әлеуметтік-тұрмыстық проблемалардың пайда болуы сынды қиындықтарға кездескен. Оған қоса, 90-жылдардың басында мерзімді әдеби басылымдар саны қысқарып, авторларға кітап шығару мәселесі шығармашылығын дамытуға кедергі келтірген.

Тәуелсіздік кезеңіндегі Орталық Азиядағы көркем әдебиеттің зерттелу деңгейі осы аймақтағы жекелеген елдердің тілтанушылар мен әдебиеттанушыларына жете таныс. Қазақстан әдебиеттануындағы зерттеу дискурсы тәжірибесін алып қарағанда соңғы отыз жылдағы қазақ әдебиетінің даму бағыты мен авторлардың поэтикалық ізденісін қарастырған бірнеше

ғылыми зерттеу жұмысы жарық көрді. Бұдан басқа мақала, сұхбат, пікір білдіру (comment) деңгейіндегі дереккөздердің бірқатары интернет сайттарда жарияланған. Бакалавр деңгейін қоспағанда көптеген магистрлік және докторлық диссертациялар қорғалып келеді. Алайда отаршылдық пен постотаршылдықтың әдебиеттегі көрінісін теориялық-әдіснамалық қырынан қарастырған арнайы еңбектер аз кездеседі. Көркем әдебиеттегі отаршылдық ұғымы Қазақстан әдебиеттануында тұтас, жүйелі түрде зерттелмесе де, қазақ әдебиетіне қатысты еңбектерде қорытынды тұжырымдар мен пайымдаулар түрінде кеңірек айтылады. Сонымен қатар отаршылдықтың әдебиетте көрініс табуының айқын мысалы ретінде абайтанушы М. Мырзахметұлының «Қазақ қалай орыстандырылды?» (Мырзахметұлы, 2010) деп аталатын еңбегін атап өтуге болады.

Қоғамның кейбір өкілдері отаршылдық ұғымын Еуропа елдерінің Африка және Үндістан халқын отарлау деңгейімен салыстырып қарағандықтан, КСРО құрамындағы мемлекеттер отаршылдық жағдайын бастан кешірмеді деген ауызша пікірлер айтылып жатады. Батыс аталған елдерді отарлау барысында байырғы тұрғындар мен тайпалардың жерімен қоса мәдениетін де жаулап алып, «халықты аса қатігездікпен тонап, құл саудасын қатты өрістеткен» (Қайратұлы, 2019) болатын. Ақ нәсілділер мен қара нәсілділер арасындағы теңсіздік, расизм, сеграгация сынды күрделі жаһандық әлеуметтік проблемалар отаршылдықтан кейін кең қанат жайды (Саид, 1978). Публицист Бекен Қайратұлы «Қазақия қалай отарланды?» деп аталатын зерттеуінде империялардың халықтарды отарлау әдістері әртүрлі болатынын егжейлі-тегжейлі түсіндіре келе, «отарлау (лат. colonia) деп – күшті державалардың әлсіз халықтарды күш қолдану арқылы бағындырып, олардың байлығын, жерін иеленіп қана қоймай, отарлаушы елдің әкімшілік басқару жүйесін түбегейлі өзгертудің нәтижесінде толық үстемдік орнатуын айтады» (Қайратұлы, 2019: 4) деген анықтама келтіреді. Зерттеушінің пікірінше, Ресей империясының қазақ даласына экспедициялық жорықтар жасауы, көптеген бекіністер тұрғызуы, орыс-казак жасағын отарлау ісіне пайдалануы, құл саудасының жүргізілуі және салық саясатын заңдастыруы отаршылдық жүргізудің айқын сипатын танытады. Зерттеушілер *Ресейдің қазақ жерін орыстандыру саясаты* арқылы отарлағанын атап өтеді. Еуропа зерттеушісі Дж. Уилер «Британия Үндістанды отарлағанда олардың көнеден келе жатқан өзін-өзі басқару жүйесін бұзып, оның ежелгі басқару ісіне араласқан жоқ. Ал орыстар болса отарлаған жеріне тікелей өздерінің әкімшілік жүйесін күштеп орнатты. Әсіресе, Орта Азия тұрғындарын аяусыз ырқына көндіріп, олардың атамекен территориясын ұлы орыс империясының меншігі деп есептеді» деген пікір келтіреді (Қайратұлы, 2019). Орталық Азия аймағы Ресейдің отарына айналғаны ғылыми зерттеулер арқылы дәлелденген.

Сонымен қатар отаршылдық ұғымы қазақ әдебиетіндегі көптеген туындыларда көрініс тапты. Ресей империясы қазақ жерін Азия аймағына кіретін қақпа деп есептеген саяси жоспары және бұл жоспардың жүзеге асырылу жолдары тәуелсіздік кезеңінде жарық көрген Әкім Таразидің «Мұстафа Шоқай» және Қажығали Мұханбетұлының «Тар кезең» романдарында әртүрлі тарихи және архив материалдарын көркемдік тұрғыда қолдану арқылы терең түсіндірілген болатын. Аталған туындыларда отаршылдық ұғымының мәнмазмұны «өзім» (қазақтың көзқарасымен) және «өзге» (өзге ұлттар мен теріс пиғылды қазақтардың көзқарасы арқылы) ұстанымы негізінде көрсетіледі. Бұрынғы Ресей империясы, кейіннен Кеңес кезеңіндегі отарлық саясаттың зардаптары және оның тәуелсіздік алғаннан кейінгі Қазақстан қоғамының санасы мен психологиясына тигізген әсері, жеке тұлға трансформациясы, ұлттық бірегейлік пен ұлттық мүдделердің өзгерісі, ғылымдағы тұрақсыздық пен әділетсіздік жазушы Мұхтар Мағауиннің «Жармақ», Тынымбай Нұрмағанбетовтің «Мешкей», Нұржан Қуантайұлының «Қараөзек» романдарында және драматург Ықылас Шалғынбайдың «Бекет», «Қамал» пьесаларында айқын көрініс тапты. Осы тұста жазушы Т. Нұрмағанбетовтің тәуелсіздік жылдарында жарық көрген «Ауғандық құстар» кітабындағы бірнеше әңгімесінде қоғамның әлеуметтік мәселелері тартымды аллегориямен және сарказммен көрсетілгенін атап өткен жөн. Сонымен қатар 1990 жылдардағы ақын, жазушылардың басындағы әлеуметтік-тұрмыстық қиындықтар мен шығармашылық тоқырау кезеңдері бас кейіпкері шығармашылық тұлға ретінде кескінделген жазушы Тұрысбек Сәукетаевтың «Мен жындымын» және Дидар Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар» романында да реалистік айқындықпен баяндалады.

Қазақ әдебиетінде осындай әртүрлі қиындықтар болған өтпелі кезеңде Қазақстанмен

көршілес – Орталық Азия аймағының басқа елдерінің тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиетінде отаршылдықтан шыққан халықтың тұрмыс-салты, дүниетанымы, тілі мен психологиясындағы өзгерістер қалай көрініс тапты деген мәселені қарастыру қажеттігі туады. Зерттеу жұмыстарында Қырғыз Республикасы мемлекеттік тәуелсіздік алғанда 1990 жылдардың басындағы жаңа реформаларға, қайта қалыптасып жатқан қоғамға бейімделу қырғыз ақындары мен жазушыларына қиын соққанын атап өтеді (Ибраимов, 2014), (Айтпаева, 2015). Зерттеушінің сөзінше, тәуелсіздік алғаннан кейін Кеңес кезеңіндегі мемлекеттік қаржыға кітап шығару үрдісі үзіліп, бірқатар әдеби басылымдар тоқтап қалған. Қырғызстанда 2000 жылдардан бастап әдеби жағдай қалпына келе бастаған. Бұл үрдіс Кеңес одағының құрамынан шыққан бірнеше елдің кітап шығару ісіне тән болуы мүмкін.

Кеңес дәуірінен бастап оқырманға кеңірек танылған қырғыз ақынының бірі Алик Акмалиев «Герника» поэмасында КСРО-ның ыдыраған кезеңін Герникаға теңейді (Акмалиев, 2008). Герника – азамат сағысы кезінде бомба астында қалып, қираған Испания қалаларының бірі. Сонымен қатар суретші Пабло Пикассо «Герника» деп аталатын кубизм стилімен салынған туындысында Герникадағы соғыс қасіретін бедерлеген. Поэманы оқи отырып, қырғыз ақынының ішкі көңіл-күйі мен сезім толқынысы да екіұдай әсерде болғанын байқауға болады. Ақын КСРО-ның *темір режимінен, отарынан* он бес мемлекеттің тәуелсіздік алғанына қуанса, ендігі кезекте тәуелсіз мемлекеттердің «Титаник» кемесіндей белгісіздікке бет алғанын суреттейді (Акмалиев, 2008).

О. Ибраимов 90 жылдардың басындағы әдеби туындылардың бірқатарының әдеби заңдылықтары (тіл, стиль, жанр) бұзылып, «ережесіз», публицистикалық пафоспен жазылғанын атап өтеді. Мұның айқын мысалы ретінде О. Султановтың «Алда не болады, не күтіп тұр?» («Что будет, что ждет впереди?»), «Бүгіннің ұрыларына» («Ворам сегодняшних дней»), Э. Ибраевтың «Ойлан, қырғыз!» («Думай, кыргыз!»), «Мен қырғыз болсам, менің тілім де қырғызша» («Если я кыргыз, то язык мой – кыргызский»), А. Акималиевтің «Эмигранттың монологы» («Монолог эмигранта»), «Уақыт парадоксы» («Парадокс времени»), т.б. туындыларын келтіреді. Сонымен қатар ақын, жазушылар әдебиеттегі бұрынғы бағыт-бағдарлар мен арман, идеалдар бұзылғандықтан, жаңа мен ескінің ортасында адасқандай күй кешкен. Қырғыз әдебиетінде постмодернизм бағыты да сол кездері келе бастаған (Ибраимов, 2014). Қазақ әдебиетінде де постмодернизм құбылысының пайда болған тұсы тәуелсіздік жылдарына сәйкес келеді. Қырғызстан әдебиеттанушысы Б. Койчуев те 1990 жылдан бүгінге дейінгі тәуелсіз Қырғыз Республикасы әдебиетінің жүйелі түрде, әсіресе, тарихи-мәдени үдерістердің әлемдік көркем мәдениет контексінде тарихи-салыстырмалы әрі теориялық тұрғыда қарастырылу қажеттігін алға тартады (Койчуев, 2010).

Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ, қырғыз және тәжік әдебиетінің әртүрлі жанрларында тарихи тақырып белсенді жазылғаны байқалады. Орталық Азия аймағының соңғы отыз жылдағы әдебиетінде бұл тақырып ортақ ұқсастық саналады. 1991 жылдан бүгінге дейін қазақ әдебиетінде Қ. Жұмаділовтің «Дарабоз», Қ. Исабаевтың «Шоң би», С. Сматаевтың «Жарылқап батыр», К. Сегізбайдың «Беласқан», Ж. Ахмадидың «Есенгелді би», «Жарылқап би», Т. Зәкенұлының «Көкбөрілердің көз жасы», «Мәңгітас», Ұ. Доспамбетовтің «Абылайдың ақ туы», «Қызыл жолбарыс», М. Мағауиннің «Шыңғыс және оның заманы», т.б. тарихи романдар жарық көрген. Қырғыз әдебиеттанушысы О. Ибраимов тәуелсіздік кезеңінде Қырғызстанда жазушы Т. Қасымбековтің «Разбой», С. Джусуевтің «Құрманжандатха» (өлең-роман), Ж. Токтоналиевтің «Баатыр Шабдан», «Ормон-хан», Э. Турсуновтың «Балбай», «Ормон», А. Стамовтың «Хан Тейиш» сынды тарихи тақырыпта бірнеше роман жарық көргенін атап өтеді (Ибраимов, 2014). Аталған тақырып әдебиеттердің (қазақ, қырғыз, өзбек) поэзия және драматургия жанрында көрініс тапқан.

Сонымен қатар Тәжікстан Жазушылар одағының төрағасы Низом Косимнің сұхбатында тәуелсіздік жылдарында тәжік әдебиетінде жазушы Рон Кухзодтың «Хайджон» («Ұрыс алаңы»), Абдулхамид Самадовтың «Гардиши девбод» («Тайфун»), Барот Абдурахмонның «Искандар мен Спитамен», «Рухшона» және Караматулло Мирзоның «Марги бегунох» («Жазықсыз өлім») романдары жарық көргені айтылған. Аталған романдардың көбісінде Тәжікстандағы Қазан төңкерісі, азаматтық соғыс және 1991 жылғы тәуелсіздікке дейінгі тарихи оқиғалар қамтылған. Н. Косим тарихтағы айтулы қаһармандар мен батырлардың ерлігін дәріптеу арқылы халық рухын көтеруге және

біріктіруге болады деп есептейді. Сонымен қатар Тәжікстанда жас авторлар аз және олардың шығармашылығында қоғамдағы жеке тұлғаның өзін-өзі іздеуі, қалыптасу үдерісі және қарапайым адамдардың өмірі бейнеленген (Батенкова, 2018).

Қазіргі тәжік әдебиетінде әйел қаламгерлер прозаға қарағанда поэзия жанрында көбірек жазады. Бұл елде халық ақыны, Тәжікстан ұлттық әнұранының авторы (сөзін жазған), Тәжікстан Жазушылар одағының мүшесі Гулназар Келди, ақын, аудармашы Гулрухсор Сафиева, халық ақындары ретінде Камол Насрулло, Саидали Мамур, Доро Наджот, Фарзона Худжанди, Фарзона Худжанди, т.б. кеңірек танымал. Кеңес кезеңінен бастап көркем әдебиет саласында еңбек етіп келе жатқан ақындардың шығармашылығында тәуелсіздік, махаббат, патриотизм, т.б. тақырыптар көрініс тауып, бірнеше жыр жинақтары жарық көрген. Н. Косимнің пікірінше, ақын Доро Наджот Тәжікстанның реформатор-модернист ақыны болып есептеледі (Батенкова, 2018).

Өзбекстан әдебиеттанушыларының зерттеу жұмыстарын және жекелеген авторларының шығармаларын саралай қарастырғанда қазіргі өзбек әдебиетінің модернизм және реализм жазу қағидаттарына негізделген поэтикалық ізденістер мен идеялық-тақырыптық тұрғыдан (дидактизмнен арылу, психологияландыру, неомифологияландыру, магиялық реализмге бейімдік, дінге қызығушылық, тарихты жаңғырту, жеке тұлғаға (Әмір Темір, Ә. Науаи, Бабур, т.б.) арналған тарихи-биографиялық жанрдың белең алуы) әлдеқайда дами түскенін байқауға болады. Әдебиет сыншылары бұл елдегі ақындар мен жазушылардың жаңа заманның шындықтарын көркемдік, әдеби-эстетикалық тұрғыда қабылдаудағы көркемдік санасын әлем әдебиетінің заңдылықтарына қарағанда тәуелсіздік кезеңдегі саяси-әлеуметтік, қоғамдық факторлар қалыптастырғанын атап өтеді (Гарипова, 2016; Камилова, 2019). Орталық Азия аймағындағы бес елдің соңғы отыз жылдағы әдебиетінде авторлардың тарих тақырыбына қызығушылығы айтарлықтай жоғары болғаны байқалады. Қазақ прозасында да тарихи тұлғалар мен олардың атқарған ерлік істері, жалпы ұлтқа қатысты мәселелер терең баяндалды (Ахметова, 2022: 79). Алайда тарихи тұлғаларға (хан, батыр, би, т.б.) арналған биографиялық туындылар толықтай оқырманның қызығушылығын тудырмағанын да атап өткен жөн. Бұған авторлардың тарихи деректерді дәлелді қолданғанымен (асыра қолданыстар да кездеседі), көркемдік тұрғыда сәтті жүзеге асыра алмағаны себеп болуы мүмкін деп есептейміз.

Зерттеуші С. Камилова 2000 жылдарға қарай Р. Рахмат, С. Вафо, И. Султан, т.б. авторлардың шығармашылығы арқылы өзбек әдебиетінде постмодернистік эстетиканың (классикалық өзбек туындыларынан дәйексөз алу, жанрлық эксперименттер, қазіргі уақыттан алыстап, өткеннің ізімен дискурс жасау, әлемді бейберекет қабылдау, т.б.) пайда болғанын жазады. Өзбек әдебиетіндегі постмодернизм құбылысы орыс және батыс әдебиетінен түбегейлі ерекшеленіп, поэтикалық-стилистік тұрғыдан ұлттық өзгешеліктерге қарай бағдарланғанын алға тартады (Камилова, 2019). Сонымен қатар 1970-1980 жылдардың өзінде өзбек поэзиясында жаңашыл-модернист ақын саналған Мұхаммед Салих билік тарапынан қуғынға ұшырап, бүгінде Түркияда өмір сүріп жатыр. 2022 жылы қазақ ақыны Ф. Төлтай М. Салихтың «Вал-Фажр» деп аталатын өлеңдер жинағын қазақ тіліне тәржімалады. Биліктегі әділетсіздікке қарсы шығып, бірнеше жыл бойы қуғында жүрген диссидент ақын М. Салихтың өлеңдерінен өзбек ұлтына, отанына деген шексіз махаббаты байқалады. Ақынның «Тыныштық бар елімде соғыстан да қауіпті», «1989-2019», «Халық жауының Отанға деген махаббаты», «Хорезімім», «Күрескер» сынды өлеңдерінен жаңа мазмұнға бай үздік образдар қорын кездестіруге болады.

Интернет дереккөздері мен қолда бар материалдарды жүйелеп, сараптап қарағанда тәуелсіздік кезеңіндегі Орталық Азия аймағындағы М. Мағауин, М. Шаханов, С. Елубай, Е. Раушанов, Ұ. Есдәулет, Д. Амантай, Қ. Мұханбетқалиұлы, Т. Әбдікәкімұлы, Б. Қарағыз, Е. Жүніс, А. Елгезек, Ф. Төлтай, т.б. (қазақ әдебиеті), Н. Эшенкулов, Т. Мурад, У. Назаров, Ш. Абдуллаев, С. Афлатуни (Е. Абдуллаев), М. Салих, С. Вафо, М. Мухтар, т.б. (өзбек әдебиеті), К. Убайдуллаева, А. Акмалиев, Н. Алиева, Ә. Аяпова, т.б. (қырғыз әдебиеті), А. Алланазаров, Г. Оразгулыев, Г. Дашгынов, Г. Шагулыева, К. Кулиев, т.б. (түркімен әдебиеті), У. Кухзод, А. Самад, С. Турсун, О. Сорбон, К. Мирзоев, Б. Абдурахмон, т.б. (тәжік әдебиеті) ақын, жазушы, драматургтердің шығармашылығы кешенді, жүйелі аспектіде зерттеу нысанына алынуы тиіс деп есептейміз.

Бұдан басқа авторлардың шығармашылығы жіті қарастыру барысында айқындалуы мүмкін.

Әдеби коммуникацияның бір жолы – көркем аударма

Зерттеу жұмыстары барысында Орталық Азия мемлекеттерінде соңғы жылдары көркем аударма жұмыстары жасалып жатқаны байқалды. Қазақстан тәжірибесін мысалға алатын болсақ, 2020 жылы алпыс қазақ авторының туындысы жинақталған антология халықаралық қолданыстағы ағылшын, француз, орыс, испан, қытай және араб тіліне тәржімаланған болатын. Алты тілге аударылған қазақ әдебиеті аталған тілдер басым қолданылатын 93 мемлекеттің ірі ғылыми және әдеби орталықтарына, жоғары оқу орындарына және кітапханаларға таратылған. Аударма жұмыстарымен әлемнің үздік университеттерінің баспалары, зерттеу орталықтары, т.б. мекемелер айналысқан. Әрбір антологияның таралым саны – 10 мың дана. Бұл аударманы мемлекеттік «Рухани жаңғыру» бағдарламасының бір бағыты – «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» жобасы аясында «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры жүзеге асырды (Strategy 2050, 2019). Осы тұста Қазақстан авторларының шығармаларын шет тілдеріне аударып жариялау жұмыстары жалғасқанын байқауға болады. 2022 жылы әйел жазушылардың туындылары «Amanat: women's writing from Kazakhstan» деген атаумен жарық көрді (Noubel, 2022). Сонымен қатар аталған қордың үйлестіруімен қазақтың көрнекті ойшыл ақыны, түркі әлемінің танымал тұлғасы Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойы аясында ақынның өлеңдері, поэмалары және қарасөздері әлемнің он тіліне – түрік, ағылшын, орыс, француз, жапон, неміс, қытай, испан, итальян және араб тіліне аударылды. Жинақ үш мың данамен тараған (Astanatimes.com, 2020). Көркем аударма саласындағы мұндай аударма жұмыстарға мемлекеттік деңгейде назар аударылғаны құптарлық. Сонымен қатар Орталық Азия аймағындағы мемлекеттер көркем туындыларды өзара тәржімалап, басып шығару және насихаттау жұмыстарына да баса маңыз берілуі қажет деп есептейміз. Түркітілдес халық болғандықтан, қазақ, өзбек, қырғыз және түркімен тілі түсінуге жеңіл болғанымен, түпнұсқадағы әдеби тіл жалпы оқырманның әдебиетті түсініп оқуына оңай соқпауы мүмкін. Даму тарихы ұзақ уақытты қамтитын әрі дүниетаным мен салт-дәстүрі, әлемді қабылдау ерекшелігі өзгеше келетін Батыс және басқа құрлықтағы озық дамыған мемлекеттердің оқырманына қазақ авторларының шығармашылығы және қазақтың ұлт ретіндегі ерекшелігі әдебиеті арқылы танылса, мәдени-әдеби коммуникация мен әлемдік әдеби-эстетикалық базаны кеңейте түсетіні белгілі. Сонымен қатар отандық әдебиеттану саласында тәуелсіздік кезеңіндегі көркем әдебиет туралы шынайы ғылыми нәтижелерге қол жеткізу үшін тәуелсіздік алған он бес мемлекеттің ішіндегі Орталық Азияның бүгінгі әдебиетінде жүйелі, кешенді тұрғыда зерттеулер жүргізілуі қажет деп санаймыз.

Тәуелсіздік кезеңіндегі Орталық Азия әдебиеті осы аймақтағы бес мемлекеттің ішінде өзара және басқа түркітілдес мемлекеттердің бастамасымен де аударылып жарық көрген. Атап атқанда, 2017 жылы Дүниежүзілік жас түрік Жазушылар одағы әзірбайжан тілінде «Жаңа қазақ поэзиясының антологиясын» шығарған. Қазақ тілінен әзірбайжан тіліне бірқатар әзірбайжандық аудармашылар тәржімалаған. Қазақстанның 57 ақынының өлеңдері жинақталған антологияны Танагөз Ілияс, Дәурен Қасенов және Рәсмиә Сабир (Rəsmiyə Sabir) құрастырған. Жинаққа Қазақстан Жазушылар одағының төрағасы, ақын Ұлықбек Есдәулеттің өлеңдерінен бастап, Жанат Әскербекқызы, Дәурен Берікқажыұлы, Танагөз Толқынқызы, Саят Қамшыгер, Ақберен Елгезек, Мақпал Жұмабай, Жанат Жаңқашұлы сынды ақындардың жырлары енген (Dünya Gənc Türk Yazarlar Birliyi, 2017).

Көркем аударма саласы бойынша Қазақстанға көрші орналасқан Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Түркіменстан елдерінің тәжірибесіне назар салғанда кейбір аударма жұмыстардың жүзеге асырылғаны байқалды. 2021 жылы Өзбекстан және Тәжікстан мемлекеті президенттерінің қолдауымен Тәжікстандағы өзбектілді ақын, жазушылардың үздік туындылары топтастырылған «Тәжікстандағы өзбек әдебиеті антологиясы» жарық көрген (Сайдов, 2021). Сонымен қатар Тәжікстан Жазушылар одағының төрағасы Низом Косимнің сөзінше, мемлекет басшысының қолдауымен одаққа қарайтын көркем аударма орталығы құрылған. Ондағы аудармашы мамандар көбіне жекелеген авторларға қарағанда өлеңдер мен прозалық туындылардың жинағын әртүрлі тілдерге аударумен айналысады. 1990 жылдан бері тәжік қаламгерлерінің кітаптары Иран,

Қырғызстан, Ресей және АҚШ-та жарық көрген (Батенкова, 2018). 2019 жылы Халықаралық Түркі академиясының қолдауымен «Қазіргі қырғыз поэзиясы» кітабы қазақ тілінде жарыққа шыққан (Халықаралық Түркі академиясы, 2019). Кітапқа қазіргі қырғыз поэзиясының өкілдерінен Атантай Акбаров, Фатима Абдалова, Зайырбек Ажыматов, Перизат Алмазова, Қарбалас Бакиров Динара Бейшеналиева сынды 21 ақынның өлеңдері енген. Қырғыз тіліндегі поэзияны қазақ тіліне тәржімалаған ақын, аудармашылар: Саят Қамшыгер, Дәулетбек Байтұрсынұлы және Ержан Жұмабек.

Тәуелсіздік алған жылдардағы рухани тоқырау мен дағдарысқа түскен халықтың тіршілігі, одан шығу жолы, тәжірибесі, психологиясы, әлеуметтік бет-бейнесі және одан кейінгі қоғамның даму барысы, ең бастысы, отаршылдықтан кейінгі сана-сезімі көркем әдебиетте көрініс тапқаны белгілі. Әдебиет арқылы Орталық Азия аймағының тілдік, мәдени, әлеуметтік, діни, психологиялық, т.б. проблемалары айқындалса, оны шешудің тиімді жолдары да табылуы мүмкін. Сонымен қатар бес елдің авторларының әдебиет тудырудағы постотаршылдық контекстегі эстетикалық әлеуеті айқындалады.

Зерттеу нәтижелері осы аймақтағы білім беру орындарының филология факультеттерінде, ғылыми-зерттеу институттарында және әдеби-мәдени ұйымдар мен орталықтарда қолданысқа енгізілсе, білім беру үдерісіндегі кемшіліктердің орнын толықтыруға үлес қосуға мүмкіндік береді. Мысалы, Қазақстандағы жоғары оқу орындарының оқу бағдарламаларында Орталық Азия аймағының бүгінгі авторлары және олардың шығармашылығы жете таныс емес деп айтуға болады. Білім алушылармен қатар, жалпы оқырман қырғыз халқының көрнекті жазушысы Шыңғыс Айтматовтың туындыларын және «Манас» дастанын оқумен шектеліп қалып жатады. Сол сияқты әдебиет тарихына қатысты пәндер аясында түркіменнің халық ақыны Мақтымқұлы, өзбек ақыны Ә. Науаи сынды тұлғалардың әдеби мұрасы оқытылады. Тіпті, бүгінгі кезеңге қарағанда XX ғасырдағы әлеуметтік реализм әдісіне негізделген әдеби сын белсенді дамыған болатын. Қазіргі ұрпаққа Орталық Азияның XX ғасырдағы әдебиеті де жеткілікті түрде таныс емес.

Қорытынды

Әдеби-эстетикалық қордың қалыптасуы мен әдеби-мәдени байланыстар тарихы тереңнен бастау алатын Орталық Азия аймағындағы қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен және өзбек әдебиетін жүйелі, кешенді қырынан зерттеу жұмыстарына тәуелсіздік кезеңінде жеткілікті түрде назар аударылмағаны айқындалды. Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркіменстан және Тәжікстан мемлекеттері жақын географиялық аймақта орналасқан көршілес, КСРО құрамында ұқсас тарихи саясатты бастан өткізген және түбі бір түркі халықтары саналатындықтан, олардың тәуелсіздік кезеңдегі әдебиетін постколониализм бағытында зерттеу қажеттігі көрсетілді. Тарихи дереккөздерден отаршылдық ұғымы мен оның басты сипаттары және көркем әдебиеттегі көріністері (ұлттық бірегейліктің өзгеруі, жаһандану мен мультимәдениет кеңістігіндегі гибридті тұлға, сана, тіл, дін, психологиядағы трансформация, қоғамдағы тұрақсыздық, белгісіздік құбылыстарының пайда болуы, т.б.) айқындалды. Зерттеу барысында 1991 жылдан бүгінге дейінгі аралықтағы қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен және тәжік әдебиетінің даму бағыт-бағдарлары мен авторлардың тақырыптық-стильдік ізденістер анықталды.

Аталған аймақтағы мемлекеттер 1991 жылы тәуелсіздік алғанда қоғамдағы қайта қалыптасу қарсаңында туған қаржылық-әлеуметтік қиындықтар қаламгерлердің шығармашылығы мен кітап шығару ісіне жоғары деңгейде кері әсер етіп, оның салдары бірнеше жылға созылғаны зерттеу жұмыстарынан да, әдебиеттен де байқалды. Сонымен қатар Орталық Азияның әдебиетін өзара аймақтық және халықаралық масштабтағы басым қолданыстағы шет тілдеріне тәржімалау жұмыстары артқаны айтылады. Көркем аударма саласын дамытуға мемлекеттік деңгейде көңіл бөліне бастады.

Мақала аталған аймақтың тәуелсіздік кезеңдегі әдебиетін постколониализм аспектінде қарастырудың маңызы мен өзектілігіне зерттеуші қауымның назарын аудартуға және болашақта осы бағыттағы жұмыстардың жазылуына үлес қосады деп есептейміз.

Бұл мақала ҚР БҒМ Ғылым комитеті қаржыландырған AP13067896 «Орта Азия әдебиеті: постотаршылдық эстетика және әдеби байланыстар» жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

Ананьева С. (2010). Русская проза Казахстана. – Алматы: Жібек жолы, 356 б.

Койчуев Б.Т. (2010). Центральноазиатская литература как многонациональный контекст: История русского дискурса (от древности к XXI веку): монография. – 173 б.

Абишева У.К., Когай Э.Р. (2020). Литература Центральной Азии. Архетипы. Мифологемы. Концепты: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 212 с.

Мырзахметұлы М. (2010). Қазақ қалай орыстандырылды? – Алматы, 400 б.

Қайратұлы Б. (2019). Қазақия қалай орыстандырылды? – Алматы, 400 б.

Edward W. Said. (1978). Orientalism. Routledge & Kegan Paul Ltd. – P. 368

Ибраимов О. (2014). История кыргызской литературы XX века: учебник. – 2-е изд., доп. – Бишкек, 544 с.

Aitpaeva G. (2015). Kyrgyz Prose During Perestroika: Anticipating or Constructing the Future? Littérature et Société en Asie centrale. URL: https://journals.openedition.org/asiecentrale/2991?lang=en. Қаралған уақыты: 20.06.2022.

Акималиев А. (2008). Ханда жок байлык Манассия: Тандалма. – Бішкек: Айат, Т. 1. – 232 б.

Батенкова Е. (2018). Низом Косим назвал имена, которыми пополнилась таджикская литература за годы независимости. Доступен по адресу: https://khovar.tj/rus/2018/08/nizom-kosim-nazval-imena-kotorymi-popolnilas-tadzhikskaya-literatura-za-gody-nezavisimosti/. Дата обращения: 27.06.2022.

Гарипова Г. (2016). Литература Узбекистана // Мировой литературный процесс XXI века. – Алматы: Әдебиет Әлемі, 312 с.

Камилова С. (2019). Концептуальная модель узбекской литературы конца XX – начала XXI вв. Доступен по адресу: https://journal.fledu.uz/wp-content/uploads/sites/3/2019/04/Saodat-Kamilova.pdf. Дата обращения: 03.07.2022.

Strategy 2050. (2019) Anthologies of contemporary Kazakh literature in English are on display in British Library. Retrieved from: https://strategy2050.kz/en/news/anthologies-of-contemporary-kazakh-literature-in-english-are-on-display-in-british-library/. Accessed on: 20.06.2022.

Akhmetova A. (2022). Artistic Representation of the Concept “Eternal Nation” in the Novel “Mangitas” by Tursunkhan Zakenuly // Bilig. №100. – P. 77-97. DOI : https://doi.org/10.12995/bilig.10004

Akhmetova A. (2020). Ways of realization of “Eternal Nation (Mangilik El)” concept in the novel (illustrated in the novel of T.Zakenuly “Eternal Stone”) / Keruen. №3. – P. 32-42.

Noubel F. (2022). Amanat anthology: Women writers from Kazakhstan make their voices heard in English. Retrieved from: https://globalvoices.org/2022/06/23/amanat-anthology-women-writers-from-kazakhstan-make-their-voices-heard-in-english/. Accessed on: 25.06.2022 (in Eng.).

Astanatimes.com. (2022). World Marks 177th Anniversary of Kazakh Poet Abai and His Powerful Legacy. Retrieved from: https://ult.kz/post/abay-shygarmalary-alemnin-10-tiline-audaryldy. Accessed on: 27.07.2022 (in Eng.).

Dünya Gənc Türk Yazarlar Birliyi (2017). Yeni qazax şeiri antologiyasi. Baku, Elm və Təhsil, 280 s.

Сайдов А. (2021). «УзА»: Литература – сердце народа. Открываются новые аспекты таджикско-узбекских отношений. Сілтеме: https://khovar.tj/rus/2021/09/uza-literatura-serdtse-naroda-otkryvayutsya-novye-aspekty-tadzhiksko-uzbekskih-otnoshenij/. Қаралған уақыты: 27.06.2022.

References

Abisheva U., Kogay E.R. (2020). Literatura Central’noj Azii. Arhetipy. Mifologemy. Koncepty [Literature of Central Asia. Archetypes. Mythologems. Concepts]: Monograph. – Almaty: Kazakh University, 212 s.

Aitpaeva G. (2015). Kyrgyz Prose During Perestroika: Anticipating or Constructing the Future? Littérature et Société en Asie centrale. Retrieved from: https://journals.openedition.org/asiecentrale/2991?lang=en. Accessed on: 20.06.2022.

Akhmetova A. (2022). Artistic Representation of the Concept “Eternal Nation” in the Novel “Mangitas” by Tursunkhan Zakenuly // Bilig. №100. – P. 77-97. DOI : https://doi.org/10.12995/bilig.10004

Akhmetova A. (2020). Ways of realization of “Eternal Nation (Mangilik El)” concept in the novel (illustrated in the novel of T. Zakenuly “Eternal Stone”) / Keruen. №3. – P. 32-42.

Akimaliyev A. (2008). Handa zhok bajlyk Manassija Manasseh, the wealth that the khan does not have]**. –**Bishkek: Ayat, T. 1. – 232 s.

Anan′eva S. (2010). Russkaja proza Kazahstana [Russian prose of Kazakhstan]. – Almaty: Zhibek zholy, 356 p.

Astanatimes.com. (2022). World Marks 177th Anniversary of Kazakh Poet Abai and His Powerful Legacy. Retrieved from: https://ult.kz/post/abay-shygarmalary-alemnin-10-tiline-audaryldy. Accessed on: 27.07.2022 (in Eng.).

Batenkova E. (2018). Nizom Kosim nazval imena, kotorymi popolnilas’ tadzhikskaja literatura za gody nezavisimosti [Kosim named the names that have replenished Tajik literature over the years of independence]. Retrieved from: https://khovar.tj/rus/2018/08/nizom-kosim-nazval-imena-kotorymi-popolnilas-tadzhikskaya-literatura-za-gody-nezavisimosti/. Accessed on: 27.06.2022.

Dünya Gənc Türk Yazarlar Birliyi [World Union of Young Turkish Writers] (2017). Yeni qazax şeiri antologiyasi [A new anthology of Kazakh poetry]. – Baku, Elm və Təhsil, 280 s.

Garipova G. (2016). Literatura Uzbekistana [Literature of Uzbekistan]. Mirovoj literaturnyj process XXI veka. – Almaty: Adebiyet alemi, 312 p.

Ibraimov O. (2014). Istorija kyrgyzskoj literatury XX veka [History of Kyrgyz literature of the XXth century]. Textbook. 2nd ed., add. Bishkek, 544 p.

Kairatuly B. (2019). Qazaqiya kalay orystandyryldy? [How was Kazakhia Russified?]. – Almaty, 400 p.

Kamilova S. (2019). Konceptual'naja model' uzbekskoj literatury konca XX – nachala XXI vv. [Conceptual model of Uzbek literature of the late XX – early XXI centuries]. Retrieved from: https://journal.fledu.uz/wp-content/uploads/sites/3/2019/04/Saodat-Kamilova.pdf. Accessed on: 03.07.2022.

Kojchuev B.T. (2010) Central'noaziatskaja literatura kak mnogonacional'nyj kontekst: Istorija russkogo diskursa (ot drevnosti k XXI veku) [Central Asian Literature as a Multinational Context: The History of Russian Discourse (from Antiquity to the XXI century)]: monograph. – 173 s.

Myrzahmetuly M. (2010). Qazaq kalay orystandyryldy? [How were Kazakhs Russified?]. – Almaty, 400 p.

Noubel F. (2022). Amanat anthology: Women writers from Kazakhstan make their voices heard in English. Retrieved from: https://globalvoices.org/2022/06/23/amanat-anthology-women-writers-from-kazakhstan-make-their-voices-heard-in-english/. Accessed on: 25.06.2022 (in Eng.).

Said, Edward (1978). Orientalism. Routledge & Kegan Paul Ltd. – P. 368.

Sajdov A. (2021) «UzA»: Literatura – serdce naroda. Otkryvajutsja novye aspekty tadzhiksko-uzbekskih otnoshenij [Literature is the heart of the people. New aspects of Tajik-Uzbek relations are opening up. Retrieved from: https://khovar.tj/rus/2021/09/uza-literatura-serdtse-naroda-otkryvayutsya-novye-aspekty-tadzhiksko-uzbekskih-otnoshenij/. Accessed on: 27.06.2022.

Strategy 2050. (2019). Anthologies of contemporary Kazakh literature in English are on display in British Library. Retrieved from: https://strategy2050.kz/en/news/anthologies-of-contemporary-kazakh-literature-in-english-are-on-display-in-british-library/. Accessed on: 20.06.2022.

ҒТАМР 13.91.00 https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v103.i4.07

Н.Ә. Алдабек*, Л. Нурсултанова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
*e-mail: aldabek.nurzhamal@gmail.com

БИЗНЕС САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫТАЙЛЫҚ ДАМУ МОДЕЛІ

Бұл мақаланың мақсаты – Қытайда соңғы жылдары өте өзекті үрдіске айналған іскерлік қарым-қатынастардағы мәдениетті дамытудағы қытай моделін зерттеу және бағалау. Қытайдың іскерлік мәдениетінің тұжырымдамасынсыз шешілмейтін бизнестің өзекті мәселелері көбейіп келе жатқан ортада бизнес моделін және жаңа тәсілдерді дамыту керегі сөзсіз.

Қытайдың іскерлік мәдениеті соңғы онжылдықтардағы қытайлық компаниялардың халықаралық қызметін сипаттайтын ынтымақтастық стратегиялары мен өзара әрекеттесуге негізделген, өйткені саяси және мәдени ортадағы айырмашылықтарға байланысты сақтық таныту қажет, бұл тәуекелді қалыптастырады және шетелдік инвесторлар үшін белгісіздік тудырады. Қытайлық компаниялардың құндылықтарын талдауды, сондай-ақ қытай бизнесіндегі корпоративтік мәдениеттің негізгі классификациясын ескере отырып, терең және кең білімі бар, сыни ойлау мен іс-әрекет құралдарын анық ұстануға мүмкіндік беретін адамдар ғана теңгерімді шешімдер жасай алады.

Қытайдың даму моделі Қытай үшін ең өзекті іскерлік мәдениеттің дамуына жауап беретіндіктен, бизнес мәдениетіндегі моделді ілгерілету идеяларында ғылым мен технология саласындағы нақты практикалық мысалдарды пайдаланады.

Түйін сөздер: бизнес модель, бизнес мәдениет, қытайлық ерекшелік.

N.A. Aldabek*, L. Nursultanova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: aldabek.nurzhamal@gmail.com

Chinese model of development in business culture

The purpose of this article is to study and evaluate the Chinese model in the development of culture in business relations, which has become an extremely relevant trend in recent years in China. In an environment where the number of urgent business problems is increasing, which cannot be solved without the concept of Chinese business culture, the development of a business model and new approaches becomes inevitable.

Chinese business culture is based on the cooperation strategies and interactions that have characterized the international activities of Chinese companies in recent decades, as caution must be exercised due to differences in the political and cultural environment, which create risk and create uncertainty for foreign investors. Analyzing the values of Chinese companies, as well as considering the basic classification of corporate culture in Chinese business, can only be done by those who have deep and broad knowledge and the tools of critical thinking and action that allow them to maintain a clear mind and balanced decisions.

Since the Chinese specific model is responsible for the development of business culture most relevant to China, use real practical examples in the field of science and technology in the ideas of promoting the Chinese model in business culture.

Key words: business model, business culture, Chinese characteristics.

Н.А. Алдабек*, Л. Нурсултанова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: aldabek.nurzhamal@gmail.com

Китайская модель развития в бизнес-культуре

Целью данной статьи являются изучение и оценка китайской модели в развитии культуры в бизнес-отношениях, что стало крайне актуальной тенденцией за последнее время в Китае. Разработка бизнес-моделей и новых подходов неизбежна в условиях, когда возникает все больше и больше насущных бизнес-задач, которые невозможно решить без концепции китайской бизнес-культуры.

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Китайская бизнес-культура основана на стратегиях сотрудничества и взаимодействиях, которые в последние десятилетия характеризовали международную деятельность китайских компании, поскольку необходимо проявлять осторожность из-за различий в политической и культурной среде, которые создают риск и создают неопределенность для иностранных инвесторов. С учетом анализа ценностей китайских компаний, а также базовой классификации корпоративной культуры в китайском бизнесе принимать взвешенные решения могут только люди, обладающие глубокими и широкими знаниями и умеющие четко следовать инструментам критического мышления и действия.

Поскольку модель развития Китая отвечает за развитие наиболее актуальной для Китая бизнес-культуры, в ней используются реальные практические примеры в области науки и техники для продвижения модели в бизнес-культуре.

Ключевые слова: бизнес-модель, бизнес-культура, китайская специфика.

Кіріспе

Қытай төрағасы Си Цзиньпин ұлттық экономиканың айналымына негізделген ішкі және сыртқы нарықтардың өзара әрекеттесуіне және бір-бірінің дамуын ынталандыруға мүмкіндік беретін жаңа даму моделін қалыптастыруды жеделдету туралы хабарлады. Атап айтқанда, ішкі айналым ішкі сұраныстың үздіксіз өсуін, ғылыми-техникалық инновацияларды ілгерілетуді, өндіріс пен логистика тізбегінің қауіпсіздігін қорғауды көрсетеді. Ал сыртқы айналым сыртқы әлемге ашықтықты дәйекті түрде кеңейтуді, іскерлік ортаны жақсартуды, ұзақ мерзімді және тұрақты даму үміттерін қалыптастыруды білдіреді.

1978 жылы Қытайда орын алған реформалар мен «ашық есік» саясаты басталғаннан бері Қытай халықаралық бизнестің теориялары мен тәжірибесін импорттап, бейімдеді. Қытайдың кейбір табысты компаниялары нарыққа шығудың өзіндік инновациялық жолдарын табуға тырысты. Берілген жұмыс, ең алдымен, зерттеуге қытайлық бизнес-модельді дамытудың маңыздылығымен, сонымен қатар қытайлық ерекшелігі бар бизнес дамуының жүйелі зерттеулерінің аздығымен анықталады. Соның ішінде Қытайдың көрнекті кәсіпорындарының мәдени тұжырымдамасының спецификалары мен ерекшеліктерін айтуға болады. Қытайлық бизнес даму моделін зерделеу олардың ерекшеліктерін, сондай-ақ жергілікті кәсіпорындардың әлемдік нарықта табысты дамуының себептерін анықтауға мүмкіндік береді, бұл зерттелетін объектіде ел экономикасының қарқынды дамуын тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Қытайдың қазіргі дамуына тарихи тұрғыдан қарайтын болсақ, ҚХР тарихы екі үлкен кезеңге бөлінгенін көреміз: саяси және экономикалық. 1949 жылдан 1978 жылға дейін созылған бірінші кезең жоспарлы экономикамен, радикалды социализммен және экономикадағы сәтсіз тәжірибемен сипатталды. Екінші кезең, 1978 жылдан бүгінгі күнге дейінгі іргелі экономикалық реформалармен, жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға бірте-бірте көшумен, үлкен экономикалық дамумен және қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық бөліністің өзгеруімен сипатталады. Дәл осы екінші кезеңдегі әлеуметтік өзгерістердің зерттеушілік маңызы зор. Өйткені Қытай экономикалық реформаларды бастап, модернизация мен индустрияландыру жолына түскен 40 жылдан астам уақыт қоғамда болып жатқан өзгерістерді саралап, нәтижесін айқындауға болатын кезең. Қытайдың сыртқы әлемге ашықтығы, экономикалық дамуының тамаша нәтижелері, елдің ішкі және сыртқы мәселелерді шешудегі тәжірибесі бүгінгі әлемдік қауымдастықты қызықтырып отыр. Қытай бүгінде «Қытайдың корпоративтік мәдениетінің жануар сипаты» («中国企业文化动物性格») деген ұғымды қолданып, халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайын, мемлекеттің нарықтағы орнын айтарлықтай жақсартып, оң нәтижелерімен әлем назарында. Көптеген дамушы елдер өз экономикасын жаңғыртуда Қытай тәжірибесін пайдалану үшін «экономикалық ғажайыптың» құпиясын ашуға және оны егжей-тегжейлі зерттеуге тырысуда. Осы тұрғыдан алғанда, мақаланың өзектілігі «Қытайлық даму моделінің» негізгі құрамдас бөлігі – бизнес саласындағы даму концепциясын зерттеуде, теориялық концептуалды аспектілерді ашуда және практикалық қолдануда.

Қытайдың өзінде «Қытайлық даму моделі» концепциясы бойынша ғылыми зерттеулер 1990 жылдардың басынан бастап теориялық тұрғыдан кең ауқымда жүргізілді. «Бизнес саласындағы Қытай даму моделі» ұғымы Қытай Қоғамдық

ғылымдар институтында мәні, критерийлері және бағалау көрсеткіштері бойынша жан-жақты зерттеліп, жыл сайын осы салада зерттеулер жүргізіліп, жинақтар түрінде жарияланады. Қытай статистикалық бюросы да Қытай бизнесінің жұмысын үздіксіз бақылап отырады және жыл сайынғы есептерді жариялайды. Қытайдан бөлек, «Қытайлық даму моделі» ұғымы жалпы ғылыми қоғамдастықта үлкен қызығушылық тудырады. Ресейлік ғалымдар да Қытайдың даму модель концепциясының рөлі туралы ауқымды зерттеулер жариялауда. 2019 жылы А.Д. Воскресенскийдің редакторлығымен «Модель развития современного Китая. Оценки, дискуссии, прогнозы» атты кітабы жарық көрді. Дегенмен біздің отандық қытайтану саласында «Қытайлық даму моделі» ұғымы бойынша жұмыс мардымсыз. 2019 жылы профессор Н.А. Алдабек бастаған бір топ авторлар «Қытайлық даму үлгісі және оның Қазақстан үшін тәжірибесі» атты ұжымдық мақала шығарды. Мақалада қытайлық ерекшелікке ие социализмнің мәні, ерекшелігі мен даму болашағына талдау жасалған. Біздің мақала осы Қытайлық даму моделінің негізгі құрамдас бөлігі – бизнес саласындағы даму концепциясын зерттеуде үлес қосуға бағытталған.

Мақаланың мақсаты – «қытайлық үлгідегі дамудың» құрамдас бөлігі «бизнес модель» концепциясының теориялық қалыптасуы мен практикалық қызметін тарихи ретроспективада талдау арқылы ашу.

Мақаланың міндеттері:

- Тарихи дереккөзді талдау және «бизнес модель» ұғымының қазіргі заманғы түсіндірмесі;
- Қоғамдағы идеологиялық, экономикалық және әлеуметтік өзгерістердің динамикасын қарастыру;
- Қытайлық даму моделіндегі «Қытайлық бизнес модель» тұжырымдамасының тарихи маңызы мен практикалық құндылығын ашу идеясының орнын анықтау;
- Қытайдың даму стратегиясындағы «Қытайлық бизнес модель».

Теориялық-методологиялық базасы

Тақырыптың зерттелу деңгейі мен деректік базасы, тақырыпқа қатысты зерттеулер, ақпараттар, сараптамалық қорытындылар да жеткілікті. Дегенмен аймақта және аймаққа қатысты ықпал ету шеңберінде қалыптасып отырған жағдайларға байланысты көпшілігі ескі өлшемдермен, көзқараспен жазылған. Әрине, теориялық-концептуалдық тұстары және жалпы ұзақмерзімді кешенді зерттеулердің маңыздылығы артпаса, кемімек емес. Зерттеулердің географиясына қарай, Қазақстандық, Орталық Азиялық, Ресейлік, Қытайлық және жалпы алыс-жақын шетелдік авторлар деп топтастырып қарастырамыз. Бірінші кезекте Азиядағы адам ресурстарын басқару және бизнес пен менеджмент мәселелерін зерттеуші профессор Роули мен Кансай Гайдай университетінің әлеуметтану, мәдениеттану және менеджмент профессоры Ингю бірігіп шығарған «Trends in Chinese management and business: change, Confucianism, leadership, knowledge & innovation» атты ғылыми еңбегін атап өткіміз келеді (Rowley, Oh, 2019). Жалпы осы ғылыми еңбек Қытайдың бизнес саласына қатысты барлық сұрақтарды кешенді түрде, теориялық сараптамамен талдаған. Сонымен қатар тақырыптың зерттелу деңгейіне қатысты еңбектерді табуға және мазмұнымен танысуға ерекше көмектесті. Дегенмен еңбек қаншалықты құнды болғанына қарамастан 2019 жылы жарық көргенін ескерсек, біздің тақырыбымыздың бүгінгі күнгі өзектілігі мен шешімдерін негіздеуде жаңа еңбектер, жаңа ғылыми көзқарастар қажет екені сөзсіз.

2010 жылы жарық көрген «The China Model: can it replace the Western model of modernization?» атты Suisheng Zhao-ның еңбегі тақырыптың теориялық-тарихи аспектілерін салыстырып талдауға мүмкіндік береді (Zhao, 2010). Аталған еңбекте жалпы Қытайдың даму моделінің маңызы мен оның ерекшеліктері туралы айтылған.

Қытайлық зерттеушілердің соңғы уақыттарда жазылған бірнеше еңбегін атап өтуді жөн санаймыз. Мәселен, Qiang (Wu, Qiang, 2010), профессор Pan (Pan, Wei, 2011), He Li (Li, 2015) еңбектеріндегі пікірлер тақырыбымыздың ойталқы бөлімінде ғылыми дискуссия тудыруға мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен пікірталас

Нарықтық экономиканың дамуымен Қытайда өте жақсы және бәсекеге қабілетті компаниялар саны артты. Әрбір көрнекті кәсіпорынның мәдени философиясының өзіндік мәні болуы керек. Корпоративтік мәдениет компанияның ортақ құндылықтары мен рухани тұжырымдамаларын қамтитындықтан, ол компания қызметкерлері үшін күшті ұйымшылдыққа, орталықтандырылған күшке және төзімділікке, сондай-ақ көшбасшылық, біріктіру және оқшаулаудың көрінбейтін функцияларына ие.

Сондықтан дұрыс стратегиялық ойлау, салауатты және прогрессивті корпоративтік мәдениет үлкен корпоративтік мәдениетті құру үшін жетекші рөл атқарады (Cao, 2005: 293-317). Әсіресе, бүгінгі қытай кәсіпорындары үшін компания рухын алға жылжыту, ұлттық бірегейлікті шабыттандыру, қызметкерлердің жеке идеяларын жүзеге асыру және ұжымдық құндылықтар стандарттарын ұстану – Қытайдың корпоративтік мәдени стратегиялық ойлауының негізгі тақырыптары. Үлкен корпоративтік мәдениет рухында келесі жалпы түсініктер бар.

Қытайдың отандық корпоративтік мәдениеттің сипаттамалары дәстүрлі мәдени этикаға негізделген және социалистік жүйенің негізгі сипаттамаларына ие. Отандық корпоративтік мәдениеттің жалпы классификациясы «Қытайдың корпоративтік мәдениетінің жануар сипаты» («中国企业文化动物性格») деген атпен белгілі (百度文库, 2021a), яғни корпоративтік мәдениеттің әртүрлі салаларында оның әрекет ету сипатын жануарлардың мінезіндегі ерекшеліктерін үлгі ретінде қарастырып, компанияларының мақсаты мен әрекет ету жолдарын соның атымен байланыстырып атап, брендке айналдырады.

Қытайдағы корпоративтік мәдениет сипаттамаларының классификациясында корпоративтік қамқорлық және басқару стилі аспектілері бойынша төрт санатқа бөлінеді: Сян мәдениеті («象文化») – Vanke Group тобының өкілі адамгершілікке бағытталған корпоративтік мәдениет; Бөрі мәдениеті («狼文化») – Huawei ұсынған қуатты корпоративтік мәдениет; Қыран мәдениеті («鹰文化») – Lenovo ұсынған нарыққа бағытталған корпоративтік мәдениет; Антилопа мәдениеті («羚羊文化») – Haier ұсынған тұрақты корпоративтік мәдениет (百度文库, 2021b).

Бүгінгі кең ауқымды өндірісте адамдар, талант, материалдар, технология, ақпарат және менеджмент өте қажет. Адамдар – өнімділіктің ең белсенді факторы. Жақсы басқарылатын кәсіпорында менеджерлер қызметкерлермен үйлесімді жұмыс істеуге бағытталған. Қызметкерлердің ынта-жігерін, бастамасын және шығармашылығын толығымен қолдау Қытайдың Сян мәдениетін ұстанатын компаниялары үшін маңызды. Бұндай қытайлық компанияларда әрқашан ең басты ресурс ретінде адамдарға назар аудару дәстүрі бар. Қытай адамдарды ең маңызды ресурс деп санайды, тек адамдарға бағытталған басқаруды жүзеге асыру арқылы ғана кәсіпорын жеңілмейтін болып қала алатынына сенімді (Fewsmith, 2014: 19–36).

Біріншіден, Сян мәдениетіне тоқталатын болсақ, Сян мәдениеті («象文化») – Vanke Group ұсынған адамды маңызды ресурс деп бағытталған корпоративтік мәдениет. Vanke Group-тің негізін қалаушы Ван Ши қоғамда үлкен корпоративтік беделге және құрметке ие. Бірақ Ван Ши үшін Vanke Group әрқашан идеалистік құндылықтар мен әлеуметтік жауапкершілікті жақтайды. Сонымен бірге Vanke «кәсіби менеджерлерді дайындау, компанияның ұзақ мерзімді қызметі үшін ерекше таланттарды марапаттау, салауатты және гүлденген өмірді насихаттау, жақсы кәсіби этиканы тәрбиелеу» сияқты гуманизмге толы бағдарламаны бастады (百度文库, 2021a).

Талант Vanke-нің бәсекеге қабілеттілігінің ең маңызды ресурсы және негізгі факторы болып саналады. Ван Ши бұл тұжырымдаманы алға тартқан кезде көптеген кәсіпорындар онымен келіспеді, өйткені жылжымайтын мүлік компанияларының алдында жер мен капитал таланттан гөрі маңызды болды. Бірақ Ван Шидің көзқарасы бойынша, талант – парасатты бір өзен сияқты, алқап қайда болса да, қай жерде болса да тоғысатыны сөзсіз. Сондықтан Vanke Group көптен бері тренинг ұйым болуға, кәсіби менеджерлер басқаратын компанияға айналуға және «күн сәулесі жүйесін» құруға ұмтылды. Адамдарға деген құрмет, көрнекті талант үшін үйлесімді, ынталы жұмыс пен өмір құру – Vanke Group табысының негізгі факторлары.

Екінші кезекте Бөрі мәдениеті («狼文化») – Huawei ұсынған белсенді корпоративтік мәдениет. Компанияның негізін қалағандардың бірі – Жэн Чжэнфэй қолдаған бөрі мәдениеті деп аталатын бұл адам ресурстарының жүйесінің өзі бөрі мәдениетінің көрінісі және оның институционализациясы «秋天来了，冬天也不远了。该是抛弃老狼的时间了», яғни баламасы «Күз келді, ал қыс жақында. Кәрі қасқырдан бас тартудың уақыты келді». Бұл – бөрі мәдениетінің бір бөлігі ғана. Яғни, тірі қалу үшін, аман қалу үшін қасқырлар үнемі күреседі. Қасқырлардың мінез-құлқындағы табиғи сұрыпталу – кәрі қасқырларды тастамаған қасқырлар жойылады, ал қатігез қасқырлар кішкентай қасқырларды жеткілікті азықпен қамтамасыз ету үшін кәрі қасқырларды тастап кетеді. Осылайша, қасқыр метаболизмі аман қалады (百度文库, 2021b). Бөрі мәдениетін Шыңғыс хан да ұстанған, Еуразияны жаулап, территориясыз, төрт жаусыз Юань империясын құрды. Жэн Чжэнфэй мұндай қасқыр мәдениеті Huawei-ді де жетістікке шығарады деп санайды, әсіресе қатал іскерлік бәсекелестік пен қатал іскерлік ортада. Мұндай адам ресурс-

тары жүйесі қасқыр мәдениетінің бұлтартпас логикасы және еріксіз таңдауы болып саналады.

Дегенмен қытайдың дәстүрлі мораль мен этикасына келетін болсақ, «老吾老以及人之老, 幼吾幼以及人之幼», яғни «Өзіңіздің үйдегі үлкендерді қалай құрметтесеңіз, дәл солай басқа отбасының үлкендері мен жастарын құрметтеңіз», – деп бөрілер мәдениетімен келіспейді. Кейбір бизнесмендер варварлардың қарабайырлығына толы, ризашылық та, сүйіспеншілік те, құрмет те, өзара жауапкершілік те жоқ деп бұл мәдениетті кемсітеді. Сондықтан Қытайда дәстүрлі мәдениетке сәйкес келетін конфуцийшілдік бизнес саласында да мәдениеттің өзіндік ерекшелігін қалайтыны таңғаларлық емес (Pan, Wei, 2011: 11-17). Өйткені бөрілер мәдениеті Қытай мәдениетіне тым қайшы келеді. Бірақ Huawei компаниясының бөрілер мәдениетіне ұқсас корпоративтік мәдениеті күшті бәсекеге қабілеттілікті арттырады. Бүгінгі іскерлік бәсекеде бөрілерге еліктейтін адамдар айқын артықшылықтарға ие. Мысалы, кейбір компаниялар ягуар сияқты жануарларға еліктейді.

Қыран мәдениеті – Lenovo ұсынған нарыққа бағытталған корпоративтік мәдениет. Lenovo мәдениетінде ең басты ұстаным – мақсаттылық. Компанияны алғашқы басқарушылардың бірі Лю Чуаньчжидің тұсында қандай да бір тапсырманы нақты орындау тұтынушылардың назарын аударуға үлкен ықпал етті; күтпеген табысты инновациялар корпоративтік өнімділік пен нарықтағы үлесте айтарлықтай табыстарға әкелді. Ян Юаньцин, Lenovo компаниясының проект менеджері, Лю Чуаньчжиден «Lenovo Future» проектін қабылдаған кезде, Lenovo мәдениеті үнемі өзгеріп отырса да, басқару стилі әрқашан өнімділікке бағытталған болатын. Келесі бір принципі – мақсатқа қол жеткізу үшін әрқашан әрекет етуден жалықпау (Irfan, Fowsar, 2020: 57). Lenovo үшін ең маңыздысы – принциптерден бас тартпау, әлемдік жаһандану процесін ескере отырып ешқашан қанағаттанбау және ілгерілеуді жалғастыруды тоқтатпау.

Lenovo компаниясында қызметкерлер қыран сияқты жақсы болуға ортақ міндеттемені бөліседі. Клиенттерге қызмет көрсету, топтық жұмыс немесе қауымдастық үлесі болсын, Lenovo компаниясы мәдениеттер мен тәжірибелердің байлығын білдіретін адамдар жасаған және қолдау көрсететін теңдесі жоқ өнімдерді жеткізетін бірегей компанияны құру үшін жұмыс істейді. Компанияның күші осы әртүрлілікте. Әр жобада компания кәсіпкерлік пен меншікті ынталандыратын ортаны құруға ұмтылады. Адамдардың таланттарын сынауға, олардың күш-жігерін мойындауға және марапаттауға компания ұстанатын Қыран мәдениетінің астарында жатыр.

Антилопа мәдениеті – Haier ұсынған парасатты корпоративтік мәдениет. Haier компаниясының әрбір қадамы инновациялық жаңалықтармен және жоғары жетістіктерге ұмтылумен бірге жүреді. Дегенмен ол жаңашылдықты енгізуде үйлесімділікке де мән береді. «Тәуекелге барыңыз», – деп шақырады Haier Group. Басқа тұрмыстық техника өндірушілері өндіріске және сатуға назар аударған кезде, Haier керісінше тоңазытқыштарды сындырып, сапалы ұрандар арқылы халықтың назарын аударды; басқа тұрмыстық техника компаниялары тарату арналарының патшасы болып, көтерме желіні қарқынды дамытқан кезде, Haier «Шын жүректен мәңгілікке» атты лозунгты ұсынып, ұлттық қызмет көрсету жүйесін құрды (Li, 2015).

Кейбір тұрмыстық техника компаниялары өнеркәсіпті монополиялауға тырысқанда, Haier әртараптандыруға кірісті; Haier шетелде даму үшін өндіріс орнына өз брендін құруды таңдады. Haier мәдениетіндегі тұрақты даму кепілдігі ретінде жоғары деңгейдегі шешімдерді ең қарапайым деңгейде бұрмалаусыз жүзеге асыру; орындалу тиімділігі жылдам, әрі шұғыл әрекет ету принципін ұстанады. Осындай принциптер арқасында Haier компаниясының 30 000-нан астам қызметкері және 20 миллиардтан астам сатылымы бар (So, 2014).

Консалтингтік компания тек өз ресурстарына сүйене отырып, кешенді реинжиниринг жүргізіп, қажетті нәтижеге қол жеткізді. Батыстың менеджмент топтарында танымал сөз бар: «Стратегия – бұл іске асыру», өйткені стратегияны құрастыру бірнеше адам үшін қысқа мерзімді міндет, ал стратегияны орындау көптеген адамдар үшін ұзақмерзімді міндет. Haier компаниясының орта буын менеджерлерінің жеке қасиеттері ең күшті деп айтуға болмайды, бірақ компания негізін салушы Чжан Жуйминь Haier үшін Антилопа мәдениетін негізге ала отырып, ең күшті ұйымды қалыптастыра алды.

Мемлекеттік кәсіпорындардың ішінде Сян мәдениеті кәсіпорындарының үлесі ең көп, бөрі мәдениетінің кәсіпорындарының үлесі ең аз, ал жеке кәсіпорындар ішінде қыран мәдениетінің кәсіпорындарының үлесі мен антилопа мәдениетінің үлесі арасында аз ғана айырмашылық бар (Zhao, 2010a: 419–436).

Қытайдағы корпоративтік мәдениет сипаттамаларының классификациясының тағы бір бөлігі – технологияның кәсіпорындарды дамыту идеялары.

Дэн Сяопин ғылым мен техниканың негізгі өндіргіш күш екенін атап көрсетті. Бұл тамаша және болашақты болжайтын қорытынды. Бір мағынада технология – кәсіпорынның тұрақты дамуы үшін сарқылмас энергия көзі. Ғылым мен технология бизнесті жандандырудың бірденбір жолы. Ғылым мен техниканың ойлауының дамуын анықтау үшін кәсіпорындар білім мен талантты құрметтеудің дұрыс тұжырымдамасын жасап, қатаң және шынайы ғылыми көзқарасты талап етуі керек. Кадрлық әлеуетті дамытуға және білім мен оқытуды күшейтуге көңіл бөлу керек. Технологиялық дамуға және технологиялық трансформацияға үлкен мән беру, технологиялық инновацияларды ынталандыру, осылайша кәсіпорындар компанияның стратегиялық мақсаттарын жүзеге асыру үшін технологиялық артықшылықтарды сақтауға ұмтылады.

Реформа – өндіргіш күштерді босату және өндіргіш күштерді дамыту. Кәсіпорындар тек реформаның инновациялық рухына сүйену арқылы ғана бәсекеге толы нарықта өмір сүре алады және өсе алады. Shenzhen Guangming Overseas Chinese Electronics Co., Ltd корпоративтік философиясы: даму – өмір сүру, ал ескілікті сақтау – дамуды тоқтату (Zha, 2015: 78–82). Яғни, корпоративтік философиясы – ағымдағы жағдайды үнемі өзгерту және бүгінгі уақытты артта қалған деп санау. Қытайдағы реформалар жаңа кезеңге аяқ басты. Кәсіпорынның ішкі реформаларын тереңдету үшін, ең алдымен, концептуалды өзгерістерді енгізіп, өткенді іздеу және тұрақтылық пен хаос қорқынышын іздеумен байланысты пассивті консервативті ойлаудан толығымен арылу керек. Жаңашылдықты барлық қызметкерлердің консенсусына айналдыру көптеген кәсіпорындар мәдениетіне айналды.

Қызмет көрсету бизнес үшін барған сайын маңызды бола түсуде. Әлемге әйгілі IBM компаниясының табысының сыры – ең жақсы сервис. Кейбір Rongzhi кәсіпкерлері тұтынушыларды құрметтейтін және қызмет көрсету маңызды болып табылатын IBM сияқты пионерлерден нарықтық бәсекенің мәнін үйренді. Бұл – Haier Group халықаралық жұлдызды қызмет көрсету түріндегі бәсекелестік пен артықшылыққа қол жеткізудің жалғыз жолы. Қызметтің мәні – ақ ниет, адалдық – іргетасы. Кәсіпорында, шын мәнінде, әділ және пайдалы қарым-қатынас орнату қажеттігі корпоративтік мәдениеттің ажырамас бір бөлігі (Rowley, Oh, 2019: 1–8).

Қытайдың корпоративтік мәдниетінің тағы бір ерекшелігі – бәсекелестік таныту арқылы жоғары нәтижеге ұмтылу (Wu, Qiang, 2010). Ең мықтының аман қалуы – нарықтық бәсекенің темірдей заңы. Бұл бәсекеде жеңіске жетуді қалайтын кез келген адам сапа, баға, қызмет көрсету және репутацияда озық болуы керек. Пайда алу бизнес басшыларының дұрыс шешім қабылдауына және барлық қызметкерлердің бірлескен күш-жігеріне байланысты. Корпоративтік мәдениет тұрғысынан алғанда, барлық қызметкерлерде бәсекеге қабілетті шеберлік сезімін қалыптастыру маңызды. Америка Құрама Штаттарында IBM-нің жоғары жетістіктерге ұмтылуы, Nissan-ның Жапонияда үздіксіз жетілдірілуі, Samsung-тың Оңтүстік Кореядағы алғашқы доктринасы және Haier-дің жоғары жетістіктерге ұмтылуын мысал ретінде қарастыруға болады (Nathan, 2015: 156–170). Барлық табысты компаниялар озық жетістіктерге ұмтылуды корпоративтік мәдениетінің маңызды бөлігі деп санайды.

Еңбекқорлықтың тамаша дәстүрі – Қытайдағы корпоративтік мәдениеттің келесі белгісі. Жиырма жылдық реформалар мен «ашық есік» саясаты Қытайды орасан зор өзгерістерге әкелді. Азық-түлік, киім-кешек мәселесі негізінен шешіліп, берекелі қоғам құру мақсаты біртебірте жүзеге асуда. Дегенмен ел социализмнің бастапқы кезеңінде әлі ұзақ уақыт бойы қалады. Сондықтан компаниялар да Қытай Халық Республикасы құрылған алғашқы күндерде қалыптасқан ашы күрес рухын белсенді түрде насихаттап, корпоративтік мәдениетте маңызды орын алуда (Zhao, 2010b: 419–436).

Жаһандық экономикалық интеграция үрдісі және Қытай ұлтының ұлы жаңаруын жүзеге асырудың қасиетті миссиясы қытайлық кәсіпкерлердің әлемдік нарыққа шығудың стратегиялық көзқарасы болуы керек екенін анықтайды. Кәсіпорындар оған пассивті түрде жауап бергенше, қарсылық білдіру үшін бастаманы қолға алғаны жақсы. Бұл – корпоративтік философияның өте құнды элементі. Қытайдың Дүниежүзілік Сауда Ұйымына кіруі бүкіл әлем бойынша саяхаттауды қажет етті және жеделдетті. Дүниежүзіне саяхат жасау халықаралық стандарттарға сәйкес өндіріс пен жұмыс істеуге бел байлау дегенді білдіреді. Технология мен шеберлікті ұдайы жетілдіріп, өнім

сапасын арттырып отыру – халықаралық нарықта өз орнын алу деген сөз. Әлемге саяхат жасау – бұл жаһандық нарық тұжырымдамасын құру. Қытайлық компаниялар өршіл болуы тиіс және керемет өсуге қол жеткізуі қажет, сонымен бірге әлемдік нарықтан ақпарат жинай білуі керектігін мойындаған. Нарық үрдістерін дұрыс болжап, дұрыс маркетингтік шешімдер қабылдай білу – негізгі принцип. Тек осылай ғана компаниялар әлемдегі жетекші кәсіпорындардың біріне айнала алатынын түсінген. Қытай кәсіпорындары Қытай ұлтының өзін-өзі жетілдіру рухын және алға жылжып, заман ағымына ілесіп, жаңашылдық жасаудағы батылдықты иеленетіні сөзсіз.

Қорытынды

Шынайы іскерлік қызметте Қытай мәдени хабардарлықты арттыруға, өзінің мәдени жетістіктерін жақсартуға, өз мәдениеті мен басқалардың мәдениетін терең түсінуге және коммуникация үлгісін зерттеуге бастамашылық етеді. Іскерлік мәдениет алмасуда әртүрлі мәдениеттерге толеранттылық танытып, бір-бірінің мәдени болмысын бойына сіңіріп, мәдени айырмашылықтарды ескеру керектігін түсінеді. Мысалы, қытайлықтардың бизнес митингте серіктестері үшін жеңілдік жасауы оңай, алайда Қытай кәсіпорындарының тәжірибесі көрсеткендей, оларда бәсекелестік сезімі жоқ және батыс мәдениетінің күшті жақтарынан көбірек үйренуі керек. Бұған қоса, Қытай батыстың іскерлік әдеттері мен бизнес идеяларын шығыстың іскерлік құндылықтарымен үйлестіруге, бір-бірінің күшті жақтарын үйренуге және жаңа іскерлік мәдениетті дамытуға қарқынды түрде ұмтылуда. Шығыстың іскерлік мәдениеті әлі де ұжымшылдықты ұстанады және гармонияны жақтайды. Әртүрлі іскерлік мәдениеттер Қытай – Батыс сауда қызметінің белгілі бір деңгейде бірқалыпты дамуына кедергі жасайды. Сол себептен де, Қытай мен Батыстың іскерлік мәдениетін терең түсінетін кәсіпкерлер, белгілі бір корпоративтік мәдениеті бар компаниялар ғана жетістікке жетіп, әлемдік нарыққа шыға алды. Дегенмен ел ішінде де кәсіпорындар арасында келіспеушіліктер мен қақтығыстар бар, сонымен қатар Қытай мен Батыстың іскерлік мәдениеті арасында көпір салуға ұмтылыс байқалады. Өйткені дәл осы көпір Қытай мен Батыстың іскерлік мәдениетінің арасын қысқартып, Қытай саудасының жан-жақты дамуына үлес қоса алады.

Әдебиеттер

Cao, T. Y. (2005). The Chinese Model of Modern Development, 293–317. https://doi.org/10.4324/9780203311288_chapter_16

Irfan, M. I., & Fowsar, M. A. (2020). Learning from the Chinese model of development and moulding China – sri Lanka relations. Journal of Politics and Law, 13(3), 57. https://doi.org/10.5539/jpl.v13n3p57

Li, H. (2015). The Chinese model of development and its implications. World Journal of Social Science Research, 2(2), 128. https://doi.org/10.22158/wjssr.v2n2p128

Nathan, A. J. (2015). China's challenge. Journal of Democracy, 26(1), 156–170. https://doi.org/10.1353/jod.2015.0012

Pan, Wei (2011). Reflections on the 'China model' discussion. Dans International Critical Thought 1 (1): 11-17. https://.doi.org/10.1080/21598282.2011.566036

Rowley, C., & Oh, I. (2019). Trends in Chinese management and business: Change, Confucianism, leadership, Knowledge & Innovation. Asia Pacific Business Review, 26(1), 1–8. https://doi.org/10.1080/13602381.2019.1698707

So, A. Y. (2014, July 17). The Chinese model of development: Characteristics, interpretations, implications. Brill. Retrieved March 5, 2022, from https://brill.com/view/journals/pgdt/13/4/article-p444_4.xml?language=en

Zha, D. (2015). A towering inspiration for China. Reflections, 78–82. https://doi.org/10.1142/9789814723893_0014

Zhao, S. (2010). The China model: Can it replace the western model of modernization? Journal of Contemporary China, 19(65), 419–436. https://doi.org/10.1080/10670561003666061

Fewsmith, J. (2014). How unique is today's "china model." China Leadership Monitor, 19–36. https://doi.org/10.1142/9789814619165_0003

Wu, Qiang (2010). The Chinese Economic Model Is a Model for Success - An Interview with Professor Pan Wei of Peking University. Dans Qiushi Journal, 2 (3). URL: http://english.qstheory.cn/selections/201109/t20110924_112529.htm

国内企业文化的特点- 百度文库. (n.d.). Retrieved October 23, 2021, from https://wenku.baidu.com/view/4d55dac50c225901 02029d59?bfetype=new (Отандық корпоративтік мәдениеттің сипаттамасы.- 百度文库, 2021)

中国的企业文化- 百度文库. (n.d.). Retrieved November 10, 2021, from https://wk.baidu.com/view/8fd1c1fd770bf78a652954fe (Қытайдың корпоративтік мәдениеті. – 百度文库, 2021)

商业文化_中华商业文明的精髓- 百度文库. (n.d.). Retrieved November 15, 2021, from https://wk.baidu.com/view/caaa157502768e9951e738a8 (Іскерлік мәдениет Қытай іскерлік өркениетінің мәні. – 百度文库, 2021

百度文库. (n.d.). Retrieved December 23, 2021, from https://wk.baidu.com/view/8770321c75232f60ddccda38376..

References

Cao, T. Y. (2005). The Chinese Model of Modern Development, 293–317. https://doi.org/10.4324/9780203311288_chapter_16

Irfan, M. I., & Fowsar, M. A. (2020). Learning from the Chinese model of development and moulding China – sri Lanka relations. Journal of Politics and Law, 13(3), 57. https://doi.org/10.5539/jpl.v13n3p57

Li, H. (2015). The Chinese model of development and its implications. World Journal of Social Science Research, 2(2), 128. https://doi.org/10.22158/wjssr.v2n2p128

Nathan, A. J. (2015). China's challenge. Journal of Democracy, 26(1), 156–170. https://doi.org/10.1353/jod.2015.0012

Pan, Wei (2011). Reflections on the 'China model' discussion. Dans International Critical Thought 1 (1): 11-17. https://.doi.org/10.1080/21598282.2011.566036

Rowley, C., & Oh, I. (2019). Trends in Chinese management and business: Change, Confucianism, leadership, Knowledge & Innovation. Asia Pacific Business Review, 26(1), 1–8. https://doi.org/10.1080/13602381.2019.1698707

So, A. Y. (2014, July 17). The Chinese model of development: Characteristics, interpretations, implications. Brill. Retrieved March 5, 2022, from https://brill.com/view/journals/pgdt/13/4/article-p444_4.xml?language=en

Zha, D. (2015). A towering inspiration for China. Reflections, 78–82. https://doi.org/10.1142/9789814723893_0014

Zhao, S. (2010). The China model: Can it replace the western model of modernization? Journal of Contemporary China, 19(65), 419–436. https://doi.org/10.1080/10670561003666061

Fewsmith, J. (2014). How unique is today's "china model." China Leadership Monitor, 19–36. https://doi.org/10.1142/9789814619165_0003

Wu, Qiang (2010). The Chinese Economic Model Is a Model for Success -An Interview with Professor Pan Wei of Peking University. Dans Qiushi Journal, 2 (3). URL: http://english.qstheory.cn/selections/201109/t20110924_112529.htm

国内企业文化的特点 [Description of domestic corporate culture] – 百度文库. (n.d.). Retrieved October 23, 2021, from https://wenku.baidu.com/view/4d55dac50c22590102029d59?bfetype=new

中国的企业文化 [Chinese corporate culture] – 百度文库. (n.d.). Retrieved November 10, 2021, from https://wk.baidu.com/view/8fd1c1fd770bf78a652954fe

商业文化_中华商业文明的精髓 [Business culture is the essence of Chinese business civilization] – 百度文库. (n.d.). Retrieved November 15, 2021, from https://wk.baidu.com/view/caaa157502768e9951e738a8

百度文库. (n.d.). Retrieved December 23, 2021, from https://wk.baidu.com/view/8770321c75232f60ddccda38376.

ҒТАМР 16.41.25 https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v103.i4.08

А.К. Ахметбекова , Э.Ә. Монтанай

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: elmiramontanayeva@gmail.com

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ҰЛТТЫҚ КИІМДЕРІНДЕГІ ӘСКЕРИ ЛИНГВОМӘДЕНИ КОМПОНЕНТТЕР

Мақалада қазақ және түрік этностарының ұлттық киім дискурсын құрайтын әскери лингвомәдени компоненттер қарастырылады. Ұлттық киім әр этностың ерекшелігін танытумен қатар, коммуникация тұрғысында ақпарат дереккөзі болып, бейвербалды дискурсты қалыптастырады. Қазақ және түріктердің әскери лингвомәдени компоненттері салт атты тіршілікпен байланысты екені белгілі. Салт аттылыққа қазақ та, түрік те көне түркілерден мұрагерлікпен ие болғандықтан, олардың мәдениетінде ортақ элементтер көп. Бұған ұлттық киімдерді жатқызамыз. Көшпелі өмір сүрген қазақтарда кәсіби әскер деген ұғым болған жоқ, салт аттылардың барлығы дерлік потенциалды сарбаз болды. Салт аттының киімінде әскери лингвомәдени компоненттер үстем еді. Бұл киімдердің әскери жағдайға ыңғайлығы соншама, қарым-қатынасқа түскен өзге халықтар өз кәсіби әскерлеріне кигізгенінен аңғаруға болады. Алайда қазақ көшпелі тұрмыс-салтын сақтап қалса, түріктер отырықшылыққа ауысып, Осман империясының негізінде кәсіби жасақ құрып, әскери киімді қалыптастырды. Бұл факторлардың ықпалын екі этностың ұлттық киімдерінің компоненттері – шалбар, қаптама, шекпен, кебенекті лингвомәденирема тұрғысында қарастыру арқылы анықтауға болады. Қазақ және түрік этносының ұлттық киім дискурсын белгілейтін әскери лингвомәдени компоненттерді талдай отырып, отырықшылыққа ауысқан түрік халқының ұлттық киіміндегі трансформациясын анықтау мақаланың мақсатын белгілейді.

Түйін сөздер: ұлттық киім, лингвомәдени компонент, трансформация, дискурс, шалбар, шекпен, кафтан.

A.K. Akhmetbekova, E.A. Montanay*

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: elmiramontanayeva@gmail.com

Military linguistic and cultural components in the national clothes of the kazakh and turkish peoples

The paper investigates the military linguoculturological components that comprise the discourse of Kazakh and Turkish ethnic groups' national costumes. National clothing serves as a non-verbal discourse and a source of information and data in a communicative aspect, in addition to highlighting the distinctiveness of each ethnic community. It is well known that the Kazakhs and Turks' military language and cultural traits are connected to equestrian life. There are numerous similarities between Kazakh and Turkish culture since they both acquired the practice of horseback riding from the ancient Turks. This includes national clothes. Since practically all riders were potential fighters, the nomadic Kazakhs had no sense of an organized military. Traditional national clothing was dominated by military linguistic and cultural elements. This is evident from the fact that these clothes are so convenient for military situations that other peoples who came into contact with them used them in their professional armies. However, the Kazakhs retained their nomadic lifestyle, while the Turks switched to settled life, created a professional army based on the Ottoman Empire, and created a military uniform. From a linguocultural perspective, shalbar, kaptama, shekpen, and kebenek, the elements of both ethnic groups' national clothing, may be used to assess the effect of these aspects. By examining the military-linguocultural elements that influence the discourse of the national costumes of the Kazakh and Turkish peoples, the study aims to determine the change in the national costume of the settled Turkish ethnic group.

Key words: national clothes, linguistic and cultural component, transformation, discourse, shalbar, shekpen, caftan.

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

А.К. Ахметбекова, Э.Ә. Монтанай*
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: elmiramontanayeva@gmail.com

Военные лингвокультурологические компоненты в национальной одежде казахского и турецкого народов

В статье исследуются военные лингвокультурологические компоненты, составляющие дискурс национальной одежды казахского и турецкого этносов. Помимо демонстрации уникальности каждой этнической группы, национальная одежда формирует невербальный дискурс как источник информации и данных в коммуникативном аспекте. Известно, что военные языковые и культурные компоненты казахов и тюрков связаны с конным бытом. Поскольку и казахи, и тюрки унаследовали традиционное искусство верховой езды от древних тюрков, в их культуре есть много общих элементов. Сюда входит национальная одежда. У кочевых казахов не было понятия о профессиональной армии, почти все всадники были потенциальными воинами. В традиционной национальной одежде преобладали воинские языковые и культурные компоненты. Это видно из того, что эта одежда настолько удобна для военных ситуаций, что другие народы, соприкасавшиеся с ней, использовали ее в своих профессиональных армиях. Однако казахи сохранили кочевой образ жизни, а турки перешли к оседлости, создали профессиональную армию на основе Османской империи, создали военную форму. Влияние этих факторов можно определить, рассматривая шалбар, каптама, шекпен, кебенек, являющихся составляющими национальной одежды обоих этносов, с позиций лингвокультураремы. Цель статьи – определить трансформацию в национальном костюме оседлого турецкого этноса, анализируя военно-лингвокультурологические компоненты, определяющие дискурс национального костюма казахского и турецкого народов.

Ключевые слова: национальная одежда, лингвокультурологический компонент, трансформация, дискурс, шалбар, шекпен, кафтан.

Кіріспе

Хроника тұрғысында әскери киім ұлттық киімнен кейін, яғни соның негізінде пайда болғаны анық. Демек, әр халықтың әскери киімінде ұлттық колориттің көрініс беруі заңды. Алайда қазіргі таңда көптеген елдердің әскери киімінде біркелкілік орын алып, ұлттық сипатты белгілейтін лингвомәдени компоненттердің жойылғаны байқалады. Олардың жасалу формасы барынша соғысуға, әскери операцияларды атқаруға ыңғайлы, еркін әрі шапшаң қимылдауға, барлық жағдайларда қолданысы кең, сарбаздарды қоршаған орта, өлім қаупінен сақтауға лайықталып, әмбебаптық сипаты басым. Сонымен қатар әскери киім мемлекеттің күш-қуатын айғақтайтын функцияны да атқаратыны белгілі. Бұл тұрғыда әскери киімнің сән-салтанаттылығы негізінен айбат көрсетуге бағытталған. Сондықтан да көптеген Еуропа елдерінде мемлекет басшылары ұлттық киімнен гөрі ел алдына әскери киіммен шығуды жөн көреді.

Тақырып таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Әскери киімнің қалыптасуы әр халықтың тарихи дамуымен тығыз байланысты. Әскери киімді соғысуға бейімделген ұлттық киім деп те анықтауға болады. Белгілі бір елдің тарихы дегеніміз – соғыс-шайқастар мен бейбіт өмірдің кезектесуі деп білсек, әр қан майданнан кейін әскери киімнің заманға лайықтала өзгеріске түсуі өмір заңынан туындаған қажеттілік. Көбіне жеңіске жеткен халықтың әскери киімінің ықпалы басым болатыны сөзсіз. Алайда әскери форма ұлттық киімнен қаншалықты алшақтай түсті және бұған қандай факторлар әсер еткенін зерттеу арқылы халықтың мәдениетіндегі, тіліндегі, ұлттық киім дискурсындағы лингвомәдени компоненттердің қаншалықты тұрақты екенін немесе қаншалықты трансформацияланғанын анықтауға болады.

Жаһандану үдерісі мәдениеттер шекарасын жоя отырып, ұлттық ерекшеліктердің көмескіленуіне жетелейді. Заманауи технологияның дамуы негізінде әскери өнердің ұлттық сипаты архаизмге айналып, оның дискурсын құрайтын лингвомәдени компоненттердің атауларының тілдік қолданыстан тысқары қалып қою тенденциясы басым. Сондықтан да әскери өнерге қатысты атрибут атаулары интернационалданып, қазақ тілінде кірме сөздердің көптеп орын алып жатқанын көреміз. Кірме сөздер кез келген халықтың, әлемнің тілдік бейнесіне интервенция жасап, тіпті аударма арқылы баламасын бергенімен, ұлттық ділдің негізіне

нұқсан келтіреді. Сондықтан кірме сөздерге арқа сүйегеннен гөрі, әр ұлт өзінің тілдік қорына жүгінген жөн. Ғасырлар бойы әскери жағдайда өмір сүрген түркі халықтарының бұл саладағы қолданыс сөздері, атаулары мол екені сөзсіз. Осы тұрғыда туыстас қазақ және түрік халықтарының ұлттық киімдеріндегі әскери лингвомәдени компоненттерді анықтай отырып, олардың атауларына сипаттама беру, қолданыс аясын айқындау, екі этностың мәдениетіндегі орнын, функцияларын көрсету жұмыстың өзектілігін белгілейді.

Ұлттық киім мен әскери форманы ажырату негізінен Еуропада XV-XVII ғасырлардан басталады. Алайда әскери киімді ерекшелеу отырықшы халықтарда (Мысыр, Ассирия, Персия, Көне Греция, Қытай, Жапония, т.б.) ертерек басталса, көшпелі халықтардың ұлттық киімі мен әскери киімінде айырым тек соғысқа қажетті қосалқы жасақтауда көрініс береді. Мемлекеттік құрылым орын алған отырықшы халықтарда кәсіби әскери жасақтар пайда болып, олардың билікке жақындығы негізінде әлеуметтік тұрғыда жоғары сатыдан орын алды. Бұл мәртебені белгілеу мақсатында олардың киім үлгісі де өзгешелене бастады. Ал көшпелі халықтар жаппай мобилизациялық жағдайда өмір сүргеніне байланысты, кәсіби әскери жасақтар деген ұғым болған жоқ, әсіресе қазақтарда атқа міне алатын адамның барлығы потенциалды сарбаз тұрғысында үнемі әскери жағдаятқа дайын болулары міндетті еді. Сондықтан көшпелі халықтардың ұлттық киімі мен әскери киімінің айырмашылығы жоқтың қасы. Дәлірек айтсақ, ер адам киетін ұлттық киімнің әскери сипаты үстем болды. Осыдан көшпелі қазақ этносының ұлттық киім дискурсын белгілейтін әскери ономастиканы анықтай отырып, осы элементтердің отырықшылыққа ауысқан түрік халқының ұлттық киіміндегі трансформациясын анықтау мақаланың мақсатын белгілейді.

Коммуникация тұрғысында ұлттық киім этностың бейвербалды дискурсын құрайды. Ол халықтың ерекшелігін белгілеушісі ретінде ұлттық діл негізін қалаушы компоненттердің бірі болғандықтан, заман талабына бағына бермейтін тұрақтылығымен сипатталады. Алайда әскери киім өзінің функциясына сай модификациялануға бейім. Бұл. біріншіден, заманауи озық техникамен жұмыс істеуге қатысты. Мысалы. ұшақ, танк сияқты әскери аппараттарды жүргізу үшін арнайы киім қажет. Екіншіден, жаңа технологиялар негізінде әскери киімді адам өмірін қауіпсіздендіре жасаудың мүмкіндіктері кеңейе түсуде: мысалы, оқ-ағар не су өтпейтін әскери формалар, т.б. Дегенмен модификация үдерісі адамның дене тұрпатын және климат сияқты тұрақты факторлардан асып кете алмайды. Сондықтан әскери киім, ең алдымен, адам тәніне қатысты қажеттілікті атқарушы киім екенін ескеру керек. Бұл тағы да ұлттық киімнің компоненттерін қолдануды белгілейді. Осыдан қазақ және түрік этностарының ұлттық киім дискурсын қалыптастырудағы әскери лингвомәдени компоненттер көрінісін анықтау, оларға сипаттама бере отырып, қазіргі қолданысын белгілеу, олардың атаулары мен анықтамасындағы, функцияларындағы өзгерістерді айқындау салыстырма түрінде қарастырылады. Бұл міндеттерді шешу барысында ұлттық киім дискурсы ашыла түсіп, оның компоненттерін нақтылау мүмкіндігі туады. Әскери лингвомәдени компоненттердің атаулары мен мән-мағынасындағы трансформациялардың бағытын тану арқылы әскери өнердің қазақ және түрік этностарының мәдениетіндегі орнын көрсетіп, адамзат тарихына қосқан үлесін анықтауға болады.

Зерттеу әдістері. Зерттеу мақаласының өзектілігі мен тұжырымдарын дәйектеуде ғылыми танымның зерттеу әдістері қолданылды. Лингвомәдени зерттеулерге халықтың өмір сүру салты, дәстүрдің тілдегі көрінісін қарастыру жататындықтан, лингвистикалық талдаулар әдістері: сипаттамалы, салыстырмалы-сипаттамалы әдіс, ономасиологиялық талдау, тарихи-салыстырмалы әдіс кең қолданылды. Ұлттық киім дискурсын қалыптастырушы элементтерді сипаттай отырып, қазақ және түрік халықтарына ортақ әскери киім үлгілерінің қолданысын диахроникалық және синхроникалық тұрғыда салыстыру жүргізілді.

Талқылау және нәтижелер

Ұлттық киім белгілі бір халықтың ерекшелігін көрсетумен қатар, сол халықтың ұлт тұрғысында қалыптасу барысында қалай өмір сүргенін, қоршаған ортаға қалай бейімделгенін, дүниетанымдық ұстанымдары, мәдени құндылықтары жайында біршама ақпарат беруші дереккөз болып табылады. Ұлттық киім деп – белгілі бір этноса тән киімдер жиынтығы болып, оның дискурсын белгілейтін компоненттердің біркелкі стильдегі көрінісін атаймыз.

Киім материалдық мәдениеттің бір бөлігі ретінде бірнеше функцияны атқаратыны белгілі. Біріншіден, киім кию – қоршаған ортаға бейімделуден туындаған қажеттілік. Екіншіден,

физиологиялық жағынан адамның жынысын, жасын көрсету функциясын атқарғанын байқаймыз. Үшіншіден, әлеуметтік тұрғыда адамдардың мәртебесін, қоғамдағы орнын көрсетумен қатар, ұлттық және аумақтық, діни көзқарасы бойынша ажыратуға мүмкіндік береді. Дж.Флюгельдің пікірінше, адамдар ұят, қорғаныс және сәндік мақсатта киінеді (Флюгель, 1971: 16). Демек, киімнің динамикалық даму бағытын қажеттіліктен этикаға, одан эстетикаға деп көрсетуге болады. Киім әр этностың ерекшелігін белгілейтін элемент болумен қатар, сол этностың мәдениетінің презентациясы іспеттес. Ұлттық киім арқылы әр халықтың мәдениетінің ерекшелігін танып білуге, эстетикалық талғамы, бейімделу формалары мен тұрмыс-салтының көрінісін анықтауға болады.

Ұлттық киім негізінен екі фактордың негізінде қалыптасады: климаттық және өмір сүру салты. Климаттық фактор киімнің суық және ыстық ауа райына бейімделуімен көрініс береді. Ал өмір сүру салтына байланысты фактордың көрінісі күнделікті тұрмыс-тіршілікке, әлеуметтік жағдайға және этнос тұрғысында болмысын, өзінің өмір сүру аймағын қорғауға икемделу барысында жасалған киімде бейнеленді. Қорғаныстан туындайтын соғыс, шапқыншылық, шайқастар адамдардың жан сақтау, қару-жарақ, киімнің ыңғайлы болу жағынан үстем болу талабы этностың ұлттық киімінде әскери лингвомәдени компоненттердің орын алуын белгіледі.

Ұлттық киімдегі әскери лингвомәдени компоненттер деп – көбіне соғыс сияқты төтенше жағдайларға лайықтала қалыптасып, ұлттық дискурспен байланысты ерекшеліктерін сақтаған киімдерді және олардың атауларын белгілейтін лингвомәдениремаларды атаймыз. Лингвомәденирема (лингвокультурема) терминін енгізген В. Воробьев оны мәдениет элементінің тілдік белгідегі проекциясы деп анықтайды. Ғалым бұл терминді мәнінде ұлттық-мәдени компоненті бар лексиканы белгілеу үшін қолданған. Лингвомәденирема тіл мен мәдениеттің өзара қарым-қатынасын, байланысын зерттеуде осы екі салаға қатысты және екі саланың ерекшеліктерін синтездей біріктірген бірлік ретінде қарастырылады (Воробьев, 2006: 46). А.С. Мамонтов лингвомәдениреманы әлемді танудағы ұлттық ерекшеліктің тілдегі көрінісі деп, онда белгілі бір мәдениет өкілі тұрғысында адамның өзі және оның әрекеті бейнеленеді деп тұжырымдайды (Мамонтов, 2000: 298).

Ғалымдар тілдік бірлікті зерттеу барысында тілдің тарихи қалыптасқан әлеуметтік және мәдени ортасын ескеру қажеттігін айта келе, лексикамен байланысты туындайтын бейнелер құрылымдары тұрғысында қарастыру керектігін көрсетеді: «Лексическое значение – это сложное образование, содержащее не только информацию, об именуемом объекте, но и образные структуры, существующие в коллективном бессознательном. Значение, в широком понимании, предполагает совмещение как лингвистического, так и экстралингвистического знания» (Байгунисова, 2009: 79). Қазақтың ұлттық киімге қатысты лексикасының мәдени мазмұны көбіне атауға ие болған заттың әуелгі функцияларымен байланысты болды. Мысалы, қазақ батырларының киім-кешегі деген тізімде «жамшы» және «қаттама» деген киімдер орын алады: «Жамшы» – жамылғы. Желең жамылатын тон. «Қаттама» – қаттау, көкірекше. Қалың кездеме (https://adyrna.kz/post/2348?lang_name=en-it&sait=ar). Тіпті киім атауларының түсініктемесінде сөздің мәні әрекеттен туындағанын көреміз. Бұл әрекеттер белгілі жағдайға ишара етіп, бейне тудырады. Бейнелер белгілі бір ақпаратты қамти отырып, лексикалық мәннің аясын кеңейте түседі. Әскери мәнді белгілейтін функциялар негізінен адамның тәнін сырт құбылыстардан қорғау, жағымсыз ортаға, оқиғаға төтеп беру, үстем болу әрекеттерімен байланысты бейнелер қалыптастырды. Сондықтан да ұлттық киімнің кей компоненттерін әскери деп анықтауға олардың көбіне ұрыс-шайқастардағы қолданысы және күнделікті өмірде қолданыла келе, төтенше жағдайға тез трансформациялана алу мүмкіндіктері негіз болды.

Лексика мәнімен байланысты бейнелер белгілі бір мәдени ортаға негізделе сөздің концептілерін өрістетеді. Сөз концептілерінің туындауына адамның әлемді танудағы тәжірибесі негіз болады. Осыдан лингвомәдени номинативті бірлік дегеніміз – түсінік, бейне және басқа мәндермен байланысты ассоциативті байланыстар (Байгусинова, 2009: 81).

В.И. Карасик мәдени концептілердің үш жағын айқындайды: бейне, ұғым және құндылық (Карасик, 2002: 98). Ғалым концептіні белгілі бір құндылыққа ие, жеке және ұжым жадында сақталған маңызды ақпарат деп көрсетеді (Карасик, 2002: 107). Бейне экстралингвистикалық компонент тұрғысында концептің туындау ортасын белгілесе, ұғым лексиканың мән-мазмұнына қатысты. Ал құндылық

мәдени категория тұрғысында адамның атауға ие болған затқа деген қатынасын білдіреді. Концептідегі бейне, ұғым, құндылықты осы ақпарат біртұтастықта ұстап тұрады. Ақпарат сөз концептісінің диалектикалық дамуына негіз болып, ақпараттардың қарым-қатынасын белгілеп, дискурс қалыптастырады.

Ұлттық киім дискурсында орын алған әскери компоненттерді нақты бөліп-жарып көрсету қиын. Кез келген этнос, халық, жаугершілік соғыстарды басынан кешіргендіктен, күнделікті киім үстінен қару-жарақ асыну арқылы не қосалқы киім арқылы төтенше жағдайға бейімделген. Алайда қатардағы адам, кәсіби сарбаз болмаса, үнемі соғыс жағдайында өмір сүре алмайды. Сондықтан әскери компоненттер дегенде, осы салаға арналған еңбектерде қару-жарақ түрлері, арнайы әскери киім үлгілері жеке қарастырылады (*David Cole (2007) The Survey of U.S. Army Uniforms*). Қару-жарақ алғашқы қауымдық кезеңде аңшылықпен байланысты пайда болып, жаугершілік заманда түрлене дами түссе, әскери киімнің пайда болуы кәсіби әскери жасақтардың қалыптасуымен байланысты. Дегенмен дүниежүзінде қалыптасқан әскери формалардың негізін құрайтын компоненттерді зерделей қарасақ, олардың көпшілігінің негізі атты жасаққа және адамның денесіне жарақат салатын өткір саймандардан қорғануға мүмкіндік беретін киімдерге қатысты. Денені қылыш, оқ сияқты қарулардан қорғайтын киімді б.з.б. римдіктер, Александр Македонскийдің сарбаздары қолданғаны белгілі. Бірақ олардың көбісі жаяу әскер болды. Ал атқа мінген гетайрлар киімі жаяулардан тек сән-салтанатымен ерекшеленді. Жылқы малын шапқыншылықта кең қолдану үлесі Атилланың үлгісі бойынша соғыс өнерін жетік меңгерген, жаугершіліктің негізінде үлкен империялар құрған түркі тілдес халықтарға тиесілі. Демек, әскери киімнің дискурсын құрайтын лингвомәдени компоненттерге атқа мініп жүруге ыңғайланған және қару-жарақтың залалына тосқауыл болатын киімдерді жатқызамыз. Өйткені қару-жарақ техникасы дамыған XIX ғасырға дейін соғыстарда негізінен атты әскер және құрал-саймандары жетілген әскерлер жеңіске жетіп отырған. Сондықтан жеңімпаздардың киім үлгісі басқа әскерлерге ықпал еткені сөзсіз. Өмірі атпен байланысты халықтардың ұлттық киімінде әскери дискурстың басымдылығы айқын көрінеді. Бұл киімдердің атаулары олардың функцияларымен тікелей байланысты болды және атау мен функция байланысының негізінде басқа ұлттардың қолданысында көбіне түп номинациясын сақтап отырған.

Жалпы қазақ ұлттық киімінің генезисі көне түркілердің киімдерімен байланысты. Сондықтан да көне түркілердің тұрмыс аймағында көшпелі өмір сүру салтын жалғастырған қазақ ұлттық киімі мен көне түркі киімінің айырымы біренсаран.

Қазақ этносының ұлттық киімі Орта Азияны мекендеген көшпелі түркі халықтарының киім-кешегінің заманына қарай бейімделген үлгілері болып саналады. Мал шаруашылығымен айналысу табиғат аясында ауа райына төтеп берумен және малын аңқұстан, барымташылардан қорғап, сақтап қалу жағдайында өмір сүруді мәжбүрледі. Егер де отырықшы халықтардың бас сауғалар тұрақты үй-жайы, қорғаны болса, малмен күн көрген, әсіресе жылқы малын баққан қазақ үнемі ат үстінде өмір сүргені белгілі. Бұл жағдай қазақ халқының киімінің мобильділігін белгілеп, табиғаттың дүлей күшіне төтеп беруге және тағылардан болсын, не бөтен малға сұқтанған барымташы қарақшылар болсын, солардың қару-күшіне қарсы тұруға мұрша беретіндей үлгіде қалыптасты. Әрине, қазақ жерінің солтүстік аймағы мен оңтүстік аймағын мекендеушілердің киімі бірдей болған жоқ, алайда киім үлгісі ұлттық сипаттағы қалыптарын сақтай отырып, негізінен, киімнің материалы жағынан айырмашылығы болды.

Дала мәдениетінің дамуында жылқыны қолға үйретіп, көлік ретінде қолданудың маңызы өте зор. Жылқы дала мәдениетінде жүйріктік пен үстемдік символы болып, көшпелі халықтың айнымас атрибуты тұрғысында түркі халқынан енші алған қазақ ділінің қалыптасуындағы орны ерекше (Fidan, 2011: 97). Жылқы малын көлік ретінде пайдалану қазақ халқы мәдениетінің негізін құрады. Жылқы көшпелі дала халқының экономикалық, әлеуметтік, саяси өмірінде жан-жақты рөл атқарды. Қазақ байлығын жылқымен есептеп отырған, айыппұл, қалың мал сияқты төлемдер аттың санына қарай реттелген және жылқы тек көлік, аң аулайтын құрал ретінде ғана емес, сондай-ақ оның етін, сүтін, терісі мен тіпті жал-құйрығына шейін қажетіне жаратып отырған (Потапов, 1949: 47) Осыдан қазақ: «Ақырзаман аттан айырылған жерде» (Оспан, 2004: 285) деп, бүкіл тұрмыс-тіршілігін атпен байланыстырған. Кең даланы игеру, онда билік құру қазақтан жылқының төзімділігін, ыстық-суыққа деген шыдамдылығын, алыс сапарға не кез келген уақытта соғыс, шайқастарға дайын

болуын талап етті. Климат және жылқыға мініп жүру қазақты соған лайықталған, ыңғайланған киім киюге икемдеді. Осындай қазақтың ұлттық киімін құрайтын компонент **шалбар** деп аталып, көне түркілерден келе жатқан материалдық мәдени артефакт болып табылады.

Шалбар сөзінің этимологиясын зерттеушілер парсы тіліндегі شلوار (shalwar) сөзімен байланыстырады. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде шалбарға мынадай анықтама берілген: «Қой терісінен тігілген, балағы аяқ басына түсіп тұратын, бұтқа киетін сырт киім». Сонымен қатар шалбардың матадан тігілетіні де көрсетілген (ҚТТС, 1986: 108).

Қазақ тілінде «шалбарлану» деген етістік бар: жеңіл-желпі сырт киім мен жейде-көйлектің етегін шалбар ышқырына тығып қою (ҚТТС,1986: 108). Бұл етістік мәнінің негізінде шалбар қалыңдау материалдан жасалатыны анық. Шалбар сөзінен гөрі одан туындаған «шаровары» атауы дүниежүзіне кеңірек тараған, әсіресе климаты жылы аймақтарда (Иран, Ауғанстан, Үнді елдерінде) «шаровары» сөзі қолданылатыны байқалады. «Шаровары» сонау скиф-сарматтардан келе жатқан киім үлгісі екенін римдік ақын Овидийдің жазбаларынан белгілі. Ал араб саяхаттанушылар «шаровары» сөзінің қолданысын орыс саудагерлерімен байланыстырады (Ибн Омар ибн Даст, Ибн Фадлан). Осыған қарағанда, арабтарға шалбардың таңсық екенін байқаймыз. Шалбар сөзі араб тіліне метатеза құбылысына сай «سِرْوال» (sirwal) түрінде еніп, шамасы «шаровары» түрінде таралуына негіз болған. Шалбарды киім тұрғысында арнайы зерттеген Фатма Айхан оның пайда болуын ғұндармен байланыстырып, Түркия еліне бұл киім сонау Орта Азиядан келгенін дәлелдей келе, «шальвар» деген атаумен таралғанын көрсетеді. Шалбар отырықшылыққа ауысқан Анадолыдағы түріктердің негізгі киімі болғанын және Түркияның әр аймағында түс пен фасоны жағынан түрленетінін жазып, әлі күнге дейін кең қолданыста екенін баяндайды. Шалбарды еркек пен әйелдер бірдей киетін (Ayhan, 2021: 61). Автор берген суреттерде шалбардың жеңіл матадан бөксе жағы қатпарлана кеңдеу тігілгенін көреміз.

Осыдан мынадай тұжырым жасауға болады: әуелден шалбар теріден жасалған, балақты, атқа мінуге ыңғайлы да, ықшам қалың киім. Теріден не жүн, мақтамен сырмалып жасалған шалбар түрлері негізінен суық аймақтарда қолданылған. Жылы аймақтарға ойысу барысында шалбар матадан тігіліп, фасоны кеңеюге бет алған. Бұл фасонның шалбардан айырмашылығы болғандықтан, «шаровары» деген атаумен бөлектене бастаған. Тері шалбар жылы климатта қолданыстан шығып, мата сияқты материалдардың қолжетімді болуына қарай «шаровары» жеке киім түрінде қалыптасып қалған. Қазақтар «шаровары» атауын да, оның жұқа матадан тігілген үлгісін де еш қолданбағаны байқалады. Өйткені жеңіл матадан тігілетін шалбарларды қазақтар ыштан не дамбал деп атаған. Қалың шалбар қазақ киімінің атрибуты тұрғысында атқа мініп жүруге лайықталған, сондықтан оның спецификасы тек аттың көлік ретінде қолданыстан шыққан кезінде ғана өзгере бастағанын көреміз.

Қазақ тілінде **ыштан** – ұзын балақты іш киім, дамбал (ҚТТС,1986: 421) деген мәнде шалбардың астынан киетін киім. Бұл киім атауы (іш+тон, түркі тілінде «тон» сөзі киім деген мәнде қолданылған) ішкі киім деген екі сөзден құралған (Ысқақова т.б. 1966: 2). Ыштан – ер адамдардың киетін киімі. Балағы етіктің ішіне салынып, жұқалау матадан тігіледі. Бұл киім климаты жылы аймақтарда сырт киім қатарында қолданылғаны байқалады. Орыс тілінде этимологиясы түркі тілімен байланысты «штаны» деген сөз кең қолданылады. Тіпті шалбар сөзін орыс тіліне аударуда «штаны» сөзі қолданылады.

Түркілерде ыштан «дон» (don) деп аталады. Үлгісі шароварыға ұқсас, бірақ ішкі киім ретінде төсекте жатқанда не үй ішінде киіп жүруге арналған. Бұл сөздің этимологиясы іш+тонмен байланысты (R.E.K., 1969: 93). Түркі сөздігінде донды тон сөзінің эволюциясы деп қарастырады. Ал 1900 жылғы «Kamus-i Turki (Камус-и Турки)» сөздігінде «дон» шалвар деп түсіндіріледі. Кейіндері «дон» сөзінің орнына «кюлот» сөзінің қолданғаны байқалады.

Байқастасақ, «шалбар» атауы тек түркі тілдес халықтарда қалған. Ал көршілес елдер бұл киім үлгісін өз тіршіліктеріне лайықтай келе, не «шаровары», не «штаны» деп алған. «Шалбар» салт аттының атрибуты тұрғысында лингвомәденирема болып қалған.

Қазақтың ұлттық киімі **қаптама** салтанатты сән киімдерге жатпайды. Бұл киімді қазақтар негізінен солтүстік өңірде кең қолданған. Сөздікте мынадай анықтама берілген: «Суықта киетін сырты тысталған қалың киім, тон, шекпен. Қаптама – суыққа сырттан киетін тон» (ҚТТС, 1982: 30). Қаптама қалың киім болғандықтан, біріншіден, суық өткізбейді, екіншіден, қылыш сияқты өткір қаруларға тосқауыл болған.

Қаптаманың бұл функцияларына қатысты Ақтамберді жырау «қаттау» киімі жайында мынадай мәлімет береді:

Киім кисең қаттау ки,
Суық келсе панаң-ды.
Найза тисе қалаң-ды,
Тобылғының беректей (Мағауин, 1970: 119).

Қазақтың жауынгерлік киімі ретінде қаттауға мынадай сипаттама берілген: «Ол – «қаттау» деп аталатын, ауыз әдебиетінде, жазба деректерде қазақ жауынгерлерінің қорғаныс киімі ретінде айтылатын, матадан бірнеше қабаттап сырып, берік болу үшін тігісінің арасына қыл, мақта салынып тігілетін жауынгерлік киім. Матадан немесе жұмсақ киізден тігіліп, мақтамен, жүнмен сырылып жасалған сырт киімдерді қорғаныс жарағы ретінде кию Шығыста өте ертеден белгілі (https://kk.wikipedia.org/)».

Қаттау мен қаптама арасында айырмашылық бар екені сипаттамасынан байқалады: екеуі екі түрлі етістіктің туындылары болып тұр – қаттау және қаптау. Қазақта қаптама суықтан сақтайтын күнделікті киетін киім болса, қаттаудың жауынгерлік сипаты басым.

Қаптама дүниежүзінде кафтан деген атаумен белгілі, шамасы «қаптама+тон» (қапталған киім) сөздерінің бірігіп, ықшамдалған формасы ретінде түркі кезеңінен қалыптасқан: Махмұд Қашқаридің «Диуани-луғат-ат-түрк» сөздігінде « قفتان » (қафтан) деп берілген (Mahmut, 1985: 435). Әлішер Науаи өзінің «Ескендір қабырғасы» атты дастанында Дари әскерін сипаттағанда, оның бір бөлігі ақ қафтан киген деп жырлаған (Науаи 1941). Кафтан Осман түріктерінде мәртебесі жоғары адамдардың киетін киімі болған: «Kaftan, biçim itibariyle entari gibi, önden açık, boyu uzun üst giysisidir. Kolları uzun veya kısa olabilmektedir. Entarinin üstüne giyilen kaftan, Osmanlı kıyafetleri içinde, çok önem verilen ve itibar gören bir giysidir. Kaftan denince ilk akla gelen giysiler, padişah kaftanları ve saray mensuplarına ait olanlardır» (Görünür, 2006: 62). Бұл сипаттамаға қарағанда, кафтан сипаты жағынан қазақтың шапанына ұқсайды. Осман сұлтанатының басшылары кафтанды марапаттау, сый-құрмет көрсету үшін арқаға жабатын сый киім деп қабылдаған.

Ал 1841 жылы басылып шыққан «Историческое описание одежды и вооружения Российских войск» деген кітапта 922 жылы Волга Болгариясына халиф Муктедирдің елшісі болып келген Ибн-Фоссланның орыс ақсақалын жерлегенде оған кигізген киімді былай сипаттайды: «Два исподнія платья – верхнее и нижнее – сапоги, курта хафтанъ, изъ золотой парчи, съ золотыми пуговицами и золотая же, парчевая шапка, опушенная соболемъ» (ҚТТС, 1841: 4). Бұл деректерге қарағанда, қаптама модификациялана және өзге мәдени ортаға бейімделе орыс елінде кең қолданған. Орыс халқы кафтанның бірнеше түрін қолданған, соның ішінде «тегиляй» деген киім соғысқа киетін арнайы киім болып, «брондалған кафтан» деп сипатталады. 1888 жылы И.Н. Кушнеровтің баспасынан шыққан «Русская военная сила» деген кітапта тегиляйға мынадай анықтама берілген: «...часто употреблялся особый вид доспеха, называвшійся тегиляемъ. Это было суконное платье съ короткими рукавами, съ высокимъ, стоячимъ воротникомъ, длиною ниже коленъ. Все оно было толсто подбито ватою или пенькою и, наконецъ, простегано. Въ такомъ видъе тегиляй почти такъ же хорошо служилъ защитою, какъ и металлическій доспехъ, но стоилъ очень дешево, а потому и употреблялся ратниками, не имевшими средствъ пріобрести доспехъ» (Руская военная сила, 1888:97).

Тегиляйдың сипаттамасы дәлме-дәл қазақтың қаттау киіміне сәйкес келеді. Тегиляйдың этимологиясын ғалымдар монғол тіліндегі «тігу, сырмалау» сөзімен байланыстырады. «Тігу» сөзі қазақ тілінде осы мәнде қолданылатыны белгілі. Қазақтарда бұл киімнің өз атауы сақталып, негізгі технологиясы қабаттаумен, қаттаумен байланысты екендігін көрсетеді.

Қаптаманың негізі қой терісінен жасалатындықтан, орыс халқы өздеріне қолжетімді маталарды қолдана отырып, теріні зығыр, мақта, мата сияқты маталармен алмастырып, қаптаманы кафтанға айналдырған. Жылы аймақта өмір сүретін түріктер де терінің орнына мата қолданып, қаптаманың жасалу технологиясына трансформация енгізген. Дәулеттілері атлас, парча, барқыт сияқты қымбат маталарды астарлау арқылы кафтанды сәнді киімге айналдырған. Алайда кафтанның әскери дискурсы басымдылық танытқаны байқалады. Әскери жасақтардың негізгі киімі ретінде кафтан кең қолданған. Олар қаптама мен қаттау киімдерінің жасалу технологиясын біріктіре отырып, қатардағы сарбаз да, әулетті офицер де кие алатын киімге айналдырған. Ең қызығы, түріктер кафтанның үйде киетін жеңіл түрінің атауын демде «энтари» деп өзгерткен. Кафтан мен энтариді салыстыра қарастырған мақалада, екеуінің пішімі ұқсас екендігі айтыла келе, энтариді үлкендер де, бала-шаға, әйелдер де кез келген жерде кие алатын болса, кафтан тек ересектер салтанатты жиындарға ғана киетін киім болған

деп, оның символдық мәні, ерекше қадір-қасиеті бар екеніне зер салады (Görünür, 2006: 64). Бұдан кафтан әскери дискурсынан айрылып, барлық отбасы мүшелеріне қолжетімді киімге айналып, функциясы өзгеріске түскенде, бірден басқа атауды қабылдағанын көреміз. Демек, кафтан деген номинацияның өзінде әскери коннотацияның орын алатынын байқаймыз.

«Кафтан» және «тегиляй» қазақтың ұлттық киіміне жатпайды. Бірақ бұл екі киімнің пайда болуына «қаптама» мен «қаттау» атты қазақтың төл киімдері негіз болғаны сөзсіз. «Қаптама» мен «қаттау» өз функцияларын толыққанды атқарып, олардың тігілу, жасалу технологиясы бастапқы күйін сақтап қалғандықтан, қазақ үшін олардың атауларының да, формаларының да өзгеріске түсуінің еш қажеті болмаған. Дегенмен аталған екі киімнің әскери жағдайларда көбірек киіліп, шайқастарда денені қорғау, сақтау функцияларын өз деңгейінде атқару нәтижесінде оларды басқа этностар әскери киім ретінде қабылдағанын көреміз. Бұл тенденцияны шекпен киімінің таралу тарихынан да байқауға болады. Қазақтарда шекпен тек түйенің жүнінен тоқылатын жаздық сырт киім болған (https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%B5%D0%BA%D0%BF%D0%B5%D0%BD). Ол – жұқа әрі су өткізбейтін, ұзақ киіс беретін киім ретінде танымал. Алтайлықтар бұл киімді астарлы, барқыт сияқты қымбат матадан тігілген жаздық сырт киім деп сипаттайды (Екеева және Екеев, 2021: 106-107). С.И. Ожеговтың түсіндірме сөздігінде, сондай-ақ «Мода және киім энциклопедиясында», т.б. сөздіктерде этимологиясын «шекпен, шекмен» сөзімен байланыстыра, жүннен емес, матадан астарлап тігілген киім «чекмень» атауымен орыс казактарының офицерлік киімі деп көрсетілген. Сондай-ақ кавказ халықтарының әскери киімі болған «черкеска» да «шекпен» атауымен байланыстырылады (https://how-to-all.com/). «Шекпен» киімін өзге халықтар әскери формаға айналдырғанына қарағанда, әуелгі таныстық та әскери жағдайда болғанға ұқсайды. Демек, мәдени концепт тұрғысында шекпеннің құндылық, бейне және ұғымдық мәні оны әскери киім деп қабылдауға негіз болған.

Шекпен атты киімге түріктер бірнеше сипаттама береді: 1.Cepken – Kolları yırtmaçlı ve uzun, harçla işlenmiş bir tür kısa, yakasız üst giysisi (Жеңі ұзын, жағасыз сырт киім). (https://sozluk.gov.tr/); 2. Cebken – Жебкен әскерлердің, саудагерлердің жекеттің орнына киген киім түрі (R.E.K, 1969:51). 3. Осман дәуірінде киетін екі қатар қиғаш түймелері бар, сәнді, қысқа, жеңсіз кеудеше түрі. Ол барқыттан немесе тоқыма матадан жасалған. https://tr.wikipedia.org/wiki/Cepken; 4. «Жепкен» сөзі тарихта алғаш рет Pavet de Kurteille, Dictionnaire Turc Oriental (1500 жылға дейін) «Иыққа лақтырылған қысқа капюшон» [Ахмет Вефик Паша, Лугат-ы Османи (1876)] еңбегінде белгілі болды. https://turkcenedemek.com/kelime/cepken/.

Бұл сөздіктерде «жекпен» киімінің атауы қазақтың «шекпенімен» байланысты екені көрінгенмен, үлгісі мен материалында біршама өзгерістердің орын алғанын байқаймыз. Негізінен, өзгерістер киімнің мәдени компоненті тұрғысында ортаға бейімделуден туындаған. Дегенмен шекпеннің әскери дискурсы көрініс береді.

Сонымен қатар киімнің ақпараттық функциясына қатысты түріктерде мор-шекпен деген ұғым бар: «Мор Жепкен» әйелдер құқығын қорғауда, әсіресе мал шаруашылығымен айналысатындар арасында маңызды рөл атқарған. Әйелдің Мор Жепкенді ауыл алаңындағы дарға асуы немесе үстіне киюі, бұл әйелдің күйеуінен жәбір шегіп жүргенін және онымен ажырасқысы келетінін көрсетеді. Әйеліне зорлық-зомбылық көрсеткен еркектер халықтан шеттетіліп отырған деген фактілер бар (https://www.kadinisci.org/kultur-sanat/mor-cepkenli-kadinlar-anlatiyor/). Бұл тұрғыда жекпен сөзінің этимологиясы түрік тіліндегі «жамау, дөрекі тігу» етістігі деп көрсетіледі.

Шамасы, түріктерде түйе жүні қат болғандықтан, шекпен тоқуда оны қой не ешкі жүнімен алмастыру жүрген сияқты. Әрине, оның сапасын түйе жүннен тоқылған шекпенмен еш салыстыруға келмейді. Материалдың ауысуына байланысты шекпен түріктерде халі нашар адамдардың киімі деген концептіде қарастырыла бастаған. Сондықтан әйел адам өз еркімен жайсыздау киім кию арқылы өзінің тұрмыс жағдайы нашар екендігін хабарлай алған.

Қазақтарда шекпен бағалы киімдер қатарына жатады. Сондықтан қазақ «шен-шекпенге ие болу» дегенді қызметте мәртебесінің жоғарлауы деп біледі. «Шен-шекпен» сөздерінің қосарлана бірге жүруі, «шенді шекпен» тіркесінің қалыптасуы әскери шеннің не өкімет қызметіндегі шенеуніктер мәртебесінің жоғарлауы шекпен кигізумен қатар жүргенін көрсетеді. Патшалық Ресейде шенеуніктер әскери формаға ұқсас киім киетін. Қазақ осы форманы «шекпен» деп қабылдауы бұл сөздің әскери концепті бар екенін көрсетеді.

Қазақтың ділінде киімнің жасалу технологиясы, мән-функциясы атауымен тығыз байланысты деген түсінік қалыптасқан. Егер киімнің жасалу технологиясында не функциясында өзгеріс болса, оның атауында да өзгеріс көрініс беріп отырғаны байқалады. Сондықтан да шекпен түйе жүнінен жасалмай, матадан не басқа жүннен сырмалып жасалса, бұл киім атауы шекпен «шапан» сөзіне трансформацияланған.

Қазақ халқының кебенек деп аталатын киімі көнеден келе жатқан артефакт. Сөздікте былай сипатталған: малшылардың аяздан, жауын-шашыннан қорғану үшін киетін жұқа киізден тігілген сырт киімі (ҚТТС,1979: 535). «Казахстанская национальная одежда» (XX – начало XX века) кітабында кебенек көбіне ақ киізден тігілетін, капюшоны бар ұзын плащ, малшылардың қар-жаңбырға киетін киімі деп сипатталған (Захарова, 1964: 55-56). Түріктердің сөздіктерінде кебенекке (түрікше кепенек) киізден жасалған, жеңі жоқ, малшылар иығына жамылып жүретін киім деген сипаттама берілген.

Қазақта да, түрікте де «Ерді кебенек ішінде таны» (Оспан, 2004: 45) (Kepenek altında er yatar) деген мақал бар. Бұл мақал адамдарды сырт келбетіне, киіміне қарап бағалау дұрыс болмас деп интерпретацияланады. Бұдан кебенек мал соңында жүрген кедей-кепшік киетін киім деген дискурстың қалыптасқаны байқалады. Ал Ш. Уәлиханов кебенекті жауынгерлер киімі деп анықтаған (https://adyrna.kz/post/2348?lang_name=en-it&sait=ar). Кебенектің функиясын қарастырсақ, оның суықтан да, қар-жаңбырдан да қорғай алатынын және суық маусымда далада түнегенде, көрпе-төсек ретінде қолданылатынын көреміз. Бұндай киім алыс жолға, ұзақ уақытқа сапар шегушілерге не жорыққа шыққан сарбаздарға арналған деп айта аламыз. Сапар шегушілер құдайы қонақ бола алады, ал жорыққа шыққан сарбаздар далада түнеуге мәжбүр екендігі сөзсіз. Сондықтан да қазақ «Кебін киген келмейді, кебенек киген келеді» (Тұрманжанов, Ахметбекұлы, 2004: 113) деген мақалды малшылардан гөрі, жауынгерлерге қатысты айтқан. Бейбіт кезеңде кебенектің желсудан, суықтан қорғайтын қасиетін малшылар да барынша қолданған. Кебенектің пошымы қазіргі кенептен тігілген әскери плащқа ұқсайды. Бұл плащты малшылардың да қолданатынын көреміз. Сондықтан кебенек жауынгер сарбаздардың арнайы киімі болғаны сөзсіз.

В. Воробьев пікірінше, лингвомәденирема ой формасының тілдік көрінісі мен мәдени ортамен байланысты ассоциациялардың қосындысынан тұрады. Бұл сөз-белгі ерекше мәдени коммуникацияға жетелейді. Осыдан лингвомәденирема тек тілдік қана емес, экстралингвистикалық ақпарат көзі, мәдениеттің мәнін айқындаушы ретінде қызмет етеді (Воробьев, 2006: 48). Осы тұрғыда кебенек сөзімен байланысты туындайтын ассоциация кебін концептісімен, яғни өлім, ұзақ сапар, жалғыз қалу бейнелерімен байланысты. Егер де шалбар, шекпен, қаптама киімдері салт атпен байланысты бейнелер тудырса, кебенек міндетті түрде жапан далада түнеуге мәжбүр жауынгер бейнесін көз алдымызға келтіреді. Кебенек пен кебіннің фонетикалық дыбысталуындағы ұқсастық та екеуіне ортақ бейненің орын алуын белгілейді. Сонымен қатар кебенек адамды басынан (капюшон) тобығына дейін жауып тұруы кебінге қатысты сигналмен бірдей болса, оның функциясына қатысты ассоциациялар түнерген түн, жауынды суық күнмен байланысты. Алайда кебенек киген адамға қатысты ассоциацияларды тіршілік иесінің сапардан міндетті түрде оралуы, өлімді жеңіп шығуы, өмірін сақтап қалуы деп тізуге болады. Кебенек – адамның стихияға қарсы тұруына көмектесетін киім. Оның әскери дискурсы жауынгердің соғысуға, өліммен байланысты жолсапарға төтеп беруге деген дайындығымен белгіленеді.

Қорытынды

Ұлттық киім белгілі бір этнос, халықтың өмір салты мен дүниетаным негіздерінен ақпарат беретін дискурс десек, оны құрайтын элементтерді лингвомәдени компоненттер деп білеміз. Ұлттық киімнің дискурсы лингвомәдени компонент тұрғысында олардың қандай жағдайда қалыптасқаны, киілу аясы, функциясы, символдық мәні, т.б. жайында ақпарат береді. Ұлттық киім қоршаған ортаға бейімделуден пайда болса, оның компоненттерінің лингвомәдениремаға айналуы мәдени құндылықпен анықталады. Мәдени құндылықтың негізін құрайтын жерін, елін қорғау парызы әскери үрдістің қалыптасуын міндеттеді. Кәсіби жасақтары жоқ этностарда бұл үрдістің ұлттық киімде көрініс беруі заңдылық, оны құрайтын компоненттерінде соғыс, шайқас, төтенше жағдайға меңзейтін ақпаратты тануға болады. Бұл лингвомәдени компоненттерді әскери не әскери емес деп нақты анықтау даулы мәселе. Дегенмен ұлттық киімнің әскери лингвомәдени компоненттерін белгілеуде екі ұстанымға негізделуді ұсындық:

1. Салт аттылықпен байланысты, яғни жылқы малын көлік ретінде мінуге ыңғайлы киімдер жиынтығы; 2. Кәсіби жасақтардың формаларын құрайтын киім үлгілерінің генезисі болып табылатын киімдер.

Салт аттының барлық киімдерін әскери деп анықтауға болмайды, бірақ әр киімнің функциясын қарастыру барысында кей компоненттердің төтенше жағдайға әбден лайықталғанын байқауға болады. Мысалы, қарастырылған кебенек сияқты киім ұзақ жорық, қиын-қыстауға төтеп беретін, өзі киім, өзі төсек функциялары негізінде әскери киімдер қатарына жатады. Кебенек киген қазақ жауынгер бейнесі ер азамат Отан үшін, жер үшін жанын беруге дайын деген ассоциация тудырады.

Салт аттылар киімдеріне статикалық қасиет тиесілі. Сол киім жаяулардың қолданысына берілсе, киімнің трансформацияға ұшырайтынын байқаймыз. Динамикалық үдеріс киімнің функциясынан гөрі фасон-үлгісінде көрініс береді. Кебенекті жаяу малшы кигенде, оның жеңін алып тастау қажеттігі туады. Осыдан түріктердің кебенекті малшылардың киімі деп қабылдауы орын алған.

Ұлттық киімдердегі әскери компоненттердің мәнін этносаралық ықпалдастық нәтижесінде анықтауға болады. Көрші орналасқан этностардың әскери киімдерінде түркілерден енші алған қазақ киімдерінің негізінде қалыптасқан. Қарастырылған қаптама, шалбар, шекпендер орыс, украин, т.б. халықтардың әскери жасақтарының киімдерімен байланыстылығы олардың этимологиясынан көрініс береді. Түрік халқы ата-баба дәстүрімен салт атты түркілер киімдерін сақтай білген. Алайда климаттың жылы болуы және отырықшылық өмір салты ұлттық киімдердің өз ортасына ыңғайлана, бейімделе өзгерістерге түскенін көрсетеді. Түрік этносы шалбар киімінің атауын да, мәдени мазмұнын да сақтап қалған, бірақ қазақтар үшін олардың шалбарларының үлгісі «шароварыға» айналып кетті. Бұл тенденцияны қаптаманың кафтанға трансформациялануынан да көреміз. Теріден жасалған киім қажеттілігі азайғандықтан, түріктер матаны пайдалануды кең жолға қояды.

Ұлттық киімнің әр компоненті лингвомәденирема тұрғысында белгі, тілдік мән және мәдени мазмұнның бірлігін құрайды. Бұл бірліктің синтезі тығыз болған сайын, ұлттық киімнің модернизацияға түсуі қиындай түседі. Сырттан, яғни басқа этностардың мәдени ықпалы негізінде қабылданған киімдер тез өзгеріске түсуге, жаңа форма не үлгіге айналуға бейім болса, ұлттық киімнің тұрақтылығы оның мәдени мазмұнымен белгіленеді. Ұлттық киім компоненттері этностың тұрмыс-тіршілігін айқындаушы бейнелер жиынтығы ұлттық дүниетанымның айнымас бөлігі тұрғысында тұрақтылық танытады. Мәдени мазмұнды құрайтын бейнелер, ассоциациялар киімдердің номинациясына телінген. Егер де киімнің жасалу технологиясында не материалында өзгеріс орын алса, мәдени мазмұн ыдырайды. Сондықтан қазақ кафтан атауына этимология болған қаптаманың трансформациясын қабылдай алмады. Суық климатқа лайықталған қаптама теріден жасалу сипатынан айрылғанда, қазақ үшін жат киім бола бастайды. Киімнің мәдени мазмұны ассоциацияларға, бейнелерге сәйкестігінен айрылып, мән мен атауда қайшылық туындайды. Бұл қайшылықты қазақ этносы «жат киімге» басқа, өз мәніне сәйкес келетіндей атау береді. Ал түріктер үшін терінің орнына бағалы, құнды материалды қолданғандықтан, қаптама кафтан түрінде өз технологиясын сақтап қалғандай болды. Арзан матадан жасалған қаптаманы олар ентари деп атады.

Бұл үдерісті шекпен киіміне қатысты байқауға болады: түйе емес, басқа жүннен тоқылғанда, шекпен өзінің функциясын атқара алмайды. Қазақ номинациясы тікелей функциямен байланысты болғандықтан, лингвомәдениреманың бірлігі бұзылып, киімнің мәдени мазмұны «шекпен» атауына сәйкес келмейді. Осыдан шекпен шапанға айналғанын көреміз. Киім модификацияға ұшырағанда, бірден жаңа атауға немесе әуелгі киім атауында фонетикалық, буындық өзгерістер орын алып, жеке дара киімнің пайда болуына жол береді. Түріктер де шекпеннің материалына өзгеріс енгізгендіктен, шекпенді «жепкенге» айналдырған. Түріктердің жепкені «балеро» типтес киімге ұқсап кеткен.

Қарастырылған шалбар, қаптама, шекпен, кебенек киімдерінің әскери жағдайға көбірек бейімделу тұрғысында қалыптасқанын көреміз. Алайда бұл бейімделудің кері жүруі де ықтимал: салт аттылық киім жаугершілік жағдайға көбірек ыңғайланған. Нәтижесінде, қазақ және түрік киімдерінің элементтері XIX-XX ғасырлардағы әскери киімдерде көрініс береді.

Қазақ та, түрік те, киімді лингвомәденирема тұрғысында қарастырғандықтан, оның жасалу технологиясына, атауына, функциясының бірлігін қатаң сақтаған. Сондықтан да қазақ пен түріктердің ұлттық киімін статикалық деп сипаттауға болады. Алайда түрік халқы өз

ортасына бейімделу барысында ұлттық киімді түр-түс жағынан модификациялауға бейім. Бірақ өкініштісі, үлгі-фасоны сақталған қазақ және түрік киімдерінің атаулары шеттілдік болып, ал төл атауларын архаизмге айналу тенденциясын көреміз.

Әдебиеттер

Ayhan Fatma. (2021). Türk geleneksel giyim kültüründe şalvar, Humanities Sciences (NWSANS). – 16(1). pp. 59-70.

Görünür Lale, Semra Ögel. (2006). Osmanlı kaftanları ile entarilerinin farkları ve kullanılışları Itüdergisi/B Sosyal Bilimler Cilt:3, Sayı:1, 59-68 Aralık.

Fidan Süleymen, (2011). Türk kültüründe askeri giyim ve asker modası Milli Folklor. Sayı 92

Flugel, John Carl, (1971). The Psychology of Clothes. Londra: The Hogarth Pres.

David Cole. (2007). The Survey of U.S. Army Uniforms, Weapsons and Accoutrements.

Kaşkarlı Mahmut. (1985). Divanı Lügatit Türk 1.Cilt.

Reşat Ekrem Koçu. (1969). Türk giyim kuşam ve süslenme sözlüğü, Sümerbank kültür yayınları.

Байгунисова Г. И. (2009). Экстралингвистический компонент при формировании лингвокультурологического поля // Вестник Казну Серия Востоковедения. – №2. – С. 47.

Воробьев В.В. (2006). Лингвокультурология: (Теория и методы). – М.: Изд-во Рос. Ун-та дружбы народов, 331.

Екеева Э.В., Екеев Н.В. (2021). Особенности национальной одежды алтайцев // Oriental Studies. – Т.14. – №1. – С 103-114.

Захарова И. В. , Ходжаева Р. Д. (1964). Казахстанская национальная одежда (XIX – начало XX века). – Алма-Ата: Наука.– 178 стр.

Исторические описания и вооружения Российских Войскь – СПб., 1841.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. (1979). 4 Том. – Алматы: Ғылым, 672 б.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. (1982). 6 Том. – Алматы: Ғылым, 624 б.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. (1986). 10. Том. – Алматы: Ғылым, 532 б.

Тұрманжанов Ө., Ахметбекұлы К. (2004). Қазақтың мақал-мәтелдері – Алматы: Раритет, 440 б.

Карасик В.И. (2002). Языковой круг: личность, концепты , дискурс. – Волград: Перемена – 477 с.

Мағауин М. (1970). Алдаспан XV – XVIII ғассырлардағы қазақ ақын, жырауларының шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 278 б.

Мамонтов А. С. (2000). Язык и культура: Основы сопоставительного лингвостранавидения: диссертация / Российская Академия Наук, Институт Языкознания РАН. – М., 326 стр.

Әлішер Науаи, (1941). «Ескендір дуалы».

Оспан М. (2004). Мірдің оғы. Таңдамалы мақал-мәтелдер. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 360 б.

Потапов Л. П. (1949). Особенности материальной культуры казахов, обусловленные кочевым образом жизни // Сборник музея Антропологии и этнография. – Том 12. – С.43-70.

«Русская военная сила». (1888). Составлено группа офицеров генерального штаба в Москве. – Издание И.Н. Кушнерова. – Выпуск 2. Период Монгольского ига и начало Московского государства. – М., 168 стр.

Ысқақова А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш. (1966). Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы. – 240 б. https://how-to-all.com/

https://adyrna.kz/post/2348?lang_name=en-it&sait=ar. 08.08.2022 10.30

https://sozluk.gov.tr/ 10.09.2022 10.25

https://tr.wikipedia.org/wiki/Cepken; 07.07.2022 21.45

https://www.kadinisci.org/kultur-sanat/mor-cepkenli-kadinlar-anlatiyor/07.07.2022 21.30

https://kk.wikipedia.org/ 07.08.2022 20.30

References

Ayhan Fatma. (2021). Türk geleneksel giyim kültüründe şalvar, Humanities Sciences (NWSANS). – 16(1). pp. 59-70.

Alisher Navoi. (1941). «Eskendir dualy»

Bajgunisova G. I. (2009). Jekstralingvisticheskij komponent pri formirovanii lingvokul'turologicheskogo pole Vestnik Kaznu Serija Vostokovedenija – №2. – P. 47.

Görünür Lale, Semra Ögel. (2006). Osmanlı kaftanları ile entarilerinin farkları ve kullanılışları Itüdergisi/B Sosyal Bilimler Cilt:3, Sayı:1, 59-68 Aralık.

David Cole. (2007). The Survey of U.S. Army Uniforms, Weapsons and Accoutrements

Ekeeva Je.V. Ekeev N.V. (2021). Osobennosti nacional'noj odezhdy altajcev Oriental Studies T.14.№1. – S. 103-114.

Fidan Süleymen. (2011). Türk kültüründe askeri giyim ve asker modası Milli Folklor. Sayı 92

Flugel, John Carl. (1971). The Psychology of Clothes. Londra: The Hogarth Pres,

Istoricheskie opisanija i vooruzhenija Rossijskih Vojsk', Sanktpeterburg 1841.

Kazak tilinin tγsindirme sozdigi. (1979). 4 Tom. – Almaty: Gylym, 672 b.

Kazak tilinin tγsindirme sozdigi. (1982). 6 Tom – Almaty: Gylym, 624 b.

Kazak tilinin tүsindirme sozdigi. (1986). 10 Tom. – Almaty, Gylym, 532 b.
Kaşkarlı Mahmut. (1985). Divanı Lügatit Türk 1.Cilt
Karasik V.I. (2002). Jazykovoj krug: lichnost', koncepty , diskurs.- Volgrad: Peremena -477s.
Magauin M. (1970). Aldaspan XV-XVIII gassyrlardagy kazak akyn, zhyraularynyn shygarmalar zhinagy. – Almaty: Zhazushy baspasy, 278 b.
Mamontov A. Stepanovich (2000). Jazyk i kul'tura: Osnovy sopostavitel'nogo lingvostranavidenija diissertacija Rossijskaja Akademija Nauk, Institut Jazykoznanija RAN, Moskva
Turmanzhanov O., Ahmetbekuly K. (2004). Kazaktyn makal – matelderi– Almaty: Raritet, 440 b.
Ospan M. (2004). Mirdin ogy. Tandamaly makal-matelder. – Almaty: «Mektep» baspasy, 360 b.
Potapov L.P. (1949). Osobennosti material'noj kul'tury kazahov, obuslovlennye kochevym obrazom zhizni. Sbornik muzeja Antropologii i jetnografija Tom 12. – pp.43-70.
«Russkaja voennaja sila» (1888). Sostavleno gruppa oficerov general'nogo shtaba v Moskve izdanie I.N. Kushnerova. – Vypusk 2. – Period Mongol'skogo iga i nachalo moskovskogo gosudarstva Moskva. – P.168.
Reşat Ekrem Koçu. (1969). Türk giyim kuşam ve süslenme sözlüğü, Sümerbank kültür yayınları.
Vorob'ev V.V. (2006). Lingvokul'turologija: (Teorija i metody) M.: Izd-vo Ros. Un-ta druzhby narodov. – P. 331.
Ysқaқova A. Syzdyқova R., Sh. Sarybaev. (1966). Қazaқ tiliniң қysқasha jetimologijalyk sozdigi, Almaty: Kazak SSR-nyn «Gylym» baspasy – 240 b. https://how-to-all.com/
Zaharova I. V., Hodzhaeva R. D. (1964). Qazahstanskaja nacional'naja odezhda (XIX – nachalo XX veka). – Alma-ata: Nauka, 178 b.
https://adyrna.kz/post/2348?lang_name=en-it&sait=ar. 08.08.2022 10.30
https://sozluk.gov.tr/ 10.09.2022 10.25
https://tr.wikipedia.org/wiki/Cepken; 07.07.2022 21.45
https://www.kadinisci.org/kultur-sanat/mor-cepkenli-kadinlar-anlatiyor/ 07.07.2022 21.30
https://kk.wikipedia.org/ 07.08.2022 20.30

IRST 327(590); 355 https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v103.i4.09

K. Rakhimova*, B. Batyrkhan

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: kalamkas-72@mail.ru

HISTORIOGRAPHICAL REVIEW OF THE INTELLECTUAL LIFE OF IRAN IN THE LATE XIX – 1ST HALF OF THE XX CENTURY

The investigation is devoted to the analysis of the sources related the topic of the scientific research. In the introduction, the author focuses on the events of the 19-th century and comments on the political situation in the Iranian country. The article reviews and informs about the problems and events that have arisen in the country as a result of these political processes.

In the main part of the article, the sources under the topic are divided into three groups for investigation. It examines the research studies published at different times and focuses on their original value. Particularly special attention is paid to works on the history of Iran, displaying the relief of events "from time immemorial to the present day" as valuable sources of the research under investigation. The next most important source highlighted in the article is the study of Iranian researchers on the events of that period.

In conclusion, the author says that in the future, these sources will be studied in the research work, depending on the level of source study significance, and a historical comparative analysis will be carried out.

The article provides a historiographic comparative analysis of the sources. The aim of the research work is to determine the bibliographic base of the research work.

The scientific and practical significance of the article lies in the identification of source materials and disclosure of the source value of future research work. In the research work, guided by the conclusions obtained in the article, a plan of the future work program is drawn up, which will be supplemented in the course of the research.

Key words: Iran, "political game", source, source study, intelligentsia, modernization, intellectual movement.

Қ.Д. Рахимова, Б.Ш. Батырхан

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: kalamkas-72@mail.ru

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Иранның зияткерлік өміріне тарихнамалық шолу

Мақалада ғылыми зерттеу жұмысының тақырыбына қатысты дереккөздерге талдау жасалған. Авторлар XIX ғасыр оқиғаларына тоқталып, Иран елінің саяси ахуалына түсініктеме береді. Осы саяси үдерістер нәтижесінде елде туындаған мәселелер мен оқиғаларға тоқталады.

Мақаланың негізгі бөлімі тақырып аясындағы дереккөздерді үш топқа бөліп қарастырады. Әртүрлі кезеңдерде жарық көрген еңбектерді зерделеп, дерекнамалық маңызына тоқталады. Әсіресе, құнды дереккөздер ретінде Иран тарихына арналған ықылым заманнан бүгінгі күнге дейінгі оқиғалар бедерін бейнелеген еңбектерге ерекше назар аударады.Келесі кезекте зерттеу жұмысы үшін құндылығы жағынан айырықша орын алатын дереккөздер ретінде Иран зерттеушілері еңбектері қарастырылады.

Мақалада дерккөздерге тарихнамалық салыстырмалы-салғастырмалы әдіс арқылы талдаулар жүргізіледі. Жұмыстың мақсаты – зерттеу жұмысының библиографиялық базасын анықтау.

Мақаланың ғылыми практикалық маңызы – болашақ ғылыми зерттеу жұмысының дереккөздік материалдарын анықтап, дерекнамалық маңызын ашу. Зерттеу жұмысында мақалада алынған қорытындыларды басшылыққа алып, болашақтағы жұмыс бағдарламасының жоспары құрылады және ол қорытындылар зерттеулер барысында толықтырылатын болады.

Қорыта келе, болашақта ғылыми зерттеу жұмыста бұл дереккөздердің дерекнамалық деңгейлеріне қарай зерделеніп, тарихи салыстырмалы талдаулар жүргізілетін болады.

Түйін сөздер: Иран, «саяси ойын», дереккөз, дерекнама, зиялы қауым, «модернизация», интеллектуалдық қозғалыс.

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

К.Д. Рахимова*, Б.Ш. Батырхан
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: kalamkas-72@mail.ru

Историографический обзор интеллектуальной жизни Ирана в конце XIX – 1-ой половине XX в.

В данной статье дается анализ источников, относящихся к теме научно-исследовательской работы. Авторы в статье комментируют политическую ситуацию в Иране в XIX веке и анализирует проблемы и события, возникшие в стране в результате этих политических процессов.

В основной части статьи источники в рамках темы разбиваются на три группы. Изучив труды, изданные в разные периоды, автор останавливается на их источниковом значении. Особое внимание в качестве ценных источников уделяется трудам, отражающим рельеф событий, посвященных истории Ирана, от «времен и до наших дней». В качестве источников, имеющих особое значение для исследовательской работы, рассматриваются труды иранских исследователей. В заключение автор заявляет, что в дальнейшем в научно-исследовательской работе будут изучаться данные источники в зависимости от уровня источниковедческой значимости и проводиться исторический сравнительный анализ.

В статье проводится историографический сравнительно-сопоставительный анализ источников. Целью работы является определение библиографической базы исследовательской работы.

Научно-практическая значимость статьи заключается в выявлении исходных материалов и раскрытии источникового значения будущей научно-исследовательской работы. В исследовательской работе, руководствуясь выводами, полученными в статье, составляется план будущей рабочей программы, который будет дополнен в ходе исследований.

Ключевые слова: Иран, «политическая игра», источник, источниковедение, интеллигенция, модернизация, интеллектуальное движение.

Introduction

In the early 19th century, the world famous great empire became completely dependent on foreign powers. As a result of the provocations of the "political game" of the authoritative powers, Persia, which fought with Russia, was defeated. Persia, which came under the control of Russia and Great Britain, was forced to sign complicated contracts. As a result, the dominance of foreigners in the country was doubled. However, Iran remains an important player in geopolitics in the historical arena.

The 19-th century was full of enforcement and turbulent century in the history of Iran. The semi-colonization of the country intensified antagonistic tensions. The political games of Great Britain and France in the east, especially the influence of the Shah of Iran, and Russia's interference in this political game, will only aggravate the situation.

The tyrannical policy of external forces led to the strengthening of anti-imperialist sentiments among the patriotic forces within the state. The Shah's leasing of important economic properties to foreigners and the fact that government revenues do not bring domestic benefits to the country have sparked protests. Protests broke out among the entire population, including both the emerging intelligentsia and the national bourgeoisie. Intellectuals who concerned about the country have been looking for a solution to this problem. Thus, the country's progressive intelligentsia began to promote the ideas of enlightenment and modernization. Iran was on the verge of transition from a backward feudal system to new capitalist relations. During this period, the educational initiatives of the Iranian intelligentsia were born. The sharp rise in relations with countries such as France, Britain and Russia was a direct result of the "education" initiative in the Iranian country. Almost all of the intelligentsia received Western education abroad.

The Qajar king Muhammad, who visited France several times, decided to bring the best examples of Western culture to the country. Consequently, Iranian youth were selected in two stages and sent to Western universities. Later, these young people became the first representatives of the intelligentsia that formed in Qajar Iran.

When these young people returned to the country, they made every effort to bring the achievements of Western culture and science to the country. The first enlightenment ideas contributed to the process of "mastering" the European achievements of the intelligentsia. They believed that by reforming society through the development of science and education, they would be able to eliminate the backwardness of the country and foreign aggression.

Thus, along with the foreign colonial policy, Western culture gained strength in the country, and

"Westernization" began. It was a transitional period when Iran was on the verge of "modernization" and made great changes in society.

In the second half of the 19-th century, young people with Western education began to work in various fields of the country. One of such significant events was when young people began to criticize the backwardness of Iranian society, to propose changes to the country's political system, and to speak out against the government's need for reform. Thus, the intellectual movement emerged in the country. This movement and its thoughtful intellectuals have become the driving force behind the country's "rebirth" process. They were the pioneers of the country's "revival" process, such as Amir Kabir, Mr. Melkom Khan.

In this transitional period, the subject of the work will be the delineation of social problems of the Iranian intelligentsia, conducting a scientific analysis. For this purpose, a source analysis of scientific works is carried out. This is a new and topical direction in the Kazakh Oriental Studies, which has not been studied before. Because the line of historical events in Iran in the early 19-th century and the socio-political activities of the Iranian intelligentsia are not considered in the context of the Kazakh Oriental Studies.

Aims and objectives of the study.

Purpose of work: analysis of historical works on the history of intellectual life of Iran in the late 19-th and the first half of the 20-th century;

Objectives: 1) study of scientific literature on the topic; 2) step-by-step analysis of works of near and far abroad and domestic authors; 3) make general conclusions on the issue under consideration.

Scientific research methodology

The study used mainly qualitative methods, such as analysis, synthesis, historiographic and historical-comparative methods.

During the study of historical works the comparative method was mainly used. The information provided by each source, the author's conclusions in the study are analyzed. The studied materials on these data were compared with the conclusions of comparative-historical analysis, and the significance of the work was determined.

Also, by the method of synthesis, works about the events of the period were analyzed and information on the topic was collected and systematized. Individual data was collected from each source, and a roadmap for the study was developed.

Results and Analysis

This study is devoted to the history of Iran in the second half of the nineteenth century, the history of intellectual life and the social and political activities of intellectuals.

As we have already mentioned, the sources are grouped into three main groups. During the formation of the historiography of this issue, much attention was paid to the historical works related to the events of the historical period as a whole. There are many historical facts and sources studied in connection with the period.

The directions of scientific and theoretical material for the study of socio-political changes in the world at that time, historical and cultural aspects of the problem, the historical process of Iran and the framework of regional development are also considered. Among them, the works of domestic and foreign scholars of different schools and directions are divided into the following groups:

- Data on the internal and external social situation in the world, in Iran;
- Data on the historical events of Iran during the Qajar era and the second half of the 19-th century;
- Especially original are the works on the history of intellectual life in Iran, that is, the works of Iranian scholars.

As mentioned above, most of the works on the history of Iran in the late nineteenth century are devoted to the place of Iran in the "Great Game" and its relations with such countries as Great Britain and Russia. During this period, British and Russian scholars considered Iran a sphere of influence, so they studied it in detail and studied it to their advantage. The number of such works is growing. However, among them, in turn, a number of works of scientific value became the subject of our historiographical study.

One of the first publications dedicated to the analysis of Persia's place on the world stage was published in 1892. This work, known as a collection of geographical, topographical, and statistical materials on Asia, is called "The Persian question and Persia". (Curzon D.N., 2021). The author of the work is one of the major political figures of the period, Lord J. Curzon. His work demonstrates the importance of Persia in Central Asia at the time. The work is the result of several visits of the author to Iran. Because it is a comprehensive study of Iran, the reader develops a true socio-political and cultural understanding of Iran at the time. The value of this work is that the geographical and social facts about

the country of Persia are true. This is because the author himself described the facts that he saw with his own eyes. The main focus was the organization of defense in order to protect the British-held India from the threat of Russia. This is the advantage of the source, which gives a clear picture of the competitive actions and positions of the two powers at this stage.

Among the published materials on the political and geographical situation in Central Asia, as well as on the political actions of Russia and Britain, the work of British archaeologist and diplomat Henry Rawlinson on the political relations between Britain and Persia "Russia and England in the East" takes a special place (Rawlinson H., 1975). The main point of his views and judgments on Anglo-Russian rivalry in the East was the idea of Russian invasion of India, and he accepted it as an impending reality. In this work we see clearly the role of Iran in the political arena of the time. Because this work helps to capture and understand historical events on the world stage. The author's views on the situation in Persia and the influence of Russia and Britain are important. The weakness of this work, however, is that British policy in Central Asia is guided by a cover of defense policy against the aggressive actions of the Russian Empire in the region.

The book "History of Iran and the Iranians: from Ancient to Modern Times" published in 2006 by the French Orientalist Jean-Paul Ruud deserves special attention. It is a full-fledged country study that provides a wealth of information about the development of Iran from ancient times to the present, historical events, and the lives of the peoples who inhabited Iran. The author emphasizes the important role of Iran in world history, stresses the national identity of the Iranian people and the unique and interesting aspects of Iranian history. However, we believe that in the future it is necessary to compare the materials of this work with primary sources, to analyze them in a new study (Ru, Jean-Paul, 2012).

If we turn to the works of Russian researchers of this period, most of them focus on the rivalry of political influence with the British. Overviewing the literature of the nineteenth century, we see that Persia was an important strategic region for Russia, as Iran was a popular topic in many journals and newspapers of the time. These pieces contain information about the economic and political life of Iran and the traditions of the Persian people. One such work was published in 1977 by N.A. Erofeev's monograph, "English Colonization in the Middle of the 19th Century". The researcher analyzes British methods and tools of regional policy, focusing on their aggressive nature. This monograph focuses on important features and aspects of British colonial policy in the 1830-1850s, the political struggle of the ruling classes in this area, some areas of the British economy. The work contains a number of essays that reveal the true nature of British colonial policy. These concluding essays reflect the colonial ideology and describe the attitude of the British people to the colonial policy (Erofeev N. A., 1977). In general, the analysis of such Russian and British policy in Asia is devoted to the majority of works of this period.

Next, let us turn to the works on the history of the Qajars, which have attracted the attention of all Orientalists and historians. The author has written a number of works on the history of the Qajar regime and Reza Pahlavi's rise to power in the first half of the 19th century, when Iran was in competition with the ruling powers. Among them, one of the main sources of our study is devoted to Iran under the rule of the Qajars. G.V. Shitova's "Persia is under the rule of the last Qajars". The work contains interesting facts about the historical processes of the Qajars. We consider this work one of the most important sources, because it provides accurate facts about the time in the form of a research paper. This work is valuable for its historiographic data. In this work, Shitov examines the history of Persia from the second half of the 19-th century to 1912 and makes a scientific analysis of the socio-economic and political processes of the last Qajar period. The period of Russia's defense of its geopolitical interests in the south and the conflict of rivalry with Great Britain, which led to World War I, is described (Shitov G.V., 1933).

Another valuable work published in 1974 was R.A. Seyidov's "The Iranian Bourgeoisie of the Late 19-th and early 20-th centuries". The work deals with the socio-economic prerequisites for the formation of the Iranian bourgeoisie, the emergence of industrial capital, the issues of ownership, production and the national composition of the Iranian bourgeoisie and its role in the political movements of the late 19-th and early 20-th centuries. This work is important for historical analysis and information for our study. The advantage of this source is that it allows us to understand the preconditions for the emergence of the intellectual movement in Iran and the awakening of national consciousness (Seidov R.A., 1974).

Further, as mentioned above, we consider studies of the activities of the intelligentsia of that time together with the Qajar authorities. It is known that a number of these studies will be expanded in

the future. So far, the sources we have reviewed examine the general field of theoretical politics, the ideas of the intellectuals of the Qajar period about the possibility of changing the system of government. It is the author of a monograph published in 1983, the Tajik scholar D.M. Anarkulova. The monograph is a study of issues related to the "national liberation struggle" associated with the reforms of Mirza Mohammad Taghi Khan in Iran in the mid-19-th century. This reform was the first attempt to overcome socio-economic backwardness and strengthen national sovereignty, and to counteract the growing penetration of foreign powers into the country. It comprehensively examines Tagi-khan's reforms and vividly shows the struggle of the feudal aristocracy and conservative clergy against their implementation. It also describes the emergence of the first press in Iran and its role in society. This work, which analyzes the activity of Mirza Taghi Khan, one of the first representatives of the intellectual movement in Iran, is valuable and useful for us. This is due to the fact that through the activity of Tagi-Khan it is possible to see the prerequisites and the process of formation of intellectuals. There is an analysis of innovative ideas that strengthened the central government, the state's fighting capacity and other factors that contributed to the economic development of the country. (Anarkulova D. M., 1983). The importance of this work for us lies in the fact that it is a source that provides direct information about the socio-political situation in the country

Many scholars have also studied the influence of the Russian Empire in the region under consideration. In particular, M.A. Igamberdiev, Kh.A. Ataev's works are focused on the place of Iran in international relations and trade and economic relations with Russia. This work is considered general information for us. Sources are of little value.

E.A. Galkina's research paper "Ways of forming a nation and nationalism in Iran", published in 2011, was another work on the Qajar era and national identity (Galkina E.A., 2011). Analyzing the formation of national identity in Iran, the author said: "Nationalism is the child of a new era, such as industrialization, the nation and capitalism, without which this ideology would never have emerged". The process of the formation of nationalist ideas in Iran began in the nineteenth century. This century quickly evolved from a medieval feudal monarchy under the influence of Britain and France into this country and moved into the framework of economic globalization. This is the author's assessment of Iran's political and social orientation. This work was an attempt to study the internal social space of Iran during the Qajar period, the normal life of Iranians. The study is a very reliable source for understanding the internal situation in the country.

And in 2019 S.I. Gabrielyan's work "Iranian Enlighteners and their Reconstruction Program in Persia in the second half of the 19-th century" was published. This scientific article analyzes the enlightenment activities of Iranian intellectuals in the second half of the nineteenth century and their political programs. In his work, the researcher focuses on the efforts of leading Iranian thinkers to reform the country, the idea of getting rid of foreign colonies and modernizing the country. The main object of study is the role of enlightened ideas and intellectuals. However, the social and political evolution of intellectuals has not been analyzed from a scientific point of view. The information given here on the enlightenment initiatives and activities of Iranian intellectuals is an important source for us (Gabrielyan S.I., 2019).

The article by Kazakh orientalists G.A. Kambarbekova and A.Zh. Boranbayeva "Review of Iranian periodicals of the Qajar dynasty" about the first Iranian press that dealt with this issue, i.e. about the life and activities of the Iranian intelligentsia, is very important to us. The article is a source of information on the history of the Iranian press, as well as the Iranian intelligentsia (Kambarbekova G.A, Boranbaeva A. Zh., 2021). The study of the period in this form indicates a new direction of research in the field of Kazakh Iranian studies

Next, let us focus on studies of the events of this period in Iran itself as primary sources. In 2001, the Iranian researcher M. Tajiq published a book on the national identity of Iranian intellectuals. The work provides an analysis of the events of the period in the form of a research work in a new era. The author mainly considers national identity as a political and social phenomenon of the new era. The new national identity of Iran concludes that the constitutional revolution created a new situation in Iran in the discourse of new identity. The article also focuses on the concepts of constitutional intellectualism and security, nation, homeland, freedom (Tajik M., 2000).

Researcher M. Eivazi published an article in 2006 on the problem of the national identity of Iranian intellectuals in the period we are considering. In this article the author examines the process of the constitutional movement in the country. Two main issues, Iranian identity and independence, are

considered the basis and cause of the movement (Eyvazi M., 2006).

M. Zahedi and M. Heidarpoury (2009), in the article analyzing the activities of intellectuals, explore the social relations of intellectuals with the people and the government. This work will be one of our main sources. Because it is important as a work that opens the way to the information we need. More precisely, the most important thing is to analyze the innovative ideas of the intelligentsia, to focus on the reasons for the emergence of enlightenment ideas, as well as contemporary demands (Zahedi, M., Heidarpour, M., 2008).

In his article (2009), A. Nazeri characterized the discourses of Iranian modernists as one of the obsolete discourses. This article considers the concepts of "constitutionalism", "ancient nationalism", and "secularism" as the three main elements of the discourse of "modernism" (Nazeri, A., 2009).

In the course of the study we can assess the researcher's data by making a comparative analysis of his views on the evynts.

3. Ghorbanzadeh S. and Amirpour G.H. in their article analyze the reasons why the main goals of the first generation intellectuals are to achieve legitimacy, to limit the power of the monarchy to ensure the rights of the people (Ghorbanzadeh S., Amirpour G.H., 2018).

A study by Dr. A. Asghar, A. Karimi-Mil, Dr. M. Mahmoudi, and B. Mirzai in 2020 focuses on many aspects of Reza-Khan's rise to power in the unstable political situation in Iran. In the last years of the Qajar rule, the most influential group was the intellectuals who directly influenced Reza-Khan's ascent to the throne. It also analyzes the interests of the foreign powers that influenced Iran's domestic affairs in the global political situation (MirzaeI B., Mahmoodi M., Karimi-Mil A., 2020). Each of these works is important for us and will undoubtedly serve as a guide for research.

Conclusion

In conclusion, it should be noted that a number of works on the historiography of the research work is notable for its significance and informative. According to the results of the study the following conclusion is made: the historiography of the topic is divided into three groups. The sources of the first group mainly deal with the history of that period and the history of Iran, the political interests of western countries, such as Russia and Britain, in relation to Iran, political games, internal and external situation. The second group of sources deals with the study and analysis of written sources of that period, Iranian society, socio-political issues, and enlightenment ideas. The work of the third group of Iranian researchers includes the analysis of the evolution of intellectual uniqueness, the role of intellectuals in the accession to the throne of Reza-Khan, the activities of the enlighteners. If in the 19-20th centuries researchers analyzed economic and political processes, in the 21-st century Iranian researchers have written many works on culture, features of the Persian intelligentsia, its life and activities. Thus, in the twentieth and twenty-first centuries, general works on the history of Iran at that time began to take shape.

In any case, the socio-political evolution of the Iranian intelligentsia remains a topical issue requiring study. The bibliographic basis of the general scholarly work is divided into the above three stages.

The article presents a historiographical review of Iranian intellectual life in the late nineteenth and early twentieth centuries. To date, the range of research topics and questions is expanding. Thus, the relevance of the topic lies in the step-by-step study of the socio-political evolution of the Iranian intelligentsia of the second half of the nineteenth century and its analysis from the point of view of the Kazakh Oriental Studies.

References

Anarkulova D.M. (1983) Socio-political struggle in Iran in the middle of the XIX century – Moscow: Nauka, p. 160 (In Russian).

Curzon D.N. (2021) The Persian question and Persia// Compendium of geographical and statistical materials on Asia. Vol. 52. – SPb Vestnik SNO DonNU. Vol. 13. Volume 2: Social-Humanities (Historical Sciences and Political Science), Part 1, p. 273.

Erofeev N.A. (1977) English colonialism in the middle of the XIX century. – Moscow : Nauka, p.256.

Eyvazi, M. (2006) Mistakes of intellectuals' identities", Zaman Quarterly, 5 (47), pp. 33-38. (Persian).

Galkina E.A. (2011) The formation of the nation and the ways of nationalism in Iran // Bulletin of Ryazan State University named after S.A. Yesenin. – Vyp. 32, pp. 81-97.

Gabrielyan S.I. (2019) Iranian enlighteners and their program of transformations in Persia in the second half of the XIX century .//International Research Journal. № 11-2 (89), pp. 145-148.

Ghorbanzadeh S., Omirpour G.H. (2018). “The main demand of the first generation of Iranian intellectuals: limiting the power of the monarchy”, Studies of State, 4 (13), pp.173-192 (In Persian).

Kambarbekova G.A, Boranbaeva A. Zh. (2021) Review of Iranian periodicals of the Qajar dynasty// Collection of conference materials. “Kazakhstan and the countries of the East: past, present and future”. KazNU Faculty of Oriental Studies. Almaty (In Kazakh).

MirzaeI B., Mahmoodi M., Karimi-Mil A. (2020). The Evolution of Intellectualism Identity and Its Impact on Reza Khan’s Rise to Power. Social Development. Quarterly (former human development), period 14, No. 4, Summer 99, pages 146-111. (In Persian).

Nazeri, A. (2009). The Identity Discurse of Iranian modernists in the Constitutional Revolution, Quarterly Journal of Politics, 39(4), pp.323-346. (In Persian).

Rawlinson H. (1975) England and Russia in the East. London.

Ru, Jean-Paul. (2012) History of Iran and the Iranians: from origins to our days / Jean-Paul Roux; [translated from Fr. Nekrasov M. Yu.] – Scientific. – Saint-Petersburg : Eurasia, pp. 429.

Seidov R.A. (1974) Iranian bourgeoisie at the end of XIX – the beginning of XX century. [Text]: (The beginning of the stage of formation)// USSR Academy of Sciences. Institute of Oriental Studies. Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR. Institute of the Middle East. Institute of Oriental Studies of the Peoples of the Near and Middle East. – Moscow: Nauka, pp. 22. Marx K., Eng.

Shitov G. V. (1896-1982). Persia under the power of the last Qajars [Text] // Shitov G. V. (1933) USSR Academy of Sciences, Institute of Oriental Studies. – Leningrad : Publishing House of AS USSR, pp. 229.

Tajik, M. (2000). “Iranian Intellectual and the Riddle of National Identity”, National Studies Quarterly, 2 (5), pp. 159-176. (In Persian).

Zahedi, M., Heidarpour, M. (2008). “Sociology of Intellectuals’ Isolation (Critique of the Activities of Intellectuals of the Constitutional Era until the End of the First Pahlavi Dynasty), Iranian Journal of Sociology, 9 (1-2), pp.127-164. (In Persian).

МРНТИ 02.15.99 https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v103.i4.010

Хуа Мэнжоу*, У Сяося

Пекинский университет авиации и космонавтики,
Институт иностранных языков, Китай, г. Пекин
*e-mail: 15524465907@163.com

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ДРЕВНЕКИТАЙСКОЙ ДУХОВНОЙ КРИТИКИ И РОССИЙСКОЙ СУБЪЕКТИВНОЙ КРИТИКИ СЕРЕБРЯНОГО ВЕКА

Духовная критика в Древнем Китае зародилась в доциньскую эпоху и в период двух династий Хань. Она сформировалась и получила дальнейшее развитие во времена династий Северной и Южной Сун, Мин и Цин. Духовная критика характеризуется устранением внешних влияний при оценке литературных произведений. Ум должен быть ясен, как зеркало, – отсюда и происходит название. Этот метод критики не только существовал долгое время и имел большое влияние, но до сих пор занимает значимое место в китайской литературной критике. Субъективная критика русского Серебряного века была выдвинута Д. С. Мережковским и пользовалась широкой популярностью среди символистов. Она характеризовалась тем, что исходила из личной религиозно-философской мысли критика и интерпретировала писателей-классиков и классические произведения в мировой и русской литературе в противовес господствовавшей тогда социально-исторической критике. Хотя этот вид критики просуществовал недолго, он достиг колоссальных успехов, а его отзвуки слышны до сих пор. Хотя эти два вида критики зародились в разных культурах и народностях и одна из них охватила несколько тысяч лет, но они имеют много общего с точки зрения философских истоков, способов мышления, методов критики и эстетических целей. Оба вида критики были сфокусированы на измерении «души». Древнекитайская духовная критика была сосредоточена на духовном понимании, а русская субъективная критика Серебряного века придавала значение субъективному восприятию, поэтому сравнительное исследование двух видов литературной критики приоткроет перед нами множество интересных явлений.

Ключевые слова: духовная критика, субъективная критика, оценочная критика, символизм.

Hua Mengzhou*, Wu Xiaoxia

Beijing Aviation and Space University, Institute of Foreign Languages, Beijing, China
*e-mail: 15524465907@163.com

Comparative analysis of ancient Chinese spiritual criticism and Russian subjective criticism of the Silver Age

Spiritual criticism in ancient China originated in the pre-Qin era and the period of the two Han dynasties. It was formed and further developed during the Northern and Southern Song, Ming, and Qing dynasties. Spiritual criticism is characterized by the elimination of external influences in the evaluation of literary works. The mind must be clear like a mirror, hence the name. This method of criticism not only existed for a long time and had great influence, but it still occupies a significant place in Chinese literary criticism. Subjective criticism of the Russian Silver Age was put forward by D. S. Merezhkovsky and enjoyed wide popularity among the Symbolists. It was characterized by the fact that it proceeded from the critic's personal religious and philosophical thought and interpreted the classic writers and classical works in world and Russian literature as opposed to the then-dominant socio-historical criticism. Although this type of criticism did not last long, it achieved tremendous success, and its echoes are still heard. Although these two types of criticism originated in different cultures and nationalities, one of them spanned several thousand years, they have much in common regarding philosophical origins, ways of thinking, methods of criticism, and aesthetic goals. Both types of criticism focused on the dimension of the "soul". Ancient Chinese spiritual criticism focused on spiritual understanding, and Russian subjective criticism of the Silver Age attached importance to subjective perception, so a comparative study of the two types of literary criticism will reveal many interesting phenomena.

Key words: spiritual criticism, subjective criticism, evaluative criticism, symbolism.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Хуа Мэнжоу*, У Сяося
Бейжің авиация және ғарыш университеті, Шет тілдер институты, Қытай, Бейжің қ.
*e-mail: 15524465907@163.com

Ежелгі Қытай рухани сыны мен күміс дәуіріндегі ресейлік субъективті сынның салыстырмалы талдауы

Ежелгі Қытайдағы рухани сын Цинь дәуіріне дейінгі және екі Хань династиясы дәуірінде пайда болды. Ол Солтүстік және Оңтүстік Сун, Мин және Цин әулеттері кезінде қалыптасып, әрі қарай дамыды. Рухани сын әдеби шығармаларды бағалауда сыртқы әсерлерді жоюмен сипатталады. Ақыл айнадай мөлдір болуы керек. Бұл сын әдісі бұрыннан бар болып, үлкен ықпалға ие болып қана қойған жоқ, ол әлі күнге дейін Қытай әдебиеттануында елеулі орын алады. Ресейдің күміс дәуірінің субъективті сын-пікірін Д.С. Мережковский ұсынды және символистер арасында кең танымал болды. Ол сыншының жеке діни-философиялық ой-пікірлерінен шығып, әлемдік және орыс әдебиетіндегі классик жазушылар мен классикалық шығармаларды сол кездегі үстемдік еткен қоғамдық-тарихи сынға қарама-қарсы түсіндіріп беруімен ерекшеленді. Сынның бұл түрі ұзаққа бармаса да, орасан зор табысқа жетті, оның жаңғырығы әлі де естіледі. Сынның бұл екі түрі әртүрлі мәдениеттер мен ұлттарда пайда болып, бірі бірнеше мыңдаған жылдарды қамтығанымен, олардың философиялық бастаулары, ойлау тәсілдері, сынның әдістері, эстетикалық мақсаттары жағынан ортақ тұстары көп. Сынның екі түрі де «жан» өлшеміне бағытталған. Ежелгі Қытай рухани сыны рухани түсінуге бағытталды, ал күміс дәуіріндегі орыстың субъективті сынында субъективті қабылдауға мән берілді, сондықтан әдебиеттану ғылымының екі түрін салыстырмалы түрде зерттеу бізді көптеген қызықты құбылыстарға бастайды.

Түйін сөздер: рухани сын, субъективті сын, бағалаушы сын, символизм.

Введение

При изучении философской основы и эстетических принципов «субъективной критики» русского Серебряного века вспоминается метод литературной критики древнего Китая – «духовная критика». Хотя эти два вида критики зародились в разных культурах и народностях и одна из них охватила несколько тысяч лет, но они имеют поразительное сходство с точки зрения философских истоков, способов мышления, методов критики и эстетических целей. Благодаря сравнительному изучению русской субъективной критики и древнекитайской духовной критики мы можем глубже понять малоизвестную субъективную критику, оказавшую огромное влияние на русскую литературу и литературную критику, и взаимовлияние культур двух стран. Принципы и методы субъективной критики предоставляют нам новаторские перспективы и неиссякаемое вдохновение для дальнейшей литературной критики. Противостоя социальной и исторической критике, она также подтверждает важную роль субъективных эмоций в литературной критике. Однако из-за чрезмерного акцента критики на углублении и воссоздании литературы она полностью отделилась от самого текста и утратила степень контроля над ощущениями. В развитии и эволюции китайской и русской литературной критики происходил диалог и взаимодействие во времени и пространстве, которые предоставляют нам новые и убедительные основания для изучения взаимодействия во времени и пространстве между китайской и русской культурами.

Цель исследования. В этой статье будет проанализировано сходство между двумя школами в когнитивных методах, литературных исследованиях и эстетических целях путём изучения контекста развития и основных идеологических теорий двух школ критики, а также изучения различных национальных концепций и культурных факторов, стоящих за ними.

Материал и метод

«Духовная критика» древнего Китая относится к «критическому методу, демонстрирующему горизонтальный обмен и многомерную связь между душой и объектом» (Бай Инь 2002:12). «Духовная критика» зародилась в доциньскую эпоху (до 221 г. до н.э.), а затем получила дальнейшее развитие во времена династий Северной и Южной Сун, Мин и Цин. Термин «духовная критика» был предложен не литераторами того времени, а более поздними учеными, проанализировавшими её характеристики (Ли Цзяньчжун 2015:1-5; Чжу Дунжун 2009 1-4; Цай Чжэньчу 2005:1-4). Известный русский писатель и критик Мережковский Д.С. впервые предложил «субъективно-художественный метод критики» в своей статье «О причинах упадка современной

русской литературы и её новых школ» (Мережковский 1995:528) в 1893 году, а затем официально назвал этот метод «субъективной критикой» в своём сборнике эссе «Вечный попутчик». Эта критическая мысль широко использовалась с древних времен, например, в «Стихотворениях» Мэн-цзы (Ван Чанхуа 2001:45) периода Воюющих царств, в «Вэнь синь дяо лун» Лю Се (2015:68, 120) и Суши (2014:2124) эпохи династии Сун, в комментариях Цзинь Шэнтаня к «Речным заводям» (Цзун Бучжэн 2018) эпохи конца династии Мин и начала династии Цин и т. д. (Ху Яминь 2005:89-92). На «субъективную критику» русского Серебряного века повлияла философия Фридриха Ницше, которая пропагандировала христианство Ницше, то есть отрицала альтруизм и аскетизм христианского вероучения, отстаивала индивидуализм и стремилась к творческим элементам в культуре и искусстве. Мережковский определяет субъективную критику как «психологическую, неисчерпаемую, беспредельную по существу своему, как саму жизнь», которая представляет читателю «мировоззрение критика, то есть субъективную и внутреннюю, а не внешнюю связь» (Мережковский 1999:3). Позднее «субъективная критика» стала для Мережковского и других писателей-символистов методом и способом продвижения своих «новых религиозных идей», что нашло отражение не только в их художественном творчестве, но и было применено к критике русских и западных писателей и их произведений, например, таких, как «Вечный спутник» (1995:264) и «В тихом омуте» (1991:78) Д.С. Мережковского, «Живые лица» З. Н. Гиппиус (1921:535-541), «Откровение Достоевского – избранные произведения Розанова» В.В. Розанова (2013:113) и др.

Результаты исследования и обсуждение

Философская основа идеализма и поиск общности как способ мышления

Ни один жанр литературы и литературной критики не может выйти за пределы культурного фона своей эпохи. Философия, как основа и душа культуры, является неиссякаемым источником рождения литературной теории, и её влияние на литературную критику нельзя игнорировать. Философия равным образом обусловливает, а философское размышление является низшим логическим способом человеческого мышления. Материализм и идеализм – это два основных течения философии. Касательно первичности материи в материализме, то идеализм считает дух (сознание) первичным. Эта точка зрения и является истиной, которой твёрдо придерживались древнекитайская духовная критика и русская субъективная критика, и на этой основе сформировался своеобразный способ мышления.

Во-первых, развитие и эволюция духовной критики и субъективной критики имеют свою богатую философскую основу. На древнекитайскую духовную критику большое влияние оказала даосская школа – идеология Лао-цзы и Чжуан-цзы, которая считала «дао» основой всего сущего и неизменно стремилась к «возвращению к своей первозданной природе». Духовная критика считает, что изменения в душе человека должны быть тесно связаны с изменениями во внешнем мире, а естественная реакция влияет не только на повседневную жизнь, но и на сознательный уровень литературной теории. Формирование субъективной критики зависит и от концепции религиозной философии Мережковского. Его субъективная критика на самом деле являлась пропагандой христианства Ницше, то есть отрицанием альтруизма и аскетизма в традиционном христианском вероучении, отстаиванием индивидуализма и стремлением к творческим элементам в культуре и искусстве. Субъективная критика превозносит природу, уважает первобытную силу природы и сводит красоту в искусстве к красоте вечного духа, а не к застывшей и шаблонной красоте позитивизма. Она стремится к «максимальной культурной толерантности» в рамках субъективного искусства и вместе с «вечным спутником» человечества отвечает на такие вопросы, как жизнь и смерть, любовь и природа.

Во-вторых, способы мышления духовной критики и субъективной критики тождественны. Оба вида критики воспринимают мир через познавательный метод общего происхождения всех вещей и неизменно ищут источник вселенной в природе. «Дао», которое присутствует в духовной критике, является невыразимым, и «вечный дух», к которому стремится субъективная критика, также принадлежит к нематериальному абстрактному существованию. Обе школы имеют сходные траектории развития в процессе прогресса и эволюции, они обе развивались в процессе познания противоположного рационализма. В период династий Северной и Южной Сун традиционная китайская философия претерпела двойной удар в виде тайного учения (Сюань-сюэ) и буддийской философии и обрела новое понимание отношений между небом и че-

ловеком, а также сформировала онтологическое исследование, придававшее особое значение субъективному опыту. В это время субъективный опыт из «свойства», символизирующего индивидуальный опыт и индивидуальные способности, превратился в «дао», которое делало упор на абстрактном универсальном опыте человечества. В это время понимание людьми субъективного опыта было более абстрактным и абсолютным. Неоконфуцианская школа Чэн-Чжу была одной из философских идеологий, которая оказала глубокое влияние на духовную критику того времени. Затем в период династий Мин и Цин учение о духовном самосовершенствовании Янмин и неоконфуцианство взбунтовались и выступили за возвращение чувственного мышления. Философская школа Янмин полагала, что источник всего сущего происходил от «души». Духовная критика этого времени обрела содержание, которое более соответствовало её названию. Таким образом, духовная критика завершила процесс противостояния абсолютному разуму, придавая значение возвращению чувственности. Субъективная критика также образовалась в процессе противостояния критики позитивизма и познания единого рационализма. Как сказал Бердяев: «Философское познание есть познание всей душой, в котором разум, воля и чувство соединяются воедино, не оставляя разделений, сделанных рационализмом» (Бердяев 1946:56). Субъективная критика считает личность целостным духовным воплощением рациональности и индивидуальности и отличается от ограниченности и жёсткости позитивистской критики, поэтому Мережковский говорил: «Субъективная критика содержит субъективизм и психологизм, это неисчерпаемая и нескончаемая критика» (Мережковский 1995:3). Ввиду того, что характер и опыт каждого человека отличаются, внимание к субъекту обязательно даст разнообразные и бесконечные результаты. Это источник бесконечной и постоянно меняющейся движущей силы субъективной критики. На основе противостояния рационализму Розанов предложил посвятить себя религиозной вере и литературной критике, то есть задействовать одновременно тело и душу. Хотя его теория логоса была основана на «половой» любви мужчин и женщин, она не делала акцент на примитивных физиологических действиях между мужчинами и женщинами, а противостояла угнетению и давлению православия на личность ради индивидуальной свободы и духовного спасения.

В-третьих, способы мышления духовной критики и субъективной критики имеют одинаковую форму выражения, образуя парадигму литературной критики, представленную мышлением «полной гармонии» и «соборности». Идеология «полной гармонии», которая происходит от культуры конфуцианства, основана на коллективизме. Она почитает групповые интересы, придаёт значение самосовершенствованию, отстаивает порядок и повиновение, поощряет интуитивное образное мышление и жизнь в гармонии с природой и человеком. Русская православная культура с «соборным» мышлением в качестве основного содержания берёт за основу общую веру в Бога, критикует рационализм и производную от него чисто материальную культуру и выступает за духовную целостность. Она считает, что внутренняя свобода людей выше внешней необходимости, а также выступает против индивидуализма и проповедует сплоченность людей. Идея «полной гармонии» была представлена в конфуцианской канонической книге «Ли цзи» более 2000 лет назад, а термин «соборность» впервые был предложен русским религиозным философом Хомяковым. Абстракция «собора» использовалась для выражения абстрактного религиозного значения. Идея «полной гармонии» была выдвинута намного раньше, чем идея «соборности». Идеал конфуцианской «полной гармонии» заключается в отсутствии частной собственности, каждый работает на общество, а не «на себя»; общество заботится о старых и слабых, воспитывает детей, и все, кто может работать, имеют возможность в полной мере раскрыть свои таланты. Нет никаких привилегий или наследственной системы, все чиновники избираются массами, общественный порядок стабилен, общество безопасное, спокойное и честное; с внешним миром поддерживаются хорошие отношения, а с соседними странами – дружеские связи, нет войн и международных заговоров. Хомяков считал, что все люди были объединены общей любовью к Богу, но каждый человек был свободен. На этом основании Франк распространял содержание соборности на уровень общественно-экономической формации и считал, что сплочённость и единство страны или общества основаны на определённой общности – общей исторической судьбе, одинаковом счастье, горе или разочаровании. Суть соборного мышления состоит в том, чтобы «стремиться к единству многих, оно ценит духовную свободу и свободу вероисповедания каждого верующего и предполагает, что право-

славная церковь является религиозной организацией, в которой многие верующие собираются вместе равноправно и свободно. Оно также допускает свободу индивидуальности на духовном уровне» (Ян Сюй 2017:51).

Эта точка зрения стала идеей, которой придерживается субъективная критика, то есть разнообразные идеологические чувства и ценностные представления в личности действительно ценны для человечества, и их следует называть ключевыми объектами для критики. Хотя понятия «полной гармонии» и «соборности» зародились в разных цивилизациях и в разные исторические периоды, но они оба основаны на коллективизме и демонстрируют одинаковую социальную пользу, будучи движущей силой и идеалом устойчивого развития коллектива и общества. Эти две идеологии также стали основным способом мышления древнекитайской духовной критики и русской субъективной критики при оценке литературных произведений – конвергентного мышления. Одна идеология ищет точки соприкосновения с любовью и уважением к коллективному обществу, а вторая – это «соборность», основанная на вере в Бога, основной смысл которой – это повиновение и подчинение отдельных людей централизованной группе, это централизованное проявление коллективизма в человеческой природе.

Нельзя отрицать, что субъективная критика является важной практикой западного субъективного идеализма. Очевидно, что для субъективной критики внутренняя реальность гораздо выше внешней. Будь то религиозный мистицизм в символизме или индивидуальный эстетизм, реальная жизнь, которую они хотят отобразить, является «реальностью» в их концептуальном мире, а роль литературы, по их мнению, далека от реальной жизни.

Литературный взгляд на использование образов и символических отображений

Литературные понятия и понятия литературной критики, как важное содержание литературной критики, оказывают глубокое влияние на практику литературной критики. И древнекитайская духовная критика, и русская субъективная критика опираются на эстетическое восприятие, они рассматривают литературные произведения как эстетически осознанные образы и, таким образом, сосредотачиваются на их эстетических характеристиках. Литературная критика рассматривается как воссоздание критика и сосредоточена на выражении субъективных впечатлений и сиюминутных чувств критика. С точки зрения такой литературной концепции две литературные школы приняли схожие подходы к литературной критике – критике образов и критике символов.

Как в духовной критике, так и в субъективной критике были явления, в которых сложные образы были несоответствующими или даже противоположными. Некоторые учёные называют этот вид критики образов «аллегорией учения о созерцании» (аллегория означает интерпретацию сложного образа). Они считают, что на это заметно повлияли «два пути» в учении о созерцании. Так называемая «связь двух путей» – это, проще говоря, причинно-следственная связь двух вещей, то есть симбиоз и сосуществование, как очевидное единение и следование друг за другом света и тьмы. Древнекитайский поэт Су Ши прекрасно использовал образы бинарной противоположности. Комментируя литературные стили поэтов, он писал: «Вэй Инъу и Лю Цзунъюань имеют утончённый и лаконичный стиль, восхитительный и непритязательный» (Су Ши 2014:2124). И здесь «утончённый» и «лаконичный», «восхитительный» и «непритязательный» – это противоположные концепции. Субъективная критика зародилась в России, а русский народ издавна находился под влиянием двойственных религий христианства и многобожия, и этот дуализм более очевиден в трудах критиков. Темы творчества Мережковского «пронизаны философским, религиозным и этическим мышлением и вообще исходят из категории метафизического «двойственного противостояния» (У Сяося 2015:69), например: «Антагонизм полов – то есть полярное противостояние этих животных, которое выше ещё на одну ступень – в феномене сверхфизической «метафизической» морали, в противопоставлении добра и зла, любви ближнего своего и себялюбия в феномене всемирной истории – так называемая «политеистическая культура» и так называемая «христианская культура» как раз противоположны «буддийской культуре», с крайним утверждением самостоятельности личности и крайним отрицанием независимости самостоятельной личности. Это противостояние последнего «да» и последнего «нет» индивидуальности…» (Мережковский 1995:264).

Эти два вида критики немного различаются по выбору образов и критике: духовная критика фокусируется на процессе литературного принятия, тогда как субъективная критика делает упор на процесс вывода критики. Духовная критика начинается с трактата Чжун Жуна «Ши Пинь»

(«Категории стихов») и продолжается до «Стихотворений о стихах» династии Тан, поэтической критики династии Сун, а также поэтической теории Ван Говэя периода новой истории. Все они подчёркивали прямое описание субъективного понимания и эстетического восприятия объекта критики. До династии Сун изображения часто делились на образы природы и образы людей: появление образов природы, несомненно, берёт своё начало от популярной пейзажной литературы со времён династий Вэй и Цзинь, а образы персонажей были связаны с критикой людей того времени и социальным статусом и имели прямые образы хорошего или плохого с точки зрения моральных качеств, талантов или знаний. После династии Сун в духовной критике появилась буддийская тематика и буддийские монахи, а образы природы стали более неуловимыми и абстрактными. В то время появилось много образов, которые любили использовать дзэнские наставники, например, «белое облако», «полная луна», «холодный омут» и так далее. В сущности, эти образы не были свойственны, они были заимствованы из мира природы или человеческой культуры, поэтому такого рода критику также можно назвать «созидательной критикой». На субъективную критику оказала влияние западная импрессионистская школа живописи того времени, и этот импрессионистический метод был перенесен в область литературы. Посредством смутных и мимолётных чувственных впечатлений выражались тогдашние эмоциональные состояния, которые от начала до конца были тесно связаны с религией, это было проявлением и истолкованием «таинственного содержания» религии, «особой формой выражения русской религиозной философии в искусстве» (Чжан Бин 2000:67). Всю эволюцию субъективной критики можно резюмировать как переход от символистской религиозно-философской критики к социально-религиозной критике, ядром которой являлась религиозная вера. Под влиянием иллюзорных и таинственных мыслей Соловьева, когда субъективная критика была в поиске объединения и расширения мира реального и мира духовного, расстояние между двумя мирами стало неопределённым, а в сочетании с резкими социальными изменениями на рубеже веков писатели и критики один за другим обратились ко внутренней части искусства и религии, чтобы отойти от быта и устремиться к «бескорыстному» искусству. Позже социальная и религиозная критика сосредоточилась на здравой и жёсткой критике, интерпретируя дух человека, который писатель хотел выразить, исходя из личного опыта и чувств, и делая акцент на тёплой лирической критике. Субъективная критика пыталась прояснить первоначальный облик культуры и бытия, эта попытка дала субъективной критике новую цель и высоту: вместо того, чтобы давать простой анализ аллегорий и социальных функций конкретных образов, она обобщала законы и тайны культурного развития и человеческого бытия через произведения.

«Образ» – это начало всего литературного творчества, в котором две школы критики представляют разные акценты и предложения о функции «образа» в литературной критике. Духовные критики понимают, что образ критики обычно происходит от объекта критики, а воображение и создание критики должны основываться на художественных характеристиках и общем стиле объекта критики. Субъективная критика полагает, что критика – это полностью субъективная деятельность, и поэтому критика стала произвольным проявлением субъективного воображения и личных эмоций критика. В сочетании с проповедуемым критиками религиозным мистицизмом метод символической критики отрывается от аллегорической символической критики объекта, и объект критики становится символом духовной реальности. Лю Се начинает с «образов» и посредством сокращения форм и выражения чувств, осуществляемых людьми искусства по отношению к «образам», изучает появление «бессознательных вещей» в смысле «сознательных объектов» и структурирует правила «визуализации образов», и таким образом воспроизводит эстетическое восприятие «образов» писателями и художниками. В сфере изображения образов он считал, что необходимо внимательно наблюдать за предметами, а затем описывать их в сочетании с их характеристиками. «Ши Цзин» («Книга песен») и «Чуские строфы» наиболее важны для улавливания ключевых моментов пейзажа – «в сборниках «Ши цзин» и «Чуские строфы» есть множество известных изречений, которые прекрасно уловили тонкости описания природы, поэтому последующие выдающиеся произведения не осмеливались с ними соперничать» (Лю Се 2015:68). Что касается аллегории эмоций, Лю Се считает, что только тесно сочетая характеристики предмета и черпая вдохновение у природы, произведение может лучше передать эмоции и выразить чувства. В этом секрет успеха поэмы «Лисао» Цюй Юаня – «Цюй Юань смог постигнуть поэтическое настроение только потому, что заручился поддержкой природы» (Лю Се

2015:68). Говоря о литературных и эстетических функциях образов, Лю Се считает, что в образах следует «убирать лишнее и сочетать высокое и низкое» (Лю Се 2015:120), то есть во время использования образов критики должны соединять высокое и низкое, комбинировать верхи и низы. Критика, основанная на образе объекта критики, существенно отличается от «обобщения» и «сериализации» символов в субъективной критике. Эта сериализация проявляется в неоднократном восхвалении Мережковским некоторых великих тем, «он объединял различные образные темы в единый символический «метатекст», подчёркивая вечное значение идей» (624).

На субъективную критику оказали влияние религиозно-философские мысли Соловьёва, ратовавшие за «единство всех вещей» и «вечный дух». В литературной критике это нашло отображение в поиске вечной женственности в произведениях таких поэтов, как Тургенев и Лермонтов, а интерпретация произведений имела очевидный субъективный и политический оттенок. Когда Мережковский изучал индивидуальные особенности личности и манеру письма Лермонтова, он считал, что «Пушкин – солнце русской поэзии, а Лермонтов – луна русской поэзии. Русская поэзия колеблется между ними, как между двумя крайностями – размышлениями и действиями» (Мережковский 1991:78). Мережковский был одним из первых русских символистских манифестантов, впитавших в себя «философское самоопределение» символизма» (Пчелина 2018: 285-297), поэтому функция символов в субъективной критике воплощается в философском способе познания мира и переосмыслении русской культуры.

Для понимания использования образов и отображения символов мы можем использовать критическую когнитивную структуру «слов, образов и значений» для выражения смысла. Оба вида критики пытаются использовать и отображать «образы» как выражение «слов», чтобы продемонстрировать «образ» и исчерпать «смысл». Использование метода образной критики делает древнюю критику более привлекательной в дополнение к ярким образам. Символическая критика, как идеологическая миграция литературного направления в области литературной критики, открыла широкий кругозор для академической критики, тесно связав литературно-критическую деятельность со временем, обществом и страной. Это истинное отображение поиска социальной отдушины и будущего страны писателями и художниками того времени.

Эстетические цели методов оценочной критики и толкования классики

Философская основа и тип мышления определяют формирование литературного воззрения и литературной критики, а концепция принятия литературы и концепция принятия литературной критики определяют критическую направленность и эстетическую направленность литературной критики. В академических кругах критика, которая считает познание фактов своей основной целью и специализируется на толковании, называется аналитической критикой; критика, которая ставит своей основной целью «оценку и ориентацию» и специализируется на оценке, называется ценностной критикой. Тенденция «оценочной» критики в духовной критике и «толкование классики» в субъективной критике могут рассматриваться как важные символы ценностной критики.

Истоки «оценочной критики» и «толкования классики» – едины, они оба исходят из изучения внешней стороны текста. Разница в том, что «оценочная критика» берёт своё начало от человековедения, а «толкование классики» – от теологии. Так называемая «оценочная критика» означает, что «своей точкой зрения» читатель предполагает «стремления» произведения, духовная критика подчёркивает вмешательство субъективной воли критика при интерпретации произведения, личное понимание во время чтения и вкладывание личных устремлений. Это неизбежно приводит к добавлению и убавлению смысла произведения, а то и к искажению первоначального смысла, формируя, таким образом, один из трёх древних методов критики – метод «оценочной критики». «Оценочная критика» считается ещё одним важным положением китайской поэтики после «ши янь чжи» («поэзия служит для выражения своих мыслей и стремлений»). «Толкование классики» можно объяснить как «трактование Библии», названное в честь изначальной герменевтики, ограничивавшейся толкованием содержания Библии. Разница в том, что «толкование классики» здесь – это не «Ветхий Завет» и «Новый Завет» Библии, это воплощение содержания «третьего завета» и новой религиозной мысли, отстаиваемой субъективной критикой в категории литературы и искусства. Новое религиозное сознание – это идеологическое положение Мережковского, которое впоследствии восхвалялось и практиковалось другими критиками. Новое религиозное сознание отрицало аскетическое мышление в православной церкви, полагало, что человек только

посредством физического этапа может достигнуть Бога и делало упор на соединение тела и души. Божественная женственность считалась конкретным проявлением соединения души и плоти и проводником мужского духа.

Механизмы «оценочной критики» и «толкования классики» были вызваны политической безуспешностью. «Оценочная критика» была предложена Мэн-цзы и его учеником Сяньцю Мэн во время обсуждения «Стихотворений», что было направлено на неправильную практику буквального толкования учениками смысла стихов. «Слова и предложения не должны быть неверно истолкованы из-за отдельных слов, а истинный смысл не должен быть неверно истолкован поверхностным значением слов и предложений. Волю автора нужно правильно исследовать по замыслу всего его произведения» (Чжу Си 2000:78). То есть литературная критика не может препятствовать пониманию смысла предложения из-за слов, не может ограничиваться поверхностным значением предложения и влиять на понимание эмоциональных мыслей автора. Необходимо использовать точное понимание поэзии критиком, чтобы сделать вывод о мыслях поэта. Автократическое правление со времён доциньской эпохи делало акцент на том, что «литература – носитель высоких идей», что делало литературу чрезвычайно политизированной. В результате критика постепенно перешла от критики, основанной на оценке, к преследованию «смысла за пределами текста», что породило появление «оценочной критики». «Толкование классики» возникло из интерпретации Мережковским религиозного текста «Нового Завета», что также определило эстетическую направленность субъективной критики. «На самом деле, Мережковский канонизировал опыт русской литературы XIX века. Для него, если художественный текст не являлся Новым священным писанием или третьим заветом Библии, тогда он был предисловием к Библии» (Мережковский 1995:5). Россия в Серебряном веке была полна эсхатологических рассуждений. В то время Россия была опустошена войнами и бедствиями и многие учёные с высокими идеалами искали выход для России. Флоренский, Булгаков, Мережковский и другие пытались найти ответы в религии. Они выступали за свержение старой религии и создание новой религии, порождая новое религиозно-культурное движение и пытаясь интерпретировать свои политические и религиозные притязания на основе литературных текстов. «Субъективная критика показывает читателям множество когнитивных моделей мира, извлекая ценные качества из превосходных представителей человечества, создавая свою собственную модель мира» (Журавлева 2005:99-108).

Конечные эстетические цели «оценочной критики» и «толкования классики» одни и те же. Они обе представляют собой эстетические ориентации, сосредоточенные на интерпретации, и уделяют слишком много внимания пониманию читателя, а не автору и текстовому выражению. Содержание «точки зрения» в «оценочной критике» сформировало спор между «точкой зрения читателя» и «точкой зрения текста» в последующих поколениях. К концу династии Цин духовная критика стала продуктом насильственного проникновения в сознание читателя, а литературный текст стал главным полем битвы критиков поэзии. Можно сказать, что как важная теория толкования «оценочная критика» оказала важное влияние на историю китайской литературы. Будучи важным методом субъективной критики для интерпретации русской классики и поиска будущих литературных идеалов, «толкование классики» находит яркое отражение в трудах критиков. Мережковского часто упрекают в том, что во время анализа романов и поэзии он погружался в мирскую фазу литературной критики, превращая критику в теологическое толкование «Третьего завета». Для того, чтобы противостоять христианскому учению о подавлении человеческой природы и замене семьи монашеской жизнью, Розанов смело рассматривал литературу как главное поле битвы со старыми христианскими учениями и проповедью новой религиозной культуры. Критикуя творчество Достоевского, он писал: «Целомудренна ли проституция? Нет на свете двух ответов: но Достоевский изображает Соню Мармеладову и этим образцом христианки подрывает заповедь из Ветхого Завета «Не прелюбодействуй!» Подрыв настолько основательный, что этого не добилось даже Евангелие. А выражение «набожная распутница» стало вполне приемлемым в нашем языке» (Розанов 2013:113). Метод «толкования классики» вышел за рамки литературы и искусства, стал, по выражению Бердяева, «философской критикой, характеризующей русские явления, и даже можно сказать, стал категорией религиозно-философской критики» (Бердяев 1993: 108-152). Можно даже сказать, что субъективная критика вышла из рядов литературной критики и стала преемницей герменевтики, ибо «литературная критика вращается вокруг «оцен-

ки», а герменевтическое толкование стремится сделать «открытие» (Бонецкая 2012:97-113).

Метод «оценочной критики» обращает внимание на «сердце» и «стремление» автора и раскрывает сущность человеческой природы через индивидуальное личностное развитие автора. Начиная с индивидуальных эмоций и заканчивая единением эмоций автора с эмоциями, общими для всех людей, этот вид гуманистических чувств до сих пор придаёт духовной критике практический смысл. «Толкование классики» от начала до конца вращается вокруг таинственного содержания религии. Раскрытие религиозных мыслей и концепций русских классиков Гоголя и Достоевского имеет большое значение для понимания читателем их произведений. Кроме того, субъективная критика отстаивает субъективное ощущение и эстетический опыт искусства, что даёт неисчерпаемую силу для русского литературоведения. «Максимальная культурная толерантность», которой придерживаются критики, свидетельствует о широком и толерантном национальном сознании славянской нации.

Выводы

Российская «субъективная критика» чётко выдвигалась представителями школы в своих произведениях, но название «духовная критика» упоминается только в работах более поздних учёных. Большинство китайских учёных используют династии как ключ к разгадке времени для изучения эволюции школ. Для сравнения, российская «субъективная критика» имеет чёткую литературно-критическую программу (главным образом «О причинах упадка современной русской литературы и зарождающихся школ» Мережковского). В литературной критике также ярко проявляется новое религиозное сознание и направление пропаганды новой русской культуры. Можно даже сказать, что «деятели искусства под знаменем «мира» демонстрируют свою индивидуальность, а критики под знаменем «деятелей искусства» продают свой товар» (Мережковский 1995:5). Очевидно, что хотя духовная критика и придаёт большое значение единению субъективных ощущений и объекта критики, однако формулировка всё же остаётся смутной и произвольной, поэтому соответствующие литературные положения не могут быть чётко выдвинуты. Хотя субъективная критика подчёркивает чувствительность и субъективность в процессе критики, она полна логики и рациональности в процессе выражения. Однако из-за чрезмерного акцента на значительности «субъективности» субъективная критика отделилась от категории литературной критики и стала духовным храмом для «толкования классики» с целью «открытия», а не «оценки».

Духовная критика – это второе произведение критика, это соединение субъективного сознания и жизненных устремлений. Это своего рода эстетическая цель и побуждение «оценочной критики». Добавление аналитического мышления к интуитивному пониманию делает древнекитайскую духовную критику рационализированной субъективной критикой. Субъективная критика «принимает за эстетический объект сознание, охватывающее проекцию мира, а за эстетическую ориентацию – вертикальную заботу о жизни и мире» (Чжоу Цича 1993:46). Исследование вечного духа и вечной души делает субъективную критику духовной критикой в сочетании с религией. Субъективные чувства – это личные чувства, которые исходят из души человека, духовное понимание также основано на субъективных суждениях, извлечённых из души и глубин сердца. Китайская духовная критика и субъективная критика продемонстрировали характеристики интертекстуальности на протяжении сотен лет, что даёт нам мощную поддержку для изучения взаимной интеграции китайской и русской культур.

Литература

Бай Инь «Духовная критика: особенности мышления древнекитайской литературной критики», Пекин, издательство общественных наук Китая, 2002 год, стр. 12.

Бердяев Н А, Русская идея: Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века, СПБ: Direct MEDIA, 1946, с. 56.

Бердяев Н А. О русских классиках. Миросозерцание Достоевского. М.: Высш. шк., 1993: 108-152.2.

Бонецкая Н К. Д.С. Мережковский: герменевтика и экзегетика // Вопросы философии, 2012 (11): 97-113.

Ван Чанхуа. Поэтическая теория и теория Цзы. Пекин: Xueyuan Press, 2001. Стр 45.

Под редакцией Ван Сяньпэй, Ху Яминь «Введение в литературную критику», Пекин: издательство «Гаодэн Цзяоюй», 2005 год, стр. 89-92.

З. Н. Гиппиус, «Живые Лица». – *СЗ.* 1925. Кн. XXV. С. 535–541.

Журавлева А А, «Вечные спутники» Мережковского как образец субъективной критики, Челябинск: Вестник Челябинского государственного университета, 2005, 11(1): 99-108.

Лю Се, «Вэнь синь дяо лун» («Резной дракон литературной мысли»), Шанхай: Шанхайское издательство «Древняя книга», 2015 г., стр. 68.

Главный редактор Ли Цзяньчжун, заместитель главного редактора Гао Вэньцян, История китайской литературной критики [M], Ухань: Издательство Уханьского университета, 2015 г. стр 1-5.

Мережковский Д.С. О причинах упадка и о новых течениях современной русской литературы // Мережковский Д. С. Л. Толстой и Достоевский. Вечные спутники. М. , Изд. Республика, 1995. С. 528.

Мережковский Д.С. В тихом омуте. Статьи и исследования разных лет, 1991. С.78.

Мережковский Д.С. «Вечный попутчик», перевод Фу Шицю, Шанхай: Издательство «Сюэлинь», 1999 год, стр.3.

Мережковский Д. С., Лев Толстой и Достоевский. – М.: Республика, 1995. – С. 264.

Ян Сюй: «Исследования по критике религиозной литературы в России Серебряного века», докторская диссертация Шаньдунского педагогического университета, 2017, стр. 51.

Су Ши: Полное собрание сочинений Дунпо, Пекин: Сянчжуан Шуцзюй, 2014 г., стр. 2124.

У Сяося: «Исследование символистской поэтики Мережковского». Пекин: издательство Пекинского университета, 2015 г., стр. 69.

Чжан Бин, «Исследование русского формализма в поэтике остранения», Пекин: Издательство Пекинского педагогического университета, 2000, стр. 67.

Пчелина О В, «Бог прошел по миру и оставил следы свои в мире-символы»: символистская концепция Д.С. Мережковского, М.: Литфакт. 2018: 285-297.

Розанов.В.В. Откровение Достоевского – избранные произведения Розанова, перевод Тянь Цюаньцзиня, Шанхай: Издательство Восточно-Китайского педагогического университета, 2013, стр. 113.

Цай Чжэньчу, История китайской литературной критики, Пекин: Книжная компания Чжунхуа, 2005 г. стр 1-4.

Цзун Бучжэн. Цзинь Шэнтан прокомментировал первую главу «Запаса воды». People of the Times (New Educator), 2018, (8).

Чжу Си: «Сборник с комментариями Четверокнижия», Пекин: Пекинское издательство «Древняя книга», 2000 г., стр. 78.

Чжу Дунжун. Очерк истории китайской литературной критики, Ухань: Издательство Уханьского университета, 2009. стр 1-4.

Чжоу Цичао. Исследование литературы русского символизма. Пекин: Издательство литературы по общественным наукам, 1993, стр. 46.

References

Bai Yin (2002)»Spiritual Criticism: Thinking Features of Ancient Chinese Literary Criticism», Beijing, China Social Science Publishing House, p. 12.

Berdyaev N.A.(1946) The Russian idea: The main problems of Russian thought in the 19th century and the beginning of the 20th century, St. Petersburg: Direct MEDIA, p.56

Berdyaev N.A.(1993) About Russian classics. Worldview of Dostoevsky, .M .: Higher. school, 108-152.

Bonetskaya N.K., D.S. Merezhkovsky (2012) hermeneutics and exegesis, Questions of Philosophy, (11): 97-113.

Wang Changhua. (2001) Poetic theory and Zi theory. Beijing: Xueyuan Press, Page 45.

Edited by Wang Xianpei, Hu Yamin (2005)"Introduction to Literary Criticism", Beijing: Gaodeng Jiaoyu Publishing House, pp. 89-92.

ZN Gippius(1925) "Living Faces". – SZ. Book. XXV. pp. 535-541.

Zhuravleva A A, (2005) Merezhkovsky's "Eternal Companions" as an example of subjective criticism, Chelyabinsk: Bulletin of the Chelyabinsk State University, 11(1): 99-108.

Liu Xie (2015) «Wen Xin Diao Long» («The Carved Dragon of Literary Thought»), Shanghai: Ancient Book Shanghai Publishing House, p. 68.

Editor-in-Chief Li Jianzhong (2015) Deputy Editor-in-Chief Gao Wenqiang, History of Chinese Literary Criticism [M], Wuhan: Wuhan University Press, pp. 1-5.

Merezhkovsky D.S.(1995). On the causes of decline and new trends in modern Russian literature// Merezhkovsky D.S. L. Tolstoy and Dostoevsky. Eternal companions. M., Ed. Republic, S. 528.

Merezhkovsky D.S.(1991) In the stillness. Articles and researches of different years, P.78.

Merezhkovsky D.S. (1999) "The Eternal Companion", translated by Fu Shiqiu, Shanghai: Xuelin Publishing House, p.3.

Merezhkovsky D.S., Leo Tolstoy and Dostoevsky (1995) M.: Respublika. – p.264.

Yang Xu (2017) «Studies on Criticism of Religious Literature in Russia of the Silver Age», doctoral dissertation, Shandong Normal University,p. 51.

Su Shi (2014) The Complete Works of Dongpo, Beijing: Xiangzhuang Shuju, 2014, p. 2124.

Wu Xiaoxia (2015)"A Study of Merezhkovsky's Symbolist Poetics". Beijing: Peking University Press, p. 69.

Zhang Bing (2000)»A Study of Russian Formalism in the Poetics of Detachment,» Beijing: Beijing Normal University Press, p. 67.

Pchelina O.V. (2018) «God passed through the world and left his traces in the world-symbols»: the symbolist concept of D.S. Merezhkovsky, M.: Litfakt. 285-297.

Rozanov.V.V. (2013) The Revelation of Dostoevsky – Selected Works of Rozanov, translated by Tian Quanjin, Shanghai: East China Normal University Press, p. 113.

Cai Zhenchu (2005) A History of Chinese Literary Criticism, Beijing: Zhonghua Book Company, pp 1-4.

Zong Buzheng (2018) Jin Shengtang commented on the first chapter of "Water Reserve". People of the Times (New Educator), (8).

Zhu Xi (2000) «Commentary of the Tetrabooks», Beijing: Beijing Ancient Book Publishing House, p. 78.

Zhu Dongzhong (2009) Outline of the History of Chinese Literary Criticism, Wuhan: Wuhan University Press, pp 1-4.

Zhou Qichao (1993) A Study of the Literature of Russian Symbolism, Beijing: Social Science Literature Publishing House, 1993, p. 46.

IRSTI 17.82.31 https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v103.i4.011

S. Durukoğlu*, Ç. Cömert

İnönü Universitesi, Turkey, Malatya
*e-mail: sdurukoglu@gmail.com

IDEAL TEACHER AND STUDENT IMAGE IN AYTMATOV'S FIRST TEACHER NOVEL: DÜYŞEN AND ALTINAY

In Aytmatov's novel, My First Teacher, the difficulties experienced by the Kyrgyz in the transition from verbal and natural education to formal education, brought about by the nomadic life, are explained through the characters of teacher Düyşen and his student Altınay Süleymanovna. Aytmatov's ideal is to create well-educated, modern Kyrgyz people, without discriminating between men and women. This project makes it necessary to execute the mental change that will mean a total revolution, to break the negative influence of the tradition and to bring forth role models. In the novel, the characters of teacher Düyşen and female student Altınay were fictionalized as role models who will achieve this job by creating a new life against the past and living and spreading it. Despite of his lacking qualifications to be a proper teacher, Düyşen touches his students' lives with the sacrifices he makes for them. Düyşen, who struggles with both the people against education and physical inadequacies, never gives up. As a woman, Altınay takes her share of a woman's luck, being tortured by her aunt, forced to wed an already married man at the age of fifteen, but she still never stops fighting for herself. Düyşen achieves the ideal of Aytmatov by improving through his insufficient teaching, and his student Altınay as a well-known and respected professor. In this study, educational, cultural issues and financial problems mentioned in the novel; the ideal teacher and student image, and through Altınay, the woman's ability to overcome her misfortune due to inequality of opportunity to make a new life and order possible for herself will be focused upon. Document analysis and descriptive scanning model, among qualitative research methods, are used in the study.

Key words: Cengiz Aytmatov, My First Teacher, Düyşen, Altınay, woman, education, teacher, ideal.

С. Дурукоглу*, Ч. Жөмерт

Инону университеті, Түркия, Малатья қ.
*e-mail: sdurukoglu@gmail.com

Ш. Айтматовтың «Алғашқы мұғалім» романындағы идеал ұстаз бен оқушы бейнесі: Дүйшен мен Алтынай

Ш. Айтматовтың «Алғашқы ұстазым» романында қырғыздардың көшпелі тұрмыс тудырған ауызша және табиғи білім беруден формалды білім беруге көшу кезінде көрген қиындықтары ұстаз Дүйшен мен шәкірті Алтынай Сүлейманқызының кейіпкерлері арқылы түсіндіріледі. Айтматовтың идеалы – әйел-еркек деп бөлмей, білімді, заманауи қырғыздарды қалыптастыру. Бұл жоба толық революцияны білдіретін психикалық өзгерістерді жүзеге асыруды, дәстүрдің теріс әсерін жоюды және үлгілі тұлғаларды шығаруды қажет етеді. Романда мұғалім Дүйшен мен студент қыз Алтынайдың образы өткенге қарсы жаңа өмір сүру арқылы осы жұмысқа қол жеткізетін үлгі-өнеге ретінде ойдан шығарылған. Дүйшен ұстаз болу үшін біліктілігі кемшін болса да, шәкірттерінің өміріне әсер ету үшін барын салуға тырысады, балаларды оқытып, тәрбиелеуге барын салады. Халықпен бірге білім үшін, патриархалды дәстүрге қарсы күресетін Дүйшен ештеңеден тайынбайды. Алтынайды нағашы әжесі мәжбүрлеп, он бес жасында үйленген жігітке мәжбүрлі түрде күйеуге шығады, бірақ ол сонда да әйел ретінде өзі үшін күресуді тоқтатпайды. Айтматов мұратына Дүйшен өзін-өзі жетілдіру арқылы жетеді, шәкірті Алтынай атақты және құрметті профессор ретінде мақсатына жетеді. Бұл зерттеуде романда айтылған оқу-ағарту, мәдениет мәселелері мен қаржы мәселелері; мінсіз мұғалім мен оқушы бейнесі және Алтынай арқылы әйелдің өзіне жаңа өмір мен тәртіп орнату мүмкіндігінің әйел теңсіздігінен болған бақытсыздықты жеңу қабілетіне назар аударылады. Бұл еңбекте сапалы зерттеу әдістерінің ішінде құжаттарды талдау және сипаттамалық сканерлеу моделі қолданылады.

Түйін сөздер: Шыңғыс Айтматов, алғашқы ұстаз, әйел, Дүйшен, Алтынай, білім, идеал.

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

С. Дурукоглу*, Ч. Жомерт
Университет Инону, Турция, г. Малатья
*e-mail: sdurukoglu@gmail.com

Идеальный образ учителя Дуйшена и ученицы Алтынай в романе Ч. Айтматова «Первый учитель»

В романе Ч. Айтматова «Мой первый учитель» через образы учителя Дюйшена и его ученицы Алтынай Сулеймановны объясняются трудности, которые испытывают кыргызы при переходе от словесно-естественного образования к формальному, вызванные кочевой жизнью. Идеал Айтматова состоит в том, чтобы создать высокообразованных, современных кыргызов, не делая различий между мужчинами и женщинами. Этот проект делает необходимым осуществить ментальное изменение, которое будет означать тотальную революцию, сломить негативное влияние традиции и создать образы для подражания. В романе персонажи учителя Дюйшена и ученицы Алтынай были вымышлены как образы для подражания, создавая новую жизнь на фоне прошлого, проживая ее и распространяя ее. Несмотря на то, что Дюйшену не хватает квалификации, чтобы быть настоящим учителем, он старается делать все, чтобы повлиять на жизнь своих учеников, всеми силами пытается научить детей и дать им образование. Дюйшен, который вместе с народом борется за образование и с патриархальными традициями, никогда не сдается. Алтынай подвергается пыткам со стороны своей тети и вынуждена выйти замуж за женатого мужчину в возрасте пятнадцати лет, но она до сих пор не перестает бороться за себя. Дюйшен достигает идеала Айтматова, совершенствуясь за счет недостаточного преподавания, а его ученица Алтынай становится известным и уважаемым профессором. В этом исследовании затрагиваются вопросы образования, культуры и финансовые проблемы, упомянутые в романе; образ совершенного учителя и ученицы, а через Алтынай акцент делается на способности женщины преодолеть беду, вызванную неравенством возможностей для установления новой жизни и дисциплины для себя. Среди качественных методов исследования в авторами используются анализ документов и описательная сканирующая модель.

Ключевые слова: Чингиз Айтматов, «Мой первый учитель», Дюйшен, Алтынай, женщина, образование, учитель, идеал.

Introduction

Education, which has continued its existence with its widespread and formal forms from the first civilizations to today, is the whole of the practices applied to change and transform the individuals forming the society in the desired direction and to make them qualified. Education, which consists of teachers, students, families, schools, and the state, needs a broad consensus and a systematic organization for its planning and implementation. Literature, which is an art of rhetoric and beautifying of the word, is an occupation as old as education and includes artistic products that can be associated with education.

Justification of the choice of the article and goal and objectives

In this context, one of the examples where education and the art of literature intersect is Aytmatov's novel My First Teacher. Although the novel is a reflection of Kyrgyz Turkish literature and life, it has become a common value and work of humanity by examining universal issues and problems.

In this novel, Aytmatov, who wanted and discussed the enlightenment of the Kyrgyz people, described the difficulties of the Kyrgyz people in the transition from verbal and natural education to the written, official and formal education process, which was revealed by the nomadic equestrian life, through the characters of teacher Düyşen and student Altınay Süleymanovna. Aytmatov's ideal is to create well-educated, modern Kyrgyz people, regardless of male or female. This project makes it necessary to realize a mental change that will mean a total revolution, to break the resistance of tradition and to produce role models. In the novel, the characters of teacher Düyşen and female student Altınay are fictionalized as role models who will achieve this task, create, sustain and spread the new life against the old.

Despite his lack of teacher qualifications, Düyşen touched the lives of children with the sacrifices he made for them. Düyşen, who struggled with both the public against education and physical inadequacies, never gave up. As a woman, Altınay took her share of the misfortune of the woman, was tortured by her aunt, was forcibly wed at the age of fifteen, but did not give up. The teacher Düyşen did not succumb to difficulties and impossibilities, and his student Altınay, as a well-known and respected professor, realized Aytmatov's ideal. In this study, educational, cultural issues, financial problems in

the novel; the ideal teacher and student image, and in the particular case of Altınay, the woman's ability to overcome her misfortune due to inequality of opportunity, to make the new life and order possible are examined.

Materials and Methods

In the study, Cengiz Aytmatov's "Aytmatov, C. (2019) My First Teacher. Act. Mehmet Özgül, Istanbul: Nora Kitap." has been used. In addition to this main material, research and analysis works on Aytmatov, his works and literature, mentioned in the bibliography, were also used as auxiliary sources.

As a method, document review and content analysis method from qualitative research models were used in the study. In the qualitative research model, knowledge is reconstructed. "In qualitative research, pre-experiences, knowledge, feelings, skills come first in theory and then fact. The researcher looks at the phenomenon with the information, values and emotions he has obtained so far. These undesirably affect and change the characteristics of the phenomenon. Priority in knowledge is in theory. Theoretically, knowledge cannot be obtained without prior experience. In addition, new explanations, assumptions, and theories can be created from the facts. (Sönmez ve Alacapınar, 2019: 74-75).

The document review method is based on researching and examining written and visual materials. "Document analysis includes the analysis of written materials containing information about the case or cases aimed to be investigated" (Yıldırım and Şimşek, 2016: 189). Written or printed materials; Books, magazines, articles, novels, stories, poems, songs, inscriptions, pictures, slides, films, monuments, clothing, stamps, pennants can be written and used as visual materials. The data obtained by the examination of the novel in question here, are classified by dividing into appropriate categories, and the relations between the piece and the whole, the work, the human and the society were examined with the content analysis method.

In qualitative research, it is important that the documents are suitable for the structure of that culture and that they are evaluated by adhering to the meanings attributed to them. The work or works should be handled within the structure of the culture to which it belongs. In this research, all the elements are handled by integrating with the local, national and universal values system.

About Aytmatov and His Novel

"The hardest thing for a human being is to be human every day." Cengiz Aytmatov

Aytmatov was born in 1928 in the village of Şeker in Talas province of Bishkek. His father is Törekul Aytmatov and his mother is Nagima Hamzayevna Aytmatov. After his father, a civil servant, was sent to Moscow as a party official, he was arrested and killed. Mother raises her children alone. Ayimkan Hanım, who raised Aytmatov with lullabies, tales and legends and made him take an interest in literature, has a special place in Cengiz Aytmatov's life. (Kolcu, 2002)

Cengiz Aytmatov, whose works have been translated into more than one hundred and sixty languages, is one of the important writers not only of Turkish literature but also of world literature. Cengiz Aytmatov's works, first Cemile and then Teacher Düyşen, were published in Turkey. The Russian version of the novel Teacher Düyşen, which is located somewhere between the novel and the long story, is Perviy Uçitel, the name in Kyrgyz Turkish is Birinçi Mugalim, and in Turkey Turkish it was published as The First Teacher, My First Teacher, Teacher Düyşen. (Aydın, 2019) The novel, which was filmed under the name of The First Teacher, was adapted into a two-act play and inspired many painters.

My First Teacher is technically fictional as it is shaped by the possibilities of the novel genre: "The novel, which is one of the most popular genres of fiction in the last centuries. It is somewhere between reality and fiction, but it has a structure that predominates fictional nature, which uses reality only as a material and transforms it. It is a literary genre." (Çıkla, 2002:115) My First Teacher is fictional, but it also reflects historical facts. In fact, Düyşen, who opened a school in the village of Şeker, the village where Aytmatov was born, taught the children the alphabet, literacy and basic knowledge.

The location of the school in the village of Şeker, which can also be embodied in the novel as a real place, indicates the situation between fiction and reality, which has become clear in favor of reality. The differences between Düyşen in the novel and Düyşen in real life are the differences shaped in favor of the fiction, resulting from the changing of reality and its reflection on the world of the literary work. While writing this novel, Aytmatov also benefited from his teaching experience and successfully added the sense of experience to his work. (Kalfa, 2013:202-203)

Summary of My First Teacher Novel

The plot of the novel is briefly as follows: Altınay Suleimanovna is an orphan girl who lost her parents, stays in her uncle's house and is tortured by her aunt. One day, Düyşen comes to the village to open a school. Unable to get support from the villagers for the school, Düyşen turns an old barn into a school with his own efforts. He endures many difficulties in order to bring the children to school, and after a while he meets his students. Düyşen's favorite student is Altınay Süleymanovna.

Altınay is given to a married and rich man after a while. She is removed from the school and taken by force. Düyşen wants to prevent it, but cannot succeed. The person depicted as the tyrant and red-faced man takes advantage of Altınay when she was only fifteen years old. While Altınay is making plans to escape from the tent, Düyşen comes with two guards and saves Altınay and sends her to the city to study. Altınay writes a letter to reach Düyşen, but does not get an answer from him and years later becomes a professor. Despite getting married, her mind remains in Düyşen, whom she loves and admires. All her life, she remembers her first teacher, misses tries to reach him.

After years, Altınay comes to her land upon the invitation to open the new school in the village. She learns that Düyşen brings the greeting cards to school, works as a postman, and realizes that he is still alive. Düyşen comes to the door of the house where she is a guest; but he doesn't go in as his work is busy, Altınay says she has a lot of work as well and leaves from there. *"She was only able to leave with the bitterness of not being able to do anything against Düyşen's sacrifices and they could not meet again. Altınay then tells the artist about Düyşen's sacrifices in a letter. The painter, on the other hand, makes an effort to paint this great life story." (Kalfa,2013:204)*

Characters of Düyşen and Altınay

"Goodbye my teacher, goodbye my primary school, goodbye my childhood, goodbye my first love that I couldn't tell anyone." Altınay

A child appears in most of Aytmatov's works. Seyit in "Cemile", An unnamed child in "White Ship", Ermek and Daul in "The Day Lasts More than a Hundred Years", Canbolot in "Mother Earth" and Altınay in "My First Teacher"… These children, like Aytmatov, wait for their father. The author's loss of his father when he was a child, (Buran, 2019:166-174) his search for his father for many years leaves deep traces in his soul, and these traces are conveyed through child characters in his novels.

The novel, My First Teacher, which begins with an artist asking for suggestions about their painting that they could not finish, ends with the painter's words that they get lost in what they can draw in their painting and that they will never stop looking. After the part where the painter asks for ideas, the hill with two poplars known as the "Düyşen school", which has a special place in the novel, is told. Poplars planted on the hill by Düyşen and Altınay symbolize the development of education. The poplar tree is also important for the Turks as it is sacred. *"Mr. Terek" or "Mr. Poplar", which unites the three realms from the underground to the sky, is the symbol of the god." (Ergun, 2004:216)* This is why the poplar tree is named terek/tirek and today the father is considered the pillar of the house. *"Poplar is a symbol of death and resurrection. The dryness of the poplar, its overturning, the loss of the roots is death; its re-sprouting is a symbol of the resurrection." (Ergun, 2004:217)*

The poplar tree is also known as the "Tree of Life" due to the belief that it connects the earth and the sky. *"The Uyghurs, like the Yakuts, believe that this tree, which unites the earth and the sky, gives life." (Ergun, 2004:177)* Poplars planted by Düyşen and Altınay are sacred trees that symbolize Altınay's reincarnation as a new human being and were consciously chosen by the author.

Ali İhsan Kolcu states that the twin poplars planted on the hill by Altınay and Düyşen represent the development of the educational activity that started in the village. According to him, poplars represent continuity, vitality, consistency. Aytmatov also tells about the love between Altınay and Düyşen with the symbol of twin poplars. The following sentences at the beginning of the story express their untold love:

"There are all kinds of trees in our village; among them, these poplars speak a different language, sing different songs from all of them. Whether you come here at night or during the day; The leaves of the poplars, which sway from side to side, rustle incessantly and whisper in different positions. Sometimes you hear the gentle murmur of a wave crashing on the sand, sometimes a fiery whisper of love engulfs the leaves like an invisible flame. Then all the voices stop for a moment and all the leaves burst out and sigh for something they long for. Yawning against the storm that sheds its leaves and breaks its branches in bad weather, the poplars roar with the roar of a fierce fire." (Aytmatov, 2019:7)

Teacher Düyşen is Altınay's first love, perhaps her only love. The feeling of love adds sincerity to

the characters of the novel and depth to the fiction of the novel. While leaving the village, Altınay confesses her love for Düyşen with the following sentences: *"Goodbye my teacher, goodbye my primary school, goodbye my childhood, goodbye my first love that I couldn't tell anyone." (Aytmatov, 2019:64)*

Altınay is an ideal and hope for Düyşen. Düyşen's love for Altınay is the longing for well-educated, modern Kyrgyz women, which is Aytmatov's ideal. As a professor, Altınay is the realization of Düyşen's and Aytmatov's ideals.

The novel is important in that it deals with both the educational problems in the society and the oppression and persecution of women in traditional life. In particular, Altınay reflects the victimization and oppression of women in traditional societies. In addition, the fact that the woman was wed without their consent is revealed and criticized with the following sentences of Altınay:

"Second wife! I loathe this. Who thought of that in what dark age? What could be more despicable than the condition of the second wife, who is enslaved by her soul and body? Oh unhappy women! Oh souls of women who have lost their human dignity, humiliated and lived miserably, arise from your graves! Arise, you wretched sufferers, may the darkness of those ages shake off with you! She, who shares the same fate with you, will be the last of you, tells you to rise." (Aytmatov, 2019:58)

"Altınay's cry above, questioning this tradition and seeing it as inhumane, symbolizes the revolt of all women who are victims of this practice. In addition, Altınay's seeing herself as the last of these women indicates that this "out-of-date" tradition came to an end with the advent of the Soviet system, thus women gained their freedom." (Kara, 2013:118)

A Yakut legend says: An evil spirit has invaded the sky, so that it will not descend; God hung a tent, with a big pole… These expressions prove the sanctity of the tent culture in Turks. The "tent", which has an important place in the life of the Kyrgyz people, turns into a closed space where Altınay lost her innocence and her freedom is restricted in this novel. Altınay, who was kidnapped from school and given to an older man when, in her own words, she was just a girl turning fifteen, tries to escape from the tent she was imprisoned in:

"I found the door by probing in the dark. But to no avail, the door was tightly tied with hairy ropes. The knots that were expertly tied were not the kind that could be untied in the dark. Then I tried to lift the side covers of the tent to get out from under it. All my efforts were in vain, as the tent was firmly attached to the ground with horse hair from the outside.

There was no way out but to cut the ropes holding the door with something sharp. I searched left and right silently, but nothing but a wooden stake came into my hands. Then I started digging the ground from one side of the tent. I was digging knowing that the work I was undertaking would never end. My only thought at that moment was to get out of there at all costs. It was a thousand times better to die than to endure that guy's snoring, sleeping like a log. I wanted to die fighting for my freedom, not to surrender." (Aytmatov, 2019: 57)

Altınay, now a famous professor who escaped with the help of two police officers of the Soviet state, is both the representative of Soviet values, the proof of the success of education policies, and the realization of Düyşen's ideal. She is a successful and exemplary individual of the Kyrgyz woman type in the Soviet locality.

Düyşen is an idealist and a socialist teacher who is the representative of the Soviet regime in the novel. The praise of the Soviet socialist regime and Lenin in the novel is seen as a requirement of the novel-period relationship: "*It is seen that the Soviet-style teachers glorified in the texts are contrary to many of the ideas expressed by the authors. It is thought that Cengiz Aytmatov, who has many books on defining and revealing the concept of mankurt and who criticizes mankurt in the Turkish World, portrayed a foreign teacher like Duyuşen as a good protagonist, because of the concern of not being caught by the censorship of the period." (Güneş, 2020:400)*

In fact, these references are not the subject of the novel, but the object, the background and the decor of the novel. The Kyrgyz are subordinate to the Soviet state and Lenin is the head of state. The state represents the role of father and ideological father. The picture of the head of state is hung on the wall at school, like all government offices, and should be hanged: *"When the children started to learn the alphabet, they learned to write "Lenin" before writing "mother"or "father." (Aytmatov, 2017:31)* There is nothing surprising in this. Lenin is the architect and leader of the Soviet revolution. Hence, Lenin is the ideological father: *"At the level of discourse, the ideological father precedes the real mother and father. Lenin's death is also included in the novel. Duyşön puts his students to a moment of silence in the classroom on the occasion of Lenin's death. One of the most important details about the class is the picture of Lenin." (Aydın, 2019:1761)*

Leaving aside the state tradition and the pressure of ideology, the subject is about educating Kyrgyz

people into the ideal human through the personality of Düyşen. Teacher Düyşen wants to educate the children and raise them as the future able Kyrgyz people. He goes door-to-door trying to persuade families to send children to school, and when necessary, threatens them through the means of the oppressive regime: *"So you object to this paper bearing the seal of the Soviet administration, which states that your children will be sent to school? Who gave you land, water, freedom? If anyone can oppose Soviet laws, let them show up." (Aytmatov, 2019:19)* Düyşen overcomes the obstacles by saying that he was acting on behalf of the Soviet government and glorifies Lenin as a character who kept up with the spirit of the era.

In the words of Bilge Ercilasun, *"Düyşen is an idealist, a hero that modern societies need. He has opened the door of a whole new world to Kyrgyz children, who have been ignorant from generation to generation, and brought them face to face with culture and civilization." (Ercilasun, 2013:430)*

Educational Environments and Problems in the Novel

It is known and said that education has four denominators and pillars. School, family, teacher and student… The weakest link in this quartet is the student, because it is passive rather than active, receiver rather than giver. The existence and health of the remaining three are decisive in the success of the education process, but especially teachers, as people who plan, initiate, maintain, evaluate and finalize the education process, are the favorite, subject and dominant figures of education. It is not possible to talk about Fatih Sultan Mehmet without Akşemsettin, Osman Gazi without Sheikh Edebali, and Mevlana without Şems.

In this novel, there is no school as a place, but a makeshift barn, which is likened to a school. The Kyrgyz people, whom we should talk about as a family in the novel, are alien to and distant from education. Although the teacher does his job with love, he is uneducated, lacking in equipment and incompetent. In this context, we can summarize the problems faced educationally in the novel as follows:

"1. Trying to provide education in a modern sense with a teacher who does not have the basic qualifications that a teacher should have,

2. The negative effects of a society that sees education and school as unnecessary on the education-teaching process,

3. Trying to carry out educational activities in an educational environment that is physically unsuitable." (Kalfa, 2013:204)

In the novel, My First Teacher, Altınay states that Düyşen, who can read and write as much as he learned while in the military, does not have most of the qualities that a teacher should have: *"Now that I think about it, I am amazed. While not having a single textbook, not even a proper alphabet; How could a person who can hardly read syllable by syllable undertake such a great task? Moreover, Düyşen did not even know about the curriculum and teaching methods." (Aytmatov, 2019:30)* The fact that Düyşen lacks the basic qualifications and tools that teachers should have is reflected to the readers as an important problem in the education process.

Düyşen, who makes up for all his deficiencies with a dedicated teacher personality, touches the lives of his students with what he does for them, even though he is lacking in terms of teacher qualifications. Düyşen is a self-sacrificing teacher who stands up to every challenge for his students. He repairs the building, which was used as a horse stable, without the support of anyone. *"When we entered, we saw that all the grass was uprooted and piled in a corner, and the courtyard was swept cleanly. The outer walls, eroded by the rain, were plastered with mud; The old single-hinged door, bent in the wind, had been repaired and put in place." (Aytmatov, 2019:22)*

In the background, the novel also makes you feel the difference between the incompetent but willing teacher type and the competent but reluctant type of teacher. An incompetent but willing teacher will make the impossible possible, while a competent but reluctant teacher will make the possible impossible. Teacher Düyşen, wandering the boundaries of devotion, makes many sacrifices for students to come to school and receive education. In addition to the struggle against families and their thoughts, he also has to deal with physical conditions.

"Until the first snow fell, we went to school by crossing the stream. Between the village and the school was a stone-bottomed passage. But then it became difficult to pass through here, the icy waters were freezing your feet. Especially the little ones would cry from the cold. Thereupon, Düyşen started to carry the children himself. He put one on his back and took another in his arms; so that he could carry all his students to the other side." (Aytmatov, 2019:33)

Another educational problem in the novel is the negative attitude of the Kyrgyz people towards education. Through Düyşen, the ignorance of the villagers is also conveyed to the reader: "We have been peasants since ancient times; we work with our anchor, we fill our stomach. Since our children will

be able to live on the same job, what is school for them? Reading is not for the people like us, but for those who will rule us. So don't worry too much." (Aytmatov, 2019:19) "But don't people have ignorance, that's all the blame was on! Not only did they not value education, they also regarded Düyşen's dealings with children as the oddity of a man without a job. They didn't care if their children had education or not." (Aytmatov, 2019: 34)

Altınay's wicked aunt is also of this opinion: *"You black-haired slut! You go to school now, do you? I wish you could'nt find your way home! I wish your dead body was found at school! Dirty orphan! I'll show you the way to school! Especially if you come near me, I'll break your legs!" (Aytmatov, 2019:26)* While the society was in this thought, what Düyşen did can be considered as an important and necessary step in terms of development and change. In this way, the struggle against ignorance begins and this struggle is won when Altınay becomes a successful academic.

In the novel My First Teacher, the inadequacy of the physical conditions is clearly expressed. Düyşen's school is a place with difficult conditions, where students cannot focus on the lesson due to the cold and take turns warming up next to the stove. The school is described in the following sentences: "If we didn't want to, no one could seat us in that icy barn break; No one could make us listen to lessons while our faces, hands and clothes were holding frost from our breath. While the cold ones took turns warming up in front of the stove, the ones who got a little warmer were trying to learn something in their places." (Aytmatov, 2019:36)

Düyşen's school lacks these physical conditions. The fact that there are still schools where physical conditions haven't been met today shows that this problem haven't been completely solved, but must be overcome: *"Human life begins and becomes richer when we can settle in the world 'as if on a mother's lap'. To live is to experience domestication; To be human is to turn the world into a home and to make the universe livable." (Bradatan, 2018:71)* The way to remove geography from being a destiny is to make the place we live in livable and to overcome physical difficulties.

The educational problems in the novel are also experienced in Turkey. Problems such as physical deprivation and wanting to isolate girls from school still exist today. Aytmatov believes that these problems can be solved in the novel and emphasizes the importance of idealist teachers like Düyşen in solving problems. Aytmatov believes that these problems can be overcome with teachers like Duysen who are self-sacrificing, who do not give up in the face of difficulties, who take all risks for their students, who can even resist their families when necessary, and who help their students in any way possible. (Kalfa, 2013:206)

It is seen that many of the problems encountered in Cengiz Aytmatov's novels are actually of a universal nature. *"The works of Cengiz Aytmatov are a traditional source for the common/shareable sensations of the Kyrgyz people in the narrow sense, of the Turkish world in the broad sense, and of humanity in the universal sense, and answers the creations related to the "human essence" with the bright side of the past looking to the future."* (Arslan, 1998:6)

Results and Discussion

Aytmatov deals with many individual and social problems in his works. When the novel, My First Teacher, is analyzed from this point of view, it becomes the voice of other nations that have the same problems based on the Kyrgyz people. In the novel, which tells the drama of girls who are not sent to school and whose opinions are not taken even when they are married, Altınay is the student Düyşen struggles the most to get to access an education. Altınay is an enlightened woman who reaches the respect that should be shown to women and whose life passes through struggles. This is the ideal that Aytmatov dreamed of for his nation and especially for the women of his nation, and it came true in Altınay's personality.

Aytmatov could not remain indifferent to the problems related to children and he handled child psychology perfectly, starting from his own childhood. Aytmatov described the education of girls as a universal theme through Altınay. *"Considering the novel My First Teacher and the problems that we have identified and analyzed within the framework of the novel, it is seen that Aytmatov successfully puts an important problem concerning humanity related to local elements on an universal viewpoint." (Kalfa, 2013:207)*

Despite his academic inadequacy, Düyşen is an idealistic teacher. According to Aytmatov, the Kyrgyz people's attainment of a modern education structure will be under the leadership of idealistic teachers such as Düyşen, who over time eliminated their academic inadequacies. Düyşen is like Prometheus, who steals the light from Zeus' palace and distributes it to the people. It is seen that Düyşen, like Prometheus, who was punished for bringing light to the people, paid the price and was left alone in the society.

When Altınay comes to the village for the opening of the school after a long time, she is afraid to meet Düyşen and leaves from there with the excuse that she has work. Later, in her letter, she states that she is very upset because she hasn't searched for him enough for years. Altınay also feels guilty for the love shown to her. According to her, it is Düyşen's right to be in the most important place in this ceremony. That's why she is so sad and ashamed. She thinks that Düyşen should be told about to young people. She ends her letter by stating that she will return to the village and propose that the newly opened school be named 'Düyşen's School'. Altınay's love and devotion to her first teacher, Düyşen, does not decrease even after years and always remains in the deepest part of her heart.

In Altınay's personality, the oppression and persecution of women are shown. The bad fate of women and their being seen as a secondary status are reflected through the facts of Altınay losing her parents, being tortured by her aunt, being prevented from getting an education, being forced to a red-faced man and being raped. If Düyşen could not save her and Altınay had surrendered to this situation, she would have stayed in that tent that was a cage for her for the rest of her life, and Düyşen's ideal, and therefore Aitmatov's, would not have come to life. Altınay regains her freedom, but suffers her share of the sufferings of women in a painful way. She doesn't want to leave Düyşen, whom she loves with a secret love, but she can no longer stay in the village because of what she has been through. She confronts her aunt, who caused her suffering: *"My black-spirited aunt; My aunt who I wish would drown with my tears and my blood! When I was just fifteen, I became a woman because of you. In fact, I was even younger than that tyrant's daughters." (Aytmatov, 2019:57)*

After Düyşen saves Altınay, he tells her to bathe in the stream to get lighter and forget what happened. When Altınay enters the water she says: *"Take it water! As you flows, take away the dirt and filth of today! Make me as pure as yourself." (Aytmatov, 2019:57) She is almost prepared for the new period of her life and is cleaned. "The cult of water has an important place in the old Turkish belief system and it is believed that all springs, streams, rivers, lakes and seas have their own good spirits. The belief in the healing and purifying power of water is also reflected in Turkish myths, legends and epics." (Artun, 2013:3)*

While water is the source of life, it also symbolizes purity and fertility. Water for Altınay is an important element that gives happiness, makes her laugh and purify again. Water, which is the starting core of creation, is very important in terms of being generous to Altınay and connecting her to a new life.

After the purification she experiences, beautiful days for Altınay begin sadly without Düyşen. Altınay, as a highly qualified and valuable professor just like her name, overcomes her bad fate and shines. Even though she has difficulties, she clings to life not giving up. In the novel, Altınay does not bow to fate and assumes a new identity in accordance with the ideals of the author and Düyşen. At the end of the novel, Altınay states that she will apologize to Düyşen for not calling him and ask that the new school be named "Düyşen's school".

The painter, who is at the beginning of the novel, wants to talk to the readers about their painting in the last part. They say that the subject of the painting will be Düyşen, the first teacher of Kurkureu village. Unable to decide whether to draw Düyşen and Altınay's poplar sor Düyşen's taking the children across the stream or Altınay's farewell to the city in the painting, the painter ends the novel by saying that they will keep thinking about it.

Life is essentially not finding and arriving, but being on the way. It is walking, a way of progress. Education is the key to progress and enlightenment. Those who think that education is costly and difficult should also calculate the price that ignorance will make a society pay. The novel is a good starting point for discussing education-centered problems and issues. Aytmatov suggests and proposes a change of consciousness to the educators through the characters of Düyşen and Altınay. The conclusions drawn from the novel can be summarized in the following four items:

1. Education should be given continuously, not for a period of time, and should not be interrupted for any reason.

2. Education should be given to all individuals within the principle of equal opportunity, regardless of gender like men and women, class like wealth and poverty, or origin like village and city.

3. In order to be successful in education, teachers should be chosen from volunteered/ dedicated / idealistic people and these people should be well trained.

4. Education budget, space, equipment, etc. should be supported by financial means, education and training environments should be made suitable for them.

Conclusion

The First Teacher is an educational novel with psychological and sociological analyzes. The word "first" in the title of the novel represents a great truth about the place and value of firsts in human life, the core memories of emotional memory, a psychological tendency. First love, first pain, first teacher, etc. The lists that go on and on are about people's desire to always remember the firsts of their lives. The word teacher in the continuation of the title, on the other hand, highlights the representatives of a profession and sublime individual types that exist in order to blend in and enlighten the societies, taking into account their sociological depth. After all, it is difficult to think, understand and describe Fatih Sultan Mehmet without Akşemsettin, Osman Gazi Han without Şeyh Edebali and Mevlana without Şems.

In addition, the word teacher indicates with a direct relationship at the title level that the novel is a novel in which educational topics and problems are handled. The way to replace ignorance with wisdom, darkness with light, poverty with wealth, barbarism with civilization, and attaining contemporary civilization levels is through education. This education should cover all members of the society without discrimination between men and women. It has been argued that societies that have not educated their women since ancient Greece cannot establish civilization. Nations that exclude women from social life turn into disabled societies who try to do business and walk with one hand and one foot. The novel sits on such a historical, cultural and artistic ground.

References

Arslan, F. (1998). The retrospective utopian / post-romantic side of Aytmatov's aesthetics. Cengiz Aytmatov on the 70th Anniversary of His Birth, Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri. Ankara: Ataturk Cultural Center Presidency Publications.

Artun, E. (2013). Traces of water cult in Turkish culture in Çukurova folk beliefs. Water in Folk Culture International Symposium. Namık Kemal University, Tekirdağ.

Aydın, M. (2019). The issue of space in Cengiz Aytmatov's long story The First Teacher, Turkish Studies Language and Literature, Volume 14 Issue 4, p. 1755-1765.

Aytmatov, C. (2019). The First Teacher. By. Mehmet Özgül, İstanbul: Nora Kitap. Bradatan, C. (2018). Fikirler İçin Ölmek, translated by Büşra Oğuz, İstanbul: Can Publications.

Buran, A. (2019). Kurşunlanan Türkoloji, Ankara: Akçağ Publications.

Çıkla, S. (2002). Fiction and reality in the novel. Hece Magazine Novel Special Issue, 65/66/67.

Ercilasun, B. (2013). On Turkish novel and story. İstanbul: Dergâh Publications.

Ergun, P. (2004). Tree cult in Turkish culture. Ankara: Ataturk Cultural Center Presidency Publications.

Güneş, A. C. (2020). Analysis of the novel Olgun Nesil and the story "The First Teacher" in terms of intertextuality according to Barthes theory, TÜRÜK International Journal of Language, Literature and Folklore Studies, Yıl/Year: 8, Sayı/Issue: 21, s. 382-401.

Kalfa, M. (2013). Educational problems and teacher image in Cengiz Aytmatov's novel The First Teacher. Journal of Hacettepe University Faculty of Education, 28(1), 202-210.

Kara, H. (2013). Literary representation of the Russians in Cengiz Aytmatov's establishment. Istanbul University Faculty of Letters Journal of Turkish Language and Literature, 45(45), 113–138.

Kolcu, A. İ. (2002). Bozkırdaki Bilge Cengiz Aytmatov. Ankara: Akçağ Publications.

Sönmez, V. ve Alacapınar F. G. (2019). Illustrated scientific research methods. (Extended 7th Edition). Ankara: Anı Publications.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). Qualitative research methods in the social sciences. Ankara: Seçkin Publications.

4-бөлім

ШЫҒЫС ЕЛДЕРІНІҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ

Section 4

THE EDUCATION SYSTEM IN THE EAST

Раздел 4

СИСТЕМА ОБРАЗОВАНИЯ В СТРАНАХ ВОСТОКА

IRSTI 14.35.21 https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v103.i4.012

N. Kairanbayev*, R. Kudaibergenova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: kairanbayev.n.s@gmail.com

THE INTERNATIONAL CAMPUSES' ROLE IN HIGHER EDUCATION IN THE UAE

Internationalization of higher education includes recruiting international students, collaborating on joint programs, pursuing international accreditation, becoming world-class universities, developing international quality assurance systems, and establishing an educational hub. Foreign campuses are one of the most common models of internationalization.

The purpose of this article is to study and evaluate the experience of the United Arab Emirates (UAE) in higher education, especially the impact of international branch campuses on the education system in the country. We believe this experience of the UAE's reforms in the education system deserves attention for universities in Kazakhstan. We explore the reasons for the growth of transnational campuses, as well as their benefits. In particular, the increase in numbers of foreign Alma-maters may enhance the quality of teaching in public universities. Moreover, we found that accreditation is a sort of internationalization model of higher education, which was not given enough attention by scientists. The data for this study were collected from peer-reviewed academic journals, available official records on their websites and official reports.

Key words: Internationalization, international branch campuses, universities, UAE.

Н. Кайранбаев*, Р. Кудайбергенова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: kairanbayev.n.s@gmail.com

БАӘ-нің жоғары білім берудегі халықаралық кампустар рөлі

Жоғары білім беруді интернационалдандыру халықаралық студенттерді тартуды, бірлескен бағдарламалар бойынша ынтымақтастықты, халықаралық аккредитациядан өтуді, әлемдік деңгейдегі университеттерге айналуды, сапаны қамтамасыз етудің халықаралық жүйелерін дамытуды және білім беру хабын құруды қамтиды. Шетелдік кампустар – интернационалдандырудың кең таралған үлгілерінің бірі.

Бұл мақаланың мақсаты – Біріккен Араб Әмірліктерінің (БАӘ) жоғары білім беру тәжірибесін, әсіресе халықаралық кампустардың елдегі білім беру жүйесіне әсерін зерттеу және бағалау. Біріккен Араб Әмірліктерінің білім беру жүйесіндегі бұл реформалардың тәжірибесі Қазақстан университеттері үшін назар аударуға лайық деп санаймыз. Біз трансұлттық кампустардың өсу себептерін, сондай-ақ олардың артықшылықтарын зерттейміз. Атап айтқанда, шетелдік университеттер санының артуы мемлекеттік университеттердегі оқыту сапасын жоғарылатуы мүмкін. Сонымен қатар біз ғалымдар жеткілікті көңіл бөлмеген аккредитациялау жоғары білім беруді интернационалдандырудың үлгісі екенін анықтадық. Бұл зерттеуге арналған деректер рецензияланатын академиялық журналдардан, олардың веб-сайттарындағы қолжетімді ресми жазбалардан және ресми есептерден жиналды.

Түйін сөздер: Интернационализация, халықаралық кампустар, университеттер, БАӘ.

Н. Кайранбаев*, Р. Кудайбергенова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы.
*e-mail: kairanbayev.n.s@gmail.com

Роль международных кампусов в высшем образовании в ОАЭ

Интернационализация высшего образования включает набор иностранных студентов, сотрудничество в совместных программах, получение международной аккредитации, превращение в университеты мирового класса, разработку международных систем обеспечение качества и создание образовательного центра. Зарубежные кампусы – одна из самых распространенных моделей интернационализации.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Целью данной статьи является изучение и оценка опыта Объединенных Арабских Эмиратов (ОАЭ) в сфере высшего образования, особенно влияние международных филиалов на систему образования в стране. Мы считаем, что этот опыт реформ ОАЭ в системе образования заслуживает внимания для университетов Казахстана. Мы исследуем причины роста транснациональных кампусов, а также их преимущества. В частности, увеличение числа иностранных альма-матер может повысить качество преподавания в государственных университетах. Более того, мы обнаружили, что аккредитация является своего рода моделью интернационализации высшего образования, которой ученые не уделяли должного внимания. Данные для этого исследования были собраны из рецензируемых академических журналов, доступных официальных отчетов на их веб-сайтах.

Ключевые слова: интернационализация, международные филиалы, университеты, ОАЭ.

Introduction

The content of a university education has changed dramatically over the last decade, and the integration of various educational systems has begun to make the international factor a major focus in higher education. Simultaneously, the concept of «internationalization of higher education», which had evolved from the concept of «international education», emerged. Since 1990s, it has gained popularity in the education industry (Jones and Hans, 2012). Urban and Palmer (2014) stressed that it has become a quality indicator in higher education.

Internationalization is linked to a wide range of educational processes, according to scientists and researchers, who offer a variety of definitions and characteristics. To begin, it is important to specify the concept of «internationalization of higher education». De Wit (2015) defines it as "the intentional process of integrating an international, intercultural or global dimension into the purpose, functions and delivery of post-secondary education, in order to enhance the quality of education and research for all students and staff, and to make a meaningful contribution to society". The internationalization of universities was described by Knight (1994) as 'the process of integrating an international, intercultural dimension into the teaching, research and service functions of the institution'. This process, according to Aziz and Abdullah (2012), is "a bridge that may bring the local and international community together and allow them to contribute their expertise and experiences".

However, according to Hou (2014), the internationalization of tertiary education raises a number of issues, including recruiting international students, collaborating on joint programs, pursuing international accreditation, becoming world-class universities, developing international quality assurance systems, and establishing an educational hub. It is also concerned with issues such as learning and teaching, education, assessment, career development, measurement, and graduate quality. It is also involved with values and intercultural understanding, and it can be considered within traditional educational programs, higher education, or training courses for university researchers or academic members (Fatemeh et. al. 2011).

Hawawini (2011), professor and former dean of The Business School for the World, Singapore, outlined five international reach models:

(1) the import model, which aims to attract students, staff, and faculty from all over the world to the institution's campus by having as many nationalities as possible represented in their programs, faculty, administration, and governing body.

(2) the export model is intended to send students overseas through student exchange agreements with international higher education institutions, to provide programs abroad, and to encourage faculty to teach and do research at foreign universities. The fundamental benefit of this strategy is that it promotes students and staff to different countries and cultures, therefore broadening their knowledge and experience.

(3) The academic joint-venture model usually begins with student exchange programmes, which allow undergraduate or graduate students to study at a foreign university. It eventually grows into academic or curricular collaborative ventures in which universities from different nations design and offer joint programmes, with graduates getting either two independent diplomas, one from each participating institution or a single co-signed degree.

(4) In partnership model, two or more universities might develop deeper international alliances under the partnership model, agreeing to collaborate on a number of projects (student and faculty exchanges, joint programs, faculty research, etc.). They may decide to allow students enrolled in the partner's university to take their respective courses and programs. Students can acquire two degrees, one from each institution, if they take a sufficient amount of courses at each. Faculty from one institu-

tion could teach at the partner's institution as part of their workload. Major research funds are designed to support research initiatives undertaken by joint projects of faculty members from both universities.

(5) In the foreign-campus model, academic institutions also could develop overseas through physical presence, similar to firms' direct foreign investment (Kim and Zhu, 2009). They can open campuses in other countries that provide a variety of academic programs and services to both domestic and foreign students.

Another study (Liu and Dai, 2012) looks at three specific issues related to internationalization of higher education: the internationalization of curricula and teaching, management, and communication. Unlike the internationalization of curriculum perspective, which considers the issue from the perspective of international faculty, curriculum, and foreign language use, the internationalization of university management examines the internal and external operating mechanisms. Since internationalization takes place at all levels of the university, exchange and collaboration occur at all levels as well. Academic research, collaborative education, and teacher-student exchange are identified as three areas of exchange and cooperation.

The arguments for internationalization of higher education differ in and between governments. Knight (1999, pp. 9–10) identifies several reasons for internationalization, including human resource development, strategic alliances, commercial trade, nation building and socio/cultural development, cultural identity, citizenship development, national security, technical assistance, peace and mutual understanding, and economic growth and competitiveness.

Ghasempoor et al. (2011) also provide some justifications for internationalization:

1) The political or national rationale – ideological influences on a country;

2) The academic rationale is to achieve international standards for the institution, which is typically undertaken by institutions to ensure high-quality global standards;

3) The economic rationale is viewed as a direct response to market forces aimed at increasing revenue for the university while also developing human capital.

Material and Methods

This study's methodology is a secondary research study conducted through a systematic literature review. In order to conduct secondary research, a large amount of literature is examined, including peer-reviewed academic journals, available official records on their websites, and official reports. The majority of the study's relevant literature was carefully reviewed, along with the necessary summary and analysis methods. Some statistical information is also obtained from online access points.

Higher education in the UAE

The UAE's academic institutions, just like the country itself, are relatively new. Higher education system of the UAE consists of three forms (Austin et al., 2014):

1) The federal-level public system, which includes government-owned and operated universities and higher institutes of technology;

2) State-level semi-public universities, which are typically for-profit and owned by private and state shareholders. Expatriate students are primarily enrolled in these institutions;

3) "Free zone" universities, which comprise cross-border collaborations between local and international universities. Some are foreign branch campuses that operate as for-profit universities and rely heavily on tuition from students.

In the 1970s, students who wanted to continue their education after secondary school were needed to go overseas, either to neighboring Arab countries as well as to the United States or the United Kingdom, with government help (Findlow, 2005). Nowadays, the sector provides three public higher education institutions that are owned and controlled by the federal government: United Arab Emirates University (UAEU), founded in 1977, Higher Colleges of Technology, established in 1988, and Zayed University, founded in 1998. There are also two further specialised federal higher education institutions: the National Defense College and the Anwar Gargash Diplomatic Academy (Wilkins, 2019). It was the first time when all UAE residents had access to free public higher education (Gaad, 2001) Five federal public higher education institutions in the UAE are noted in Table 1.

The title "public" (or federal) institution only applies to higher education institutions associated with the UAE Ministry of Higher Education and Scientific Research, which provide tuition-free education to UAE natives and a small number of expats (Hijazi et.all, 2008).

The United Arab Emirates University (UAEU) was founded in 1976 by the government of the United Arab Emirates. As a consequence, next year, the institution opened its doors to the general public. In

1977, there were only 535 students who attended, but after ten years, the number of students rose to 2,532. In 1990, the institution had in total 7,947 students enrolled. (Khlaifat, 1992).

According to Sheila (2009) arts and science, education, administration, and political science were among the first courses offered in the UAEU. Awarded Bachelor's degrees were roughly equivalent to those awarded in other developed countries. This was originally a male-only campus, but later a female-only campus was added. UAEU offers Arabic-medium education for free (no tuition or book costs), as well as free transportation, food, and housing. She maintains that the desire to be inclusive, as in most other new nation-states, meant that higher education was made open to all residents who had finished secondary school. All new graduates were promised a position in the new infrastructure – government departments – in the early days.

Table 1 – Federal universities of the UAE

Name	Year established	About the universities
UAE University	1977	It offers a variety of undergraduate and graduate degrees, with many of its programs being globally approved. UAEU was placed in the top 5% of institutions worldwide, and among the top research universities in the Gulf and Arab world. (Source: The United Arab Emirates' Government portal; accessed 16.04.2022)
Higher Colleges of Technology (HCT)	1988	With 23,000 students enrolled over 16 campuses, it is the UAE's biggest applied higher educational university. It provides over 70 academic programs as well as professional certifications from internationally recognized organizations. (Source: The United Arab Emirates' Government portal; access 2022)
Zayed University	1998	It began as a female institute, but lately opened a campus for men. ZU is accredited in the United States in 2008, demonstrating its excellent standards. (Source: The United Arab Emirates' Government portal; access 2022)
National Defense College	2012	It is competent to prepare and qualify military and civilian commanders and raise their capacities to identify and assess national, regional and international security challenges and understand the foundations and requirements for the management and utilization of the UAE resources in order to protect national interests (Source: website of "Nation Shield" armed forces journal; in Arabic; accessed 16.04.2022)
Anwar Gargash Diplomatic Academy	2014	The Academy was established to become the driving force for the country's efforts to educate, inform and qualify the UAE's current and future diplomats and government leaders (Source: Anwar Gargash Diplomatic Academy's website, accessed 16.04.2022)

Findlow (2005) remarks that in the beginning, as the UAE began to modernize its education system, it sought the help of Egypt for educational advice and personnel. The Egyptian influence is regarded as the dominant impact at the UAEU in terms of staffing and management at the university level. Egyptian teachers formed 46.5 percent of PhD-holding academics in 1970s and 1980s, with Iraqis making for around 15 percent. In the mid-1990s, 50 percent of the professors stated that their highest degree was earned in an Egyptian university. Moreover, the top administration has had a large number of Egyptians among the University's staff. The table 2 below demonstrates the non-citizens' ratio in UAEU among academic staff in academic year 2008-2009 (Maytha, 2014).

Table 2 – non-nationals of the UAEU's academic staff.

Faculty members	74%
Instructors	98%
Lecturers	100%
Teaching Assistants	0%
Non Academic Staff	76%

(Source: Maytha, 2014)

From late 1970s until 1990s, the UAE started formal partnership globally. Consultants from UK, USA, Canada, Australia and France played a significant role in reshaping higher education in the UAE. Institutions such as the Higher Colleges of Technol-

ogy (HCT) and Zayed University (ZU) were specifically established to meet the highest standards required for a federal higher education institution (Findlow, 2005). The States' desire to "modernize" higher education systems and the growing demand for internationally recognized undergraduate, postgraduate programs has led to a rapid expansion of the higher education sector and establishing extensive international partnerships with foreign universities across the UAE (Nizar, 2018).

Due to the high demand for university admissions among UAE women, a new federally funded academic university, Zayed University, opened in 1998. This was a women-only institution with two campuses in Dubai and Abu Dhabi that follows an English-medium, American liberal-arts curriculum and a predominantly American academic staff (Sheila, 2009).

Many UAE universities have established high-profile collaborations with major foreign higher education institutions, including funding and real involvement in the curriculum (Findlow, 2005). These agreements have shown to be tremendously beneficial to federal institutions in terms of improving quality, exchange knowledge, and introducing new technology and approaches. Many of the HCT and UAEU's programs, for example, have been accredited by universities and organizations in Canada, the United States, the United Kingdom, and Australia. HCT students are able to expand their university experience by receiving short-term scholarships and visiting opportunities from HCT-collaborated tertiary educational institutions abroad. These agreements assist tertiary educational institutions in maintaining and improving quality, as well as improving students' international professional skills (Baburjan, 2011). Accreditation is seen as a rapid approach to receive a high-quality education equivalent to that available in the United States (Findlow, 2005).

The Ministry of Higher Education and Scientific Research (MOHESR) was established in 1992 with the specific mandate of making higher education policy (Sheila, 2009). It was in charge of the overall planning of higher education and scientific research in the UAE; licencing private institutions of higher education, accrediting their programmes, and supervising them to ensure quality standards within the context of the master plan of higher education; and designing proposed legislation for the creation of federal governmental higher education institutions and scientific research (Maytha, 2014). In the mid-1990s, the UAE Ministry of Higher Education introduced a Commission for Academic Accreditation (CAA), which licences and accredits foreign educational institutions. The Commission's role is to ensure that private academic and technical higher education providers are of the highest possible quality and of international prestige (Sheila, 2009). Since then, the number of accredited academic institutions has increased rapidly over the last 20 years, rising from 5 in 1990 to 74 (Figure 1) in 2020 (CAA, 2022).

Figure 1 – CAA-licensed institutions of tertiary education in the UAE between 2000 and 2020
(Source: Fact book 2019 – 2020, Commission for Academic Accreditation (CAA), accessed 15.04.2022)

A significant public and private investment has resulted in a tremendous expansion of the higher education sector, which now includes a diverse range of programs offered by a large number of public and private colleges and universities (Hijazi et al. 2008). Lefrere (2007) argued that the recorded boom in higher education is not only owing to UAE's fast rising population, but also due to better higher education opportunities. For example, between 2001 and 2005, the number of graduates went up by 102%, while the number of people aged 20 to 24 increased by 94% in the UAE. This increase in higher education possibilities is being driven by the UAE's rapid economic expansion and the private sector's rising investments in higher education institutions throughout the Gulf region. Since colleges and universities are obliged to compete by enhancing their academic programs and the employability of their graduates, the growing number of higher education providers should have a beneficial influence on higher education quality.

International higher educational campuses in the UAE

The UAE, as Becker (2009) believes, is transforming its economy from oil-based to knowledge and services oriented. This requires significant investments in order to build the necessary infrastructure and attract companies from the region and beyond. To sustain the increasing knowledge economy, it is critical to have trained and professional workforce. Three emirates (Dubai, Abu Dhabi, and Ras al Khaimah) are now recruiting foreign universities, faculty, students, and knowledge companies in an effort to establish the UAE as the leading education hub in the Gulf region. The UAE had the most international branch campuses of any country in the world in 2009. Despite the fact that it has 40 branch campuses, enrolment is rather limited, and hence the UAE does not have a significant overall number of international students.

The United Arab Emirates is home to the most foreign degree providers in the world, making it one of several emerging epicenters or "hubs" of international tertiary institutions (Knight, 2011). With 40 international branch campuses, it is clearly the leader, representing about 25% of all international branch campuses worldwide (Becker, 2009).

Private higher education institutions in the UAE are required to be licensed by the CAA and then have each of its programs individually accredited, as mentioned previously. There are, however, several free zones in the UAE where CAA accreditation is not mandatory (Wilkins, 2011). Dubai Knowledge Village (DKV), established in 2002, is one of them. It was the world's first academic free zone, with member institutions freed from taxation, customs charges, limits on repatriation of cash, as well as other regulations applicable to the UAE proper. (Verbik and Merkley, 2006). Its purpose is to promote the development of national human capital. DKV is the physical location where "soft infrastructure" services such as business, legal, and information technology are offered, all within a "free zone" where firms are generally exempt from some labor and administrative requirements. Created opportunities were intended to stimulate the establishment of firm branch offices as well as campuses of foreign higher education and training institutes, which would thereafter supply services in Dubai. Organizations in the Village are anticipated to recruit from the UAE and give training in knowledge-based skills, with the ultimate goal of increasing the capacity to deliver the required human capital from the local population.

Gonzalez et al. (2008) clarifies that coming foreign institutions in DKV work with no government funding on a fully private basis. They take a financial risk by establishing business in the Village, as there is no certainty that fees would cover their expenses.

Dubai International Academic City (DIAC) is the UAE government's second initiative. This area is home to two-thirds of all international campuses in the UAE. DIAC was founded in 2007 to be a more prominent successor to DKV, the emirate's initial hub. All foreign branch campuses at DKV were relocated to DIAC in 2010, when DKV was operated to provide corporate training and services (Becker, 2009).

DIAC and DKV are owned and sponsored by TECOM Investments, a branch of Dubai Holdings. TECOM Investments' aim is to build and run company clusters that contribute to the global development of knowledge-based industries. DKV is host to business partners who specialize in short-term training and professional development for private organizations. As a part of the education business cluster, DIAC is hub to more than 25 foreign institutions of higher learning. The hub provides academic programs such as engineering, computer science, finance, media, fashion and design, biotechnology, environmental studies, quality management, and business management degrees that range in length from one to four years. In 2008, total student numbers were expected to be 11,000 from 102 nationalities, which indicates that most DIAC "tenant"

universities have low enrolment rates. This can be attributed to the financial crisis that began the earlier year. However, the number of universities catering to students from the Middle East, North Africa, and Asia is expected to increase in the future (Knight, 2011).

The majority of 'international higher education centers' provide especially favorable conditions for foreign branch campuses. DIAC, for example, provides overseas campuses with 100 percent foreign ownership, 100 percent tax exemption, and 100 percent profit repatriation. DIAC, on the other hand, attempts to 'push out' a less notable higher education institution in order to attract prestigious ones. In addition to tax exemptions, the Ras Al Khaimah Free Trade Zone provides administrative support, such as aid with visa applications for branch campus workers. In compared to Dubai and Ras Al Khaimah, Abu Dhabi authorities have committed significant funds to overseas campuses, but they have also taken a more cautious and unique approach (Becker, 2009).

Becker offers (2009) several reasons why the UAE is attractive to foreign providers:

● One of the most stable "pro-Western" countries in the Middle East,

● Rapidly increasing national populations in the Middle East,

● Women are encouraged to pursue higher education, but for cultural reasons, they are unlikely to study abroad. As a result, female students are eager to enroll in local universities, as well as international branch campuses,

● There was a high demand for US-style higher education in the Middle East in the immediate aftermath of 9/11 (rather than at campuses in the US), and

● Excluded from regional public universities expatriate communities make up 50-80 percent of the population in the Gulf countries. Mostly, the private sector is their only option for furthering their education.

Moreover, the absence of intrusive regulations, taxes, and bureaucratic interventions is what attracts people to the zones, and it has resulted in a new level of emirate-federal government relations and procedures (Fox and Al Shamisi, 2014).

These international higher education hubs provide the government with a number of advantages:

1) The Gulf States have begun labour market nationalisation programmes, named "Emiritization" in the United Arab Emirates (Wilkins, 2011). The UAE has been able to achieve labour force nationalization objectives in some sectors, such as commercial banking, and make significant progress in others, such as insurance, human resource management, tourism, and hospitality. This all is due to the provision of programmes by foreign universities that match the demands of private sector business and industry (Mashood, et all, 2009).

2) Due to a lack of higher education capacity in the Gulf States, thousands of students have studied at colleges all around the world each year. The majority have emigrated to the United States, the United Kingdom, Australia, or other Arab countries outside the Gulf region. More locals have chosen to study at home since foreign branch campuses have been built in the Gulf States. For example, about one-third of the UAE national undergraduate students studying in the UAE attend a private university rather than one of the three federal universities, and the number of students attending private institutions in Dubai actually outnumbers those attending federal higher education institutions (Ahmed, 2010).

3) When international students come to the UAE to pursue higher education, they also want other goods and services, which helps the national economy. Foreign academic institutions that establish themselves in free zones such as DIAC raise revenue for the governments and organisations that own them in the form of rentals. DIAC rates are twice as costly per square foot as rentals in other major city areas (Wilkins, 2011).

Discussion and conclusion

On the basis of the above, we can draw a few conclusions based on current trends. First, a large number of international expats, significant government funding for education, and international partnerships with foreign universities have all contributed to the rapid expansion of international branch campuses. Second, international campuses can both benefit and diversify the local economy. That is why the UAE government is doing everything it can to attract foreign universities and is taking measures to do so. Third, we can deduce from Hawanini's international reach models that the UAE's universities have primarily used import and foreign-campus models. In the UAE, for example, there are many expat faculty members working in universities. Many academic personnel from other countries, in particular, are employed on international campuses. However, Hawanini did not propose accreditation of federal university programs as another measure of international reach. This, we believe, distinguishes the universities of the UAE. Finally, a wide range of international institutions can help to improve the quality of education in public universities, making them internationally competitive.

References

Ahmed, A. "Emiratis seen to prefer private universities", Khaleej Times, April 14, 2010. https://www.khaleejtimes.com/article/emiratis-seen-to-prefer-private-universities. (Retrieved on 18 April, 2022)

Austin, A. E., Chapman, D. W., Farah, S., Wilson, E., & Ridge, N. "Expatriate academic staff in the United Arab Emirates: The nature of their work experiences in higher education institutions". Higher Education: The International Journal of Higher Education and Educational Planning, 68(4), (2014), pp. 541–557.

Aziz, M.I.A. and Abdullah, D. "Towards sustainability in Malaysian international education management", Procedia – Social and Behavioral Sciences, (2012), Vol. 40, pp. 424–428.

Baburajan, P. K. "Impact of globalization of higher education in the UAE." (2011), Delhi, Business Review, 12(1), pp. 29-35.

Becker, R. International branch campuses: Markets and strategies. London, UK: The Observatory on Borderless Higher Education, 2009.

CAA. Fact book 2019-2020, accessed in 16.04.2022.

De Wit H., Egron-Polak E., Howard L., Hunter F. Internationalisation of Higher Education. European Parliament Directorate-General for Internal Policies Policy Dept B: Structural and Cohesion Policies, Culture and Education, 2015.

Ardakani, Fatemeh Behjati, Mohammad Hossein Yarmohammadian, Ahmad Ali Foroughi Abari, and Koroush Fathi. "Internationalization of higher education systems." Procedia-Social and Behavioral Sciences 15 (2011): 1690-1695.

Findlow, S. International Networking in the United Arab Emirates Higher Education System: Global-Local Tension. A journal of comparative education 35(3), 285-302, (2005).

Fox, W.H., Al Shamisi, S. United Arab Emirates' Education Hub: A Decade of Development. In: Knight, J. (eds) International Education Hubs. Springer, Dordrecht. (2014).

Gaad, E. Educating children with Down Syndrome in the United Arab Emirates. British Journal of Special Education, 28(4), 195-203, (2001).

Ghasempoor, A., Liaghatdar, M. J., & Jafari, E. The internationalization of higher education: An effective approach for Iran higher education. Higher Education Studies, 1(2), 35-40, (2011).

Gonzalez, Gabriella, Lynn A. Karoly, Louay Constant, Hanine Salem, and Charles A. Goldman. "The United Arab Emirates." In Facing Human Capital Challenges of the 21st Century: Education and Labor Market Initiatives in Lebanon, Oman, Qatar, and the United Arab Emirates, 1st ed., 87–146. RAND Corporation, 2008.

Hawawini, Gabriel, The Internationalization of Higher Education Institutions: A Critical Review and a Radical Proposal (November 4, 2011). INSEAD Working Paper No. 011/112/FIN

Hijazi, R., Zoubeidi, T., Abdalla, I., Al-Waqfi, M. and Harb, N. "A Study of the UAE Higher Education Sector in Light of Dubai's Strategic Objectives", Journal of Economic and Administrative Sciences, Vol. 24 No. 1, pp. 68-81. (2008).

Hou, A.Y-C. 'Quality in cross-border higher education and challenges for the internationalization of national quality assurance agencies in the Asia-Pacific region: the Taiwanese experience', Studies in Higher Education, Vol. 39, No. 1, pp.135–152, (2014).

Jones, Elspeth, and Hans de Wit. "Globalization of Internationalization: Thematic and Regional Reflections on a Traditional Concept." AUDEM: The International Journal of Higher Education and Democracy 3 (2012): 35-54.

Khlaifat, Abdelfattah S. Higher education in the United Arab Emirates University of United Arab Emirates and its development. Texas: 1992, 212.

Kim, Han, Zhu, Min. Universities as firms: The case of U.S. overseas programs. NBER working paper, 2009.

Knight, J. Internationalization: Elements and Checkpoints, Research Monograph No. 7, Canadian Bureau for International Education, Ottawa, Canada, 1994.

Knight, J. Issues and trends in internationalization: A comparative perspective. In: S. Bond, J. P. Lemasson & International Development Research Centre (Canada). (Eds.). A new world of knowledge: Canadian universities and globalization. Ottawa: International Development Research Centre, xii, 294. (1999).

Knight, J. Education Hubs: A Fad, a Brand, an Innovation? Journal of Studies in International Education, 15(3), 221–240. (2011).

Lefrere P. Competing higher education futures in a globalising world. European Journal of Education, 42, 2, 201-212. (2007).

Liu, J., & Dai, Z. On the internationalization of higher education institutions in china. Higher Education Studies, 2(1), 60-64. (2012).

Mashood, Neelofer, Helen Verhoeven, and Bal Chansarkar. "Emiratisation, Omanisation and Saudisation–common causes: common solutions." In 10th International Business Research Conference, Dubai, UAE, pp. 1-12. 2009.

Maytha Al-Ali, The Development of the UAE Federal Higher Education System Main Characteristics and Influences, 276, (2014).

Alsharari, Nizar Mohammad. "Internationalization of the higher education system: an interpretive analysis." International Journal of Educational Management (2018).

Sheila M., Burden-Leahy "Globalisation and education in the postcolonial world: The conundrum of the higher education system of the United Arab Emirates." Comparative Education 45, no. 4 (2009): 525-544.

Wilkins, Stephen. "Who benefits from foreign universities in the Arab Gulf States?" Australian Universities' Review, The 53, no. 1 (2011): 73-83.

Urban, Ewa L., and Louann Bierlein Palmer. "International students as a resource for internationalization of higher education." Journal of studies in international education 18, no. 4 (2014): 305-324.

Verbik, L., & Merkley, C. (2006). The International Branch Campus. London, UK: The Observatory on Borderless Higher Education.

Wilkins, Stephen. "The positioning and competitive strategies of higher education institutions in the United Arab Emirates." International Journal of Educational Management 34, no. 1 (2019): 139-153.

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім
Шығыс филологиясы

Section 1
Oriental philology

Раздел 1
Восточная филология

З. Шадкам, Ү.Т. Қыдырбаева, Ө.О. Тұяқбаев
«Дастӯр ал-илāж» медициналық трактатының орфографиялық және фонетикалық ерекшеліктері 4

T. Ninomiya, M. Umeshova, A. Kanapia
Personal and Animal Names in Japanese and Russian Texts Translated from a Fantasy Novel 14

S.B. Utebekov
Denominative and Deverbal Suffixes in Kökşetav Copy of Divân Hikmet 23

2-бөлім
Азия мен Африка елдерінің саясаты және халықаралық қатынастары

Section 2
Politics and international relations of the countries of Asia and Africa

Раздел 2
Политика и международные отношения стран Азии и Африки

Ж.Ж. Шалгынбай, П.Т. Ауесбаева
Военное востоковедение в России и Европе: книговедческий дискурс 34

A.M. Azmukhanova, M. Malek
China's Belt and Road Initiative: Between Geopolitics and the Coronavirus Crises 44

3-бөлім
Шығыс елдері тарихы мен әдебиеті

Section 3
History and culture of the countries of the East

Раздел 3
История и культура стран Востока

А.М. Ахметова, Ө. Қанай, А. Жүнісбаев
Орталық Азия әдебиетін постколониализм аспектінде зерттеудің өзектілігі 58

Н.Ә. Алдабек, Л. Нурсултанова
Бизнес саласындағы қытайлық даму моделі 69

А.К. Ахметбекова, Э.Ә. Монтанай
Қазақ және түрік ұлттық киімдеріндегі әскери лингвомәдени компоненттер 77

K. Rakhimova, B. Batyrkhan
Historiographical review of the intellectual life of Iran in the late XIX – 1st half of the XX century 89

Хуа Мэнжоу, У Сяося
Сравнительный анализ древнекитайской духовной критики и российской субъективной критики Серебряного века.. 96

S. Durukoğlu, Ç. Cömert
Ideal teacher and student image in Aytmatov's first teacher novel: Düyşen and Altinay 107

4-бөлім
Шығыс елдерінің білім беру жүйесі

Section 4
The Education system in the East

Раздел 4
Система образования в странах Востока

N. Kairanbayev, R. Kudaibergenova
The international campuses' role in higher education in the UAE 118